

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

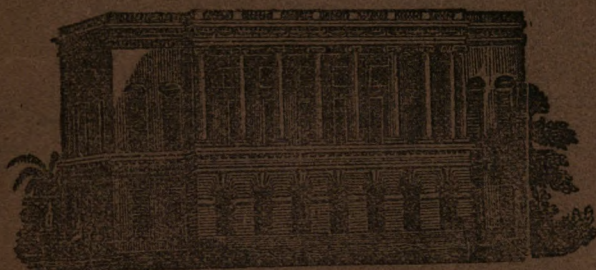
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Bibl. Ind. 1. 85

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 540.

काल-माधवः ।

KA'L MA'DHAB

BY

PANDIT CHANDRAKANTA TARKALANKARA,

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	.. 2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each ..	.. 2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc. ..	.. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	.. 1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	.. 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ /1/ each ..	.. 11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	.. 9	6
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8

(Continued on third page of cover.)

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS.

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 540, 558, 622, 676.

KĀLA NIRŪṢA

(KĀLA MADHAVA)

BEING
A TREATISE ON THE TIME PROPER FOR RELIGIOUS OBSERVANCES

BY
MĀDHAVĀCHĀRYYA.

EDITED WITH NOTES

BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDBAKĀNTA TĀRKĀLĀNKARA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

कालनिर्णयः ।

महामहोपाध्यायमाधवाचार्यविरचितः ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-

संक्षिप्तटिप्पणसमेतः

तेनैव परिशोधितः

वज्जीयाशियाटिक-सोसाइटिसभानामनुमत्या

प्रकाशितः ।

कलिकातानगर्यां

व्याप्टिष्टमिसन्यन्त्रे मुद्रितः ।

शकाब्दः १८०८.

भूमिका ।

कालमाधवनाम्ना प्रसिद्धोऽयं कालनिर्ययाधिधोयशः । क्वचित् काल-
माधवीयतयाऽप्यस्य निर्देशो दृश्यते । सोऽयं यशः पराशरस्मृतित्याख्या-
परिशिष्टरूपः पराशरस्मृतित्याख्याप्रणयनानन्तरं प्रणीतः । तथाचास्य
यशस्योपक्रमप्रणिकागतः श्लोकः,—

“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पराशरादयः ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्ययं वक्तुमुद्यतः” ।

यशेऽस्मिन् पञ्च प्रकरणानि सन्ति । तेषु प्रथममुपोद्घातप्रकरणम् ।
द्वितीयं वत्सरप्रकरणम् । तृतीयं प्रतिपत्प्रकरणम् । चतुर्थमवशिष्टतिथि-
प्रकरणं वा द्वितीयादिप्रकरणम् । पञ्चमं नक्षत्रादिप्रकरणम्, प्रकीर्णक-
प्रकरणं वा ।

दर्शनशास्त्ररीत्या विचारेण कालसम्बन्धं, तस्य निर्यययोग्यता, नित्यनित्य-
भेदेन कालद्वैविध्यं, नित्यकालस्वीचरएव, स च कर्मादौ स्मर्तव्यः, अन्य-
कालमध्ये त्वन्दस्य मुख्यत्वं निमेषादीनान्तु तदाश्रिततया गौणत्वमित्ये-
तदर्थजातमुपोद्घातप्रकरणेऽभिहितम् ।

द्वितीये वत्सरप्रकरणे वत्सरायनऋतुमासपक्षाविरूपिताः । तत्र चान्द्र-
सौर-सावन-नाक्षत्र-वाहस्यत्व-भेदात् वत्सरः पञ्चविधः, विषयविशेषे तेषां
मुपयोगश्च निर्णीतः । दक्षिणायनोत्तरायणभेदेन द्विविधमयनं कर्माविशेषे
तयोर्विनियोगश्च दर्शितः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदात् षोढा
ऋतवः । ते च चान्द्राः सौराश्च । तेषां विषयविशेषे विनियोगश्च समर्थितः ।
चान्द्र-सौर-सावन-नाक्षत्रभेदात् चतुर्विधोमासः । चान्द्रोऽपि दर्शान्त-पूर्णि-
मान्तभेदात् द्विविधः । कर्माविशेषेण च तेषां विनियोगः । तेषु चान्द्रएव

मासोऽसंक्रान्तो मलमासोभवति । स चोत्तरमासान्तर्गतः । एकवर्षे असं-
क्रान्तमासद्वयपाते तद्वर्षे एकोमासोदिसंक्रान्तोऽपि भवति । तेषु चादिमः
संसर्पाख्यः, अन्तिमोऽधिमासः, दिसंक्रान्तस्तु द्वयमासद्वयं हस्त्यतिरिति
बोध्यते । तेषु किं कर्म करणीयं किं वा न करणीयमित्येतत् सर्वं द्वितीय-
प्रकरणे उक्तम् ।

द्वितीये प्रतिपत्प्रकरणे तिथयो निर्णीताः । तिथीनां शुद्धात्व-विद्धात्वे
निरूपिते । प्रतिपदि उपवासैकमङ्गलत्वायाचितव्रतदानभेदेन षड्विधदैव
कर्मणः, एकोदश्यापूर्व्यभेदेन द्विविधपितृकर्मणश्च ज्ञानोनिरूपितः ।

चतुर्थे द्वितीयादिप्रकरणे द्वितीयाद्यादर्शान्तास्तिथयः कर्मयोग्यतया नि-
रूपिताः । इष्टौ पर्व्वनिर्णीतम् । पर्व्वसन्धिश्च व्यवस्थापितः । इष्टेरिष्टविज्ञ-
तीनाञ्चानुष्ठानज्ञानोददर्शितः ।

पञ्चमे नक्षत्रादिप्रकरणे नक्षत्र-योग-करण-वारा निरूपिताः । संक्रान्ति
पुण्यकालः, तत्र कर्त्तव्यञ्च दर्शितम् । ग्रहणं निर्णीतम् । तत्र ग्रहणविशेषे
क्षेत्रविशेषस्य नदीविशेषस्य च माहात्म्यमुपदर्शितम् । ग्रहणे भोजन-विधि-
निषेधौ चिन्तितौ । ग्रहणे वेधश्च निरूपितः ।

उपोद्वातप्रकरणस्यादौ स्लोकैरेकाऽनुक्रमशिका ग्रन्थकृता रचिता । या
कालमाधवकारिकेत्याख्यायते । सा त्वतीव समीचीना, विचाररहिता,
समस्तव्यवस्थानिर्णायिका च । मूलग्रन्थमनघोत्वापि केवलं तथैव शक्यन्ते
कर्मविशेषेषु तिथिविशेषानिर्णेतुम् ।

सोऽयं ग्रन्थोऽस्यातिकसमाजानामनुमत्या मुद्रितोऽभूत् । अस्य ग्र-
न्थस्य शोधनार्थं चत्वारि पुस्तकानि संयोजितानि । एकं अस्यातिक-
समाजपुस्तकालयस्य सो० चिह्नितं नातिसमीचीनम् । अपरं कनि-
काता-शोभाविषयिस्थराजमहादानीतं क० चिह्नितं नातिपरिशुद्धम् ।
अन्यत्काशीतः क्रीतं मु० चिह्नितं प्रायः परिशुद्धम् । इतरत् श्रीमदीश्वर
चन्द्रविद्यासागरमहाशयपुस्तकालयादाहृतं वि० चिह्नितं परिशुद्धम् ।
प्रायः सर्वत्रैव विवरणसहे स्थाने विवरणं कृतम् । अस्य शोधनादौ यथा-

मवि कृतोयलः, तथापि यद्यदसङ्गतसुपणभ्यते तत्तत् क्षपया शोध-
नीयं विद्वद्भिरिति शिवम् ।

सोऽयं ग्रन्थो महामहोपाध्यायेन माधवाचार्येण रचितइत्येतदुपक्रम-
खिकावामेव स्पष्टम् । माधवाचार्यश्च बुक्कळमहाराजस्य कुलगुरुर्मन्त्री
चासीदित्येतदप्यत्रैव व्यक्तम् । सोऽयं सायणाचार्यस्य श्रीमत्याश्च पुत्रः
प्रख्यातस्य वेदभाष्यादियस्य कर्तुः सायणाचार्यस्य भ्राता यजुःशास्त्री भार-
द्वाजगोत्रश्चेति एतत्प्रचीतपराशरस्मृतिस्याख्यातोऽवगम्यते । तथाच तदुप-
क्रमखिकागतौ श्लोकौ,—

“श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्माधवः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सद्गोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं ज्ञात्वा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः”—इति ।

सोऽयं सायणाचार्यस्यायजुःशास्त्री त्वनुजः,—इति सायणाचार्यकृत-
यक्षतन्त्रसुष्ठानिधियस्यादवगम्यते । तथाच तदग्र्ये सायणाचार्येणोक्तम्,—

“तस्याभूदन्वयगुह्यतत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणाचार्यतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यादीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाक्रतूनामाहर्ता माधवाचार्यसद्गोदरः”—इति ।

अतएव सायणाचार्येण, ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यतिशयात् प्रायः स्वनिर्मिता-
ग्रन्था माधवीयतया निर्दिष्टाः । न तु माधवसायणयोरैक्यमिति भ्रमित्यं,
उक्तप्रमाणेभ्यस्तयोर्भेदावगतेः । परं सायणेति माधवाचार्यानुजनामवत्
वंशनामापीति प्रतीयते । तथाच सायणाचार्यविरचितायां माधवीया-
ख्यायां धातुवृत्तौ उपक्रमखिकायां तेनोक्तम्,—

“तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः स्थातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ।

+ + + +

तेन माधवपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते” ॥

अत्र हि पूर्वश्लोके माधवस्य सायणतथोक्तो वंशनामकमस्यैवमम-
यति । उत्तरश्लोके च व्यक्तमस्य व्यक्तिविशेषनमतमभिहितम् । सायण-
शब्दस्य वंशनामत्वादेव सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यस्यापि सायणतथो-
क्तेः सङ्गच्छते । यथा,—

“श्रीमत्सायणमाधवः प्रमुखपन्थायत् सतां प्रीतये” ।

सायणशब्दस्य वंशनामतं सुव्यक्तमवगम्यते तत्रैव । यथा,—

“श्रीमत्सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्थेण सर्वदर्शनसंग्रहः” ॥

कालमाधवाद्युपक्रमणिकासु “सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीं”—इति
स्वयमभिधानात् “विवेकतीर्थं” इत्युपाधिर्माधवाचार्यस्यासीदित्यवगम्यते ।
“विवेकतीर्थेति पदवीमभिधां”—इति कालमाधवटीकायां व्याख्यातम् ।
सोऽयं भारतीतीर्थाभिधस्य कस्यापि यतीन्द्रस्य शिष्यइत्येतदेतत्कृतग्रन्थेषु
बहुश्लोकेखदर्शनादवगम्यते । परं सर्वदर्शनसंग्रहे साङ्गपाणितनयः सर्वज्ञ-
विष्णुगुरुरपि नमस्कृतोऽनेन ।

अनेन किल माधवाचार्येण जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोऽपि निरमायि,
पुराणसारोऽपि व्याख्यातः । तथा च न्यायमालागतौ श्लोकौ,—

“निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बाणबुद्धये ॥

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवोबुधः ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रुतैतद्यतः” ॥

उत्तरश्लोकः स्वयमेव व्याख्यातो यथा,—सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराण-
सारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तोद्धर्मः पूर्वं व्याख्यातः, इदानीं
द्विजाणां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः,—इति । वेदभाष्यन्तु

न माधवाचार्यप्रणीतं, किन्तु तदनुजसायणाचार्यप्रणीतमेव । तथा च सायणाचार्यकृतयज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थे सायणाचार्यं प्रति समासदामुक्तिः,—

“अधीताः सकला वेदास्ते च वृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रथीयसा” ॥

अतएव वेदभाष्ये जैमिनीयन्यायमालास्योकोद्भूतवेद्यायां, न्यायविस्तरकार आह,—इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अतएव च वेदभाष्यादौ सायणाचार्यकृतितयोद्धेयः ॥ यच्च कश्चित्,

“कृपालुमाधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः” ।

इत्युक्तिर्दृश्यते, साऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यतिशयव्यापनार्था । सङ्गतेरेव तत्कृतितयोद्धेयस्तस्मिन् भक्त्यतिशयमेव व्यापयति । अतएव तत्रैव तत्तत्प्रपाठकादिपरिसमाप्तौ “इति समयमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे” इति पुष्पिकायां लिखितम् ।

सोऽयं वृक्षास्य वृक्षस्य ना महाराजस्य कुलगुरुमन्त्री चासीत् । वृक्षस्तु चन्द्रवंशीयः सङ्गमनाम्नो महाराजस्यात्मजः । वृक्षस्यात्मजस्तु हरिहरनामा चासीत् इति यज्ञतन्त्रसुधानिधौ सूच्यते । यथा,—

“वंशे चान्द्रमासे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभूद्रूप-

स्तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीवृक्षपृथ्वीपतिः ॥

हरिहरनिभभूमा कामदोऽभूज्जगत्यां

हरिहरनरपालस्तस्य भूष्णस्तनूजः” ॥

मायवस्तु सङ्गमस्य मन्त्री बभूव इति माधवीयधातुद्वयौ दृश्यते । यथा,—

“अस्ति श्रीसङ्गमस्यापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

+ + + +

तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति माययासायणः” ॥

सायवस्तु वृक्षास्य परतो हरिहरस्य च मन्त्री आसीदिति तदीयाद्देवभाष्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थाभावगम्यते । स खल्वयं माधवाचार्यः

रामानुजाचार्यात् जैनहेमचन्द्राचार्यात् काव्यप्रकाशाच्च पराचीन इति
एतत्कृतसम्बर्धनसंग्रहे तेषामुल्लेखदर्शनादवधार्यते ।

तदेवं माधवसायनयोर्यज्ञेभ्यो यावत्तयोरिति दृष्टमुपपन्नं ज्ञत्वं, तावदेव
मयोपनिबद्धं, नात्र किमपि स्वप्रतिभयोद्भूतं कल्पनया वा कलुषीकृतम् ।
इत्यास्तां विस्तरः ।

कलिकातामहानगर्यां
राजकीयसंस्कृतविद्यालयः ।
शकाः १८०६ चैत्रे मासि ।

} खेरपुरनगरवास्यः
श्रीचन्द्रकान्तशर्मा ।

वर्णक्रमानुसारिणी कालमाधवस्य विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अद्विः पारयस्याश्रितानश्रितोभयात्मकत्वम् ..	२७६	३
अधिकारिभेदेन नक्तस्य काकभेदव्यवस्थानिर्णयः ...	१३३	२०
अपराह्णद्वयेऽप्यभावस्याया अप्राप्तौ प्रतिपद्यपि तत्प्राज्ञ-		
करयम्	३०६	१०
अपराह्णे देवादननुष्ठाने सायाह्णेऽपि प्रार्थनस्य कर्त्तव्यता-		
निर्णयः	१५६	१५
अभावस्यानिर्णयः	३०१	१६
अभावस्याश्रद्धार्यनिर्णयनम्	३०६	८
अभावस्याप्राज्ञे प्राज्ञतिथिनिर्णयः	३०२	१५
अयननिरूपणम्	५६	११
अथाश्रितनिर्णयः	१३८	१
अस्पायां द्वादशामरबोधये खानार्चनादिसर्वज्ञिया-		
करयम्	२७२	४
अष्टमीनिर्णयः	१६४	१३
अष्टम्यां दिवाभोजनप्रायश्चित्तम्	२६४	२
अशक्तावद्विः पारयम्	२७२	१८
अश्रौचिनोऽपि ग्रहयज्ञानादिकम्	३५२	१२
अहर्विभागे पक्ष मतभेदाः	१०६	४
अहीगन्धायः	२८१	१६

आ

आममन्त्रायथोरसत्वे श्रिष्टाचारादिर्णयकथनम् ..	१७५	१७
---	-----	----

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
आमन्त्राद्भविधिः	३५२	७
आमन्त्राद्भविदीनां कालकथनम्	१२२	७
आमिच्छाऽधिकरणम्	२०७	५

इ

इष्टिकाक्षनिर्णयः	३०८	१
इष्टिविह्वलितन्यायेन प्रभुसोमविह्वल्योः कालनिर्णयः	३२३	८
इष्टिविह्वलीनां पर्वकाणत्वम्	३२२	१२
इष्टेः पर्वप्रतिपत्काणत्वम्	३१५	३

उ

उत्तरतिथिग्रसदृष्टिद्वयाभ्यां भूततद्भुतिथिनिर्णयः	१६२	१७
उत्तरमीमांसागतं स्मृत्यधिकरणम्	३४	८
उत्तरविज्ञानातिथेयं ह्ये कियत्परिमाणमुद्देशेऽपेक्षणी-		
यमिति विवेचनम्	१४३	३
उपवासनिवेधे भक्ष्यनिर्णयः	२७०	१७
उपवासशब्दाभिधेयस्यान्वाधानादेः कालनिर्णयः	३१५	१
उपवासासमर्थस्य विधिः	२६१	५
उपोद्घातप्रकरणम्	२८	४
उपोद्घातप्रकरणानुक्रमशिका	४	१

क

कृतुनिरूपणम्	५८	१
कृतूनां बहुविधत्व-पक्षविधत्व-निरूपणम्	५८	३

ख

एकत्र नित्यस-काम्यत्वयोरविरोध-निरूपणम्	१३७	७
--	-----	---

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
एकभक्त-गर्भस्थोरेकस्मिन् दिने प्राप्तौ निर्ययः ..	१३७	६
एकभक्तनिर्ययः	१२६	११
एकभक्तस्य काल-स्वरूप-निर्ययः ..	१३०	५
एकभक्तस्य त्रैविध्यम्	१२६	१४
एकवर्षस्यमन्त्रासप्तभागमनकालनिर्ययः ..	७४	१
एकादशीनिर्ययः	१३३	१०
एकादशीमहिमा	१३३	८
एकादश्यां प्रतानुष्ठानक्रमः	२६७	१
एकादश्यां विरुद्धवचनानां व्यवस्थापनम् ..	२५१	१८
एकादश्यां आहुं कृत्वाऽपि न भोक्तव्यम् ..	२६६	८
एकादश्यां सूतकादौ तत्र परित्यक्तस्य देवार्चनादेः सूतकान्ते कर्त्तव्यता	२७०	४
एकादश्यां सूतकादौ दानार्चनरहितस्योपवासमात्रस्य कर्त्तव्यता	२६८	१६
एकादश्यां स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि देवार्चनादिरहित- 'स्योपवासमात्रस्य कर्त्तव्यता	२७०	७
एकादश्यामधिकारिनिर्ययः	२५६	१८
एकादश्यामरणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वनिर्ययः ..	२४४	८
एकादश्यामुपवासाकरणे प्रायश्चित्तम्- ...	२६४	२
एकादश्यामुपवासस्य नित्यत्व-काम्यत्व-निर्ययः ..	२३३	१०
एकोद्दिष्टपार्ष्वभेदेन प्रियस्य त्रैविध्यम् ..	१४८	७
एकोद्दिष्टस्य समाप्तिकाः	१५३	५
एकोद्दिष्टस्यारम्भकाः	१५३	१
एकोद्दिष्टस्वरूपनिर्ययः	१५२	१८
एकोद्दिष्टे किं कालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति विवेचनम्	१५०	७

विषयः	क	पृष्ठे	पंक्तौ
करणनिर्णयः	..	..	३३० ३
कर्मकालव्यापिशालस्य प्रावक्ष्यम्	..	..	१६६ ५
कर्मभेदकप्रमाणाणि	..	..	२०४ ८
कर्मविशेषे ऋतुविशेषनिरूपणम्	..	..	६१ १४
कर्मविशेषे मासविशेषप्राशस्त्यम्	..	..	६७ ११
कर्मविशेषे संवत्सरविशेषनिर्णयः	..	..	४६ ६
काम्योपवासक्रमः	..	..	२६४ ७
कालनिरूपणम्	..	..	२८ ३
कालमाधवकारिका	..	..	३ ५
कालस्य नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यम्	..	..	३१ ११
कुतपस्वरूपम्	..	..	१५६ १०
क्षयमासयुताब्दे मासद्वयस्याधिकत्वम्	..	..	७३ १५
क्षयमासस्वरूपादिकम्	..	..	७३ १०
क्षयमासस्य द्विमासत्वम्	..	..	७८ ६
क्षिप्तादिगणनिर्णयः	..	..	३४१ २०

ख

खण्डापूर्णाभेदेन तिथीणां द्वैविध्यम्	१०३	१
खर्वादिभेदेन तिथीणां त्रैविध्यम्	१०२	१७

ग

ग्रहस्थस्यापि कश्चित् यतिवत् दिवा नक्षत्राचरणम्	१२५	१६
” ” ” ”	१२६	६
ग्रहप्रतिपाद्यार्थानामनुक्रमणिका	३	५
ग्रस्तास्तमये ग्रहणे प्रत्येककालनिर्णयः	३५५	७
ग्रस्तास्तमये ग्रहणे भोजनव्यवस्था	३५६	२२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
ग्रहणकाले स्थितस्य पञ्चाङ्गस्य परित्यागः ..	३५३	१८
ग्रहणनिर्यायः	३५६	११
ग्रहणविशेषे ज्ञानादौ नदीविशेषनिर्यायः ..	३५०	२
ग्रहणआङ्गं हेमादिना कार्यम् ..	३५२	३
ग्रहणज्ञानस्य गङ्गादौ प्राशस्त्यम् ..	३५७	१
ग्रहणज्ञाने मासविशेषेण नदीविशेषस्य प्राशस्त्यम् ..	३५६	१३
ग्रहणस्याद्यन्तयोः ज्ञानम् ..	३५३	६
ग्रहणे क्षेत्रविशेषप्राशस्त्यम् ..	३५०	११
ग्रहणे दानं सत्पात्रे करणीयम् ..	३५४	१
ग्रहणे पुत्रिण्युपवासनिषेधः ..	३५८	५
ग्रहणे पुत्रिण्यभोजनकालः ..	३५८	८
ग्रहणे भोजनप्रायश्चित्तम् ..	३५६	१७
ग्रहणे भोजनव्यवस्था ..	३५५	११
ग्रहणे भोजनव्यवस्थायां वाणखड्गातुरविषये विशेषः ..	३५६	१३
ग्रहणे स्नापादिनिषेधः ..	३५३	११
ग्रहणे होमादिकालः ..	३५३	७

चतुर्थीनिर्यायः	१७७	१
चतुर्दशीनिर्यायः	२७८	१६
चतुर्दश्यां दिवाभोजनप्रायश्चित्तम् ..	२६४	२
चान्द्रमासस्य द्वैविध्यम् ..	६३	८
चान्द्रसंवत्सरस्य संवत्सर-परिवत्सरादि-भेदेन पञ्चविधत्वम्	५५	७
चान्द्र-सौर-सावनशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त-निष्पत्त्यम् ..	५०	५
चूडामखियोगः	३५१	१७

६

ज

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
जन्माष्टमी-जयन्तीप्रतयोः स्वरूपनिरूपणम् ..	२०८	८
जन्माष्टमी-जयन्त्योर्ग्राह्यतिथिनिर्णयः ..	२१८	१६
जन्माष्टमी-जयन्त्योर्वेधनिरूपणम् ..	२१४	१६
जन्माष्टमीव्रतविचारः	१६६	६
जन्माष्टमी-विचारः	१६६	४
जन्माष्टम्यादौ पारणनिर्णयः ..	२२५	३
जन्मकाशनिरूपणम्	४४	३
जयन्तीजन्मम्	२०२	१२
ज्योतिरधिकरणम्	२०७	१३

त

तिथिनिर्णयः	६८	१
तिथिभान्ते पारणनिरूपणम् ..	१२५	५
तिथिभान्ते पारणस्यापवादः ..	१२५	२०
तिथीनां वेधनिर्णयः	११३	८
तृतीयानिर्णयः	१७२	१६
त्रयोदशीनिर्णयः	२७७	४

द

दक्षिणायनेऽप्ययदेवतानां प्रतिष्ठा ..	५७	१३
दर्शनशब्दार्थनिर्बन्धनम्	३११	११
दर्शनीनिर्णयः	२३०	१२
दर्शनीवेधनिर्णयः	२४१	१
दर्शनीवेधस्य विषयव्यवस्था ..	२४३	१५
दानव्रतयोर्मुंस्थानुकाख्यभेदेन काशनिर्णयः ..	१४१	१७
दिवा देवादकारणे राजावपि आज्ञाकरणनिर्णयः ..	१५६	२१
दिवाराजिगतानां मुहूर्त्तानां अत्याशुक्तानि नामानि ..	१०६	७

विषयः	पृष्ठ	पंक्तौ
दैविकआडनिरूपणम्	१२२	१२
द्वादशीनिर्यायः	२७५	८
द्वादश्यां अवकाशकक्षणाभे एकादशमुपवासे विशेषः	२७७	७
द्वितीयादिप्रकरणम्	१६५	५
द्वितीयादिप्रकरणानुक्रमशिका	१३	६
द्वितीयानिर्यायः	१६६	७
द्वितीयायामेकादशादौ प्रतिपन्नायेन निर्यायविषयम् १७२	१७२	१३
द्विसंक्रान्तमासस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिः	७५	१६

ग

गङ्गानिर्यायः	१३३	५
गङ्गाप्रते तिथिनिर्यायः	१३४	२१
गङ्गास्य काकनिर्यायः	१३३	१६
गङ्गास्वरूपनिर्यायः	१३३	११
गङ्गावनिर्यायः	१२६	१७
गङ्गाजीनिर्यायः	१२६	१
गङ्गाप्रते मध्याह्न्यादिनिर्यायानुष्ठापान्निर्यायः	१३५	५
गङ्गावेधस्य गङ्गाप्रताप्तकालनिर्यायः	१६३	२
गङ्गाकाकनिरूपणम्	१६	१
गङ्गापवासप्रकारः	२७०	१८
गङ्गावेधकाकनिर्यायः	३८	१४
गङ्गागङ्गायाः	२८७	१६

प

पञ्चनिर्यायः	६४	१४
पञ्चदशीनिर्यायः	३००	३
पञ्चमीनिर्यायः	१८६	५

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
परतिथ्यादिगतयोः क्षयवृद्धयोः पूर्वतिथ्यादिषु प्रक्षेप-		
पूर्वकं तन्निर्णयकथनम्	१६३	१५
पूर्वसन्धिनिरूपणम्	३१३	२
पूर्वसन्धिविषये परतिथेः क्षयवृद्धिभ्यां विशेषकथनम्	३२५	५
पूर्वसु रात्रिमोजनप्रायश्चित्तम्	२६४	३
पाक्षरात्रादिदीक्षारहितानां श्रौतस्मार्त्तपर्यवसिताना-		
मधिकारिखानेकादशीनिर्णयः . ..	२४८	१
पाषणक्षयम्	३५४	४
पात्रेषु मुख्यानुकल्पनिर्णयः	३५४	७
पापक्षयकामस्य ग्रहवृद्धिने उपवासविधानम्	३५८	१
पापक्षयमात्रफलकानां काम्यत्वाभावनिरूपणम्	२११	१८
पारयकालविचारः	१२५	३
पार्वण्यश्राद्धनिर्णयः	१५४	१
पितृकर्मणि प्रतिपत्तिर्णयः	१४६	३
पूर्णिमाश्रद्धार्थनिर्णयनम्	३०८	१५
पूर्वविज्ञायां कर्त्तव्यतया निर्णयितानामपि कर्मणां देवा-		
न्तजाकरणे परविज्ञायामपि कर्त्तव्यतानिर्णयः	१२६	६
पूर्वविज्ञायां प्रतिपद्युपवाससङ्कल्पविचारः	१२३	२
पूर्वोत्तरविज्ञयोः प्रतिपदोः पूज्यत्वविचारः	११४	२१
पौर्णमासीनिर्णयः	३००	५
पौर्णमास्यमावस्ययोर्द्विविधकथनम्	३१२	५
प्रकीर्णकप्रकरणम्	३२६	१४
प्रकीर्णकप्रकरणानुक्रमिका	२४	४
प्रतिनिधिविधानम्	२६२	१
प्रतिनिधौ विशेषकथनम्	२६३	१२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रतिपत्प्रकरणम्	६८	१
प्रतिपत्प्रकरणानुक्रमशिका	७	६
प्रतिपदादितिथिरूपणम्	६६	५
प्रतिपदोदानव्रतनिर्णयः	१४०	४
प्राणाधिकरणम्	११५	१०
प्रातःकाले आहुतिर्बोधः	१५८	१६
प्रोक्षणीन्यायः	२८३	१८

ब

ब्राह्मणादिजातिभेदेन मासविशेषविधानम्	६६	६
--	----	---

म

मकर-कर्कट-संक्रान्तौ रात्रावपि खानादिकम्	३३६	७
मध्यादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वकथनम्	५६	२१
मलमासनिर्णयः	६७	१७
मलमास-संसर्पाहस्पतिसंज्ञकानां त्रयाणामपि मासानां विवाहादौ निषेधः	७६	१६
मलमासस्य द्विराषाढसंज्ञानिर्णयः	६४	३
मलमासस्य द्विराषाढसंज्ञायाः प्रयोजनकथनम्	६४	७
मलमासस्य गणसकत्वनिर्णयः	६८	२०
मलमासस्य मलिस्तुतत्वनिर्णयः	६६	८
मलमासस्य स्वातन्त्र्य-पूर्वोत्तरशेषत्व-विचारः	७१	१८
मलमासे कार्याकार्यविवेकस्य पञ्चविधत्वकथनम्	६३	१५
मलमासे वर्ज्यावर्ज्यविवेकः	७६	४
महानदीकथनम्	३४८	११
मासनिरूपणम्	६२	६
मासविशेषकर्तृत्वनिर्णयः	६७	५
मासशब्दनिरुक्तिनिर्णयः	६२	६

विषयः			पृष्ठे	पंक्तौ
माससामान्यकर्तव्यनिर्णयः	..	..	६७	१
मासस्य चान्द्रादिभेदेन नावाविधत्तनिर्णयः	..	..	६२	१०
मासानां चैत्रादिनामकथनम्	..	..	६६	८
मृताहृत्माहनिर्णयः	..	..	१२१	१७
मृताहे पाव्याविधिः	..	..	१५४	१०
मेघादिसंक्रान्तितः पूर्वं मेघायनादिनिर्णयस्तत्र पुण्य- काणादिनिर्णयश्च	..	..	३४४	१७
मेघादिसंक्रान्तीनां चैत्रादिसंज्ञानिमित्तत्वविचारः	..	..	७२	६
घ				
यागकालनिर्णयः	..	..	३१५	२
यावज्जीवाधिकरणम्	..	..	१३८	७
युग्मवाक्यस्योपवासविषयत्वनिर्णयः	..	..	१७०	२
योगनिर्णयः	..	..	३२६	१६
ङ				
रविवारे रात्रिभोजनप्रायश्चित्तम्	..	..	२६४	५
रात्रिभोजने कालनिर्णयः	..	..	१३४	८
रात्रिसंक्रमणे पुण्यकालनिर्णयः	..	..	३३६	२
रामनवमीनिर्णयः	..	..	२२६	१६
च				
वत्सरप्रकरणम्	..	..	४८	१४
वत्सरप्रकरणोपक्रमणिका	..	..	४	४
वस्तुत्ववैयर्थ्यप्रतिपत्तिर्णयः	..	..	१२६	३
वसन्तऋतोः प्राचम्यनिर्णयः	..	..	५६	१५
वसन्तादिऋतुनिरूपणम्	..	..	५६	६
वसन्तादिऋतूनां चान्द्रसौरभेदेन द्वैविध्यनिर्णयः	..	..	५६	१६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
विज्ञेयादृश्यपवासे राजौ सङ्ख्यः	२६८	८
विनायकप्रतापौ चतुर्थाः पूर्वविज्ञातनिर्णयः ..	१८०	११
विनायकप्रते मध्याह्नकालव्याप्त्या निर्णयः ..	१८२	१०
विरोधाधिकरणन्यायः	३२	१०
विविदिषाधिकरणम्	२३६	१२
वेधकतिथेर्वेधतिथेश्च त्रिसुप्ततत्वं वेधवेधकत्वप्रयो-		
जकम्	१६६	१६
वैश्वानरविद्योपासनन्यायः	२६१	१४
वैश्वानरन्यायम्	२४४	१२
वैश्वानरविषये एकादशीनिर्णयः	२४५	१
व्यवस्थितविकल्पेऽष्टौ दोषाः	२३२	१
प्रतविशेषादष्टमीनिर्णयः	१६६	१७

अ

शिवरात्रिप्रतनिर्णयः	२८०	१७
शिवरात्रिप्रतस्य नित्यत्वकाम्यत्वे	२८८	१४
शिवरात्रिप्रतस्वरूपनिर्णयः	२६०	१२
शिवरात्रिप्रते अधिकारिणोनियमाः	२६०	५
शिवरात्रिप्रते ग्राह्यतिथिनिर्णयः	२६३	१३
शिवरात्रिप्रते पारवर्णिकानिर्णयः	२६६	६
शिवरात्रिप्रते सर्वेषामधिकारः	२६०	१
शिवरात्रिशब्दार्थनिर्णयः	२८०	१८
शिवरात्रौ काम्यप्रतस्य वर्षसंख्या	२८६	१५
शुद्धतिथिनिर्णयः	१०४	६
श्रुत्यादिप्रमाणाणां वजावकाशनिर्णयः	१७७	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बहोनिर्णयः	१८६	१

स

संक्रान्तिनिर्णयः	३३१	१७
संक्रान्तिपुण्यकालनिर्णयः	३३३	१३
संक्रान्तिविशेषेषु ज्ञानादीनां कालविशेषनिरूपणम् ..	३३४	१
संक्रान्तिसंख्यपनिर्णयः	३३१	१८
संमुखीनिर्णयः	१०४	१६
संवत्सरस्य त्रैविध्यनिर्णयः	४८	१७
संवत्सरस्य पञ्चविधत्वनिर्णयः	५४	७
संस्पृष्टाख्यस्य त्रयोदशमासस्य ऋतुवन्तभावनिर्णयः ..	६०	१५
संस्पृष्टाख्यस्य त्रयोदशमासस्य कर्मानर्हत्व-तदपवादौ	७६	७
संस्पृष्टस्य तिसंज्ञकमासद्वयनिर्णयः	७५	२०
सप्तमीनिर्णयः	१६२	६
सर्वेषां ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालनिर्णयः	३४५	४
सांवत्सरिकादौ कुतपस्य मुख्योपक्रमकालत्वकथनम् ..	१५६	५
सांवत्सरिकादौ प्रतिपदः पूर्वोत्तरविज्ञायाग्राह्यत्ववि- चारः	१६१	१५
सायाज्ञापरयाज्ञादिकालनिर्णयः	१०५	४
सावित्रीव्रते तिथिनिर्णयः	३०१	५
सौरनक्षत्रे तिथिनिर्णयः	१३६	१
आन्दोपवासे पञ्चम्याः परविज्ञायाग्राह्यत्वनिर्णयः ..	१८८	१२

काल-निर्णयः

वा

काल-माधवीयः

वा

काल-माधवः ।

तत्र

प्रथममुपोद्घात-प्रकरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृत-कृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य(१)विवेक-तीर्थ-पदवीमाप्नाय-तीर्थं परं

मज्जन् सज्जन-सङ्ग-तीर्थ-निपुणः सदृक्त-तीर्थं अयन् ।

लब्धमाकलयन् प्रभाव-लहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-

विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

(१) विवेकतीर्थेति पदवीमभिधां, विवेकस्य आत्मानात्मविवेकस्य प्रति-
पादकं तीर्थं शास्त्रमुपायोवा तस्य पदवीं सरणिषु प्राप्य, इति टीकासम्भवा
व्याख्या । अनया च व्याख्यया 'विवेकतीर्थ'—इति माधवाचार्यस्योपनाम
आसीदिति प्रतीयते ।

सत्यैक-व्रत-पालकोद्दिगुणधीर्यर्थी चतुर्वेदिता

पञ्च-स्वन्ध-कृती षडन्य-दृढः सप्ताङ्ग-सर्व्वसहः ।

अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो नव-निधिः पुण्यद्वय-प्रत्ययः

सार्त्ताच्छाय-धुरन्धरो विजयते श्रीबुद्धि-स्मा-पतिः(१) ॥ ३ ॥

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराभरानथ ।

तदनुष्ठान-कालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः* ॥ ४ ॥

* कर्तुमुद्यतः,—इति पाठान्तरम् ।

(१) सत्वरूपमेकं मुख्यं एकसङ्ख्याय यत् व्रतं, तस्य पालकः । अन्यापेक्षया
दिगुणा धीर्यस्य सोऽयं दिगुणधः । अथवा द्वौ गुणौ सत्वरजसी यस्यां
तादृशी धीर्यस्य । सात्त्विकी राजसी च बुद्धिर्न तामसीत्यर्थः । बुद्धेस्त्रिगुण-
त्वेऽपि दिगुणत्वोक्तिराधिकाभिप्रायेण । त्रीन् धर्माध्यकामानर्धयते इति
न्यर्थी । चतुर्णां वेदानां, साम-दान-भेद-दृष्टरूपाणामुपायानां, “आन्वितिकी
त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शान्धनो । विद्याश्चैताश्चतसस्तु लोकसंस्थिति-हेतवः”
—इत्युक्तविद्यानां वा वेदिता । पञ्चसु स्वान्धेषु रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-
संस्कारेषु सौगताद्युक्तेषु, “सहायाः साधनेपाया विभागोद्देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते”—इत्युक्तलक्षणेषु मन्त्राङ्गेषु वा,
कृती कुशलः । षष्ठां “सन्धिर्ना विग्रहेयाममासनं द्वैधमाश्रयः”—इत्युक्त
लक्षणानामन्वयेन दृढः । “स्वाम्यमात्य-सुहृत्-कोश-राष्ट्र-दुर्ग-वसानि च ।
सप्ताङ्गानि”—इत्युक्तलक्षणानि सप्त अङ्गानि यस्यां तादृशी सर्व्वसहा पृथिवी
यस्य । अष्टानां व्यक्तिकलानां बुद्धिगुणानां धरः, अष्टौ व्यक्तियोगमूर्त्तयो यस्यासौ
अष्टव्यक्तिर्महादेवः तस्य कलाया अंशस्य धरः इति वा । अष्टानां व्यक्तीनां
लोकपालानां कलाधर इत्यन्ये । नवानां रसानां प्रभावादीनां वा निधिः ।
अथवा नवसङ्ख्याया निधयः “महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खोमकरकच्छपौ ।
सुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्व्वश्च निधयोनव”—इत्युक्तलक्षणा यस्य इत्यर्थः ।
पुण्यन्तोर्वर्द्धमानाः दश प्रत्ययाः सम्पङ्केतवः शास्त्रादयो यस्य, पुण्यम् दशसु
दिक्षु वेदवेदाङ्गेषु वा, प्रत्ययोज्ञानं यस्येति वा ।

ध्यामूढानामिह तनुधृतां जाह्नवी तीर्थमेकं(१)
 विद्या तीर्थं प्रकृति-विमलं सद्बिबेकोदयानाम् ।
 सर्वेषां तत् प्रथम-सुखदं* भारती(२) तीर्थमाहु-
 स्तद्वावाग्रे विपुल-मनसो† निःसन्देह‡ शक्तिरस्ति ॥ ५ ॥
 अर्थोऽनुक्रम्यते स्त्रोक्तैरखिलो निर्णयैषितः ।
 तावतैवानुतिष्ठामुनिःसन्देहः‡ प्रवर्तताम्
 ततोमीमांसु-चित्तस्य समाधानाय तत् पुनः—
 विवरिष्ये यथान्यायं श्रुति-स्मृति-वचोवृत्तात् ॥
 पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घात-वत्सरी—
 प्रतिपत् शिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः (३) ॥

* परमसुखदं,— इति पाठान्तरम् ।

† विमलमनसो,— इति पाठान्तरम् ।

‡ निःसन्देहः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तीर्थं पुरुषार्थप्राप्त्यपेक्षितम् ।

(२) भारती सरस्वती तीर्थम् । भारतीतीर्थं तन्नामानं निजगुरुं प्रथम-
 सुखदमाहुर्इति वा । तस्मिन् चरमतीर्थे भावात् अज्ञातिश्रयेन मनःसंयो-
 गात् भक्तवृत्तिश्रयाद्वा, विपुलं चित्तं सकल-विषय-ग्राहि मनो यस्य, तस्य मे
 इत्यर्थः । विमलमनस इति पाठे, विमलं संग्रह-शून्यं मनोयस्येत्यर्थः ।

(३) उप समीपे उज्ज्वल इत्येते इत्युपोद्घातः । स च “चिन्तां प्रकृतसिद्धि-
 र्थासुपोद्घातं विदुर्वृधाः”—इत्युक्तलक्षणाः । प्रकृत-निर्व्वाहक-साधारण-परि-
 श्रावेति केचित् । प्रतिपदिति भिन्नं पदम् । तथा च, १ उपोद्घातप्रकरणम्,
 २ वत्सरी-प्रकरणम्, ३ प्रतिपत्प्रकरणम्, ४ अवशिष्टद्वितीयादिविधिप्रक-
 रणम्, ५ नक्षत्रादिप्रकरणम्,— इति पञ्च प्रकरणानि । नक्षत्रादिरित्यादि-
 प्रस्ताव-योग-करण-ग्रहणकालादयोऽप्यत्र ।

(१) उपोद्घाते काल-सत्त्वं तस्य निर्णय-योग्यता ।

ईश्वरोनित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु ॥

जन्ये कालेऽब्दमुख्यत्वम्—उक्तमेतच्चतुष्टयम् (२) ।

(३) अब्दायनर्तुमासाश्च पञ्चः प्रकरणान्तरे ॥

(४) अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रोव्रतादौ* तिलकादिके ।

सुजन्मादिव्रते सौरो गोसचादिषु सावनः ॥

चयोऽप्याचार्य-सेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया ।

आयुर्दाये हि नाचनो वार्हस्पत्योऽधिवत्सरो† (५) ॥

(६) चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

* अब्दस्त्रिधा तत्र चान्द्रोव्रतादौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदमर्थः सो० पुस्तके ।

(१) उपोद्घात-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह उपोद्घाते इत्यादिना, उक्तमेतच्च-तुष्टयमित्यन्तेन ।

(२) जन्यकाले विषये अब्दस्य मुख्यत्वं निमेषादीनां तदाश्रयतया गौण-त्वमित्यर्थोक्तमर्थे । एतच्चतुष्टयमुपोद्घाते उक्तमिति सम्बन्धः ।

(३) द्वितीय-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह अब्देत्यादिना, कृष्यः पित्र्ये वि-शिष्यते इत्यन्तेन । प्रकरणान्तरे वत्सरप्रकरणे ।

(४) अब्दभेदानाह अब्द इति । तन्नामानि सव्यवस्थान्याह चान्द्रोव्रता-दाविति । तिलकादिके चान्द्र इति संबन्धः ।

(५) मध्यमगणनया गुरोः संक्रान्तिमूल्यायश्चान्द्रवत्सरः सोयमधिवत्सर इति वक्ष्यते ।

(६) चान्द्रस्यावान्तरभेदमाह चान्द्राणामिति । प्रभवादयः षष्ठिसङ्ख्याकाः संवत्सराश्चान्द्राः, तेषु द्वादश-पञ्चकानि, तत्रैकैकस्मिन् पञ्चके क्रमेण संवत्सरा-दयः भवन्ति । तत्र संवत्सरः प्रथमः, परिवत्सरो द्वितीयः, इदावत्सरस्तृतीयः, अगुवत्सरश्चतुर्थः, इदत्सरः पञ्चम इति विवेकः । सोऽयं युगसंज्ञितः कालः ।

संपरीदान्विदिते * ऋद्धपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलोयवो वस्त्र-धान्यो रजतं दीयतेऽत्र तु(१) ।

(२) उये कर्मणि शान्ते च सोऽयने दक्षिणोत्तरे ॥

(३) वसन्प्रद्युतबोद्धेधा चान्द्राः सौरास्त, चान्द्रकाः†—

चैत्राद्या, अथ‡ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः ॥

तेष्वाधानादयस्तद्वत् षष्मूर्त्ति-व्रत-पूजनम् ।

(४) मासास्तु सावनः सौरचान्द्रो नाक्षत्रं॥ इत्यमी ॥

(५) दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्र-वैश्वयोः ।

सौरोराशः, सावनस्तु यज्ञे, ज्योतिषिके परः ॥

माघादि-मास-भेदेषु तिल-दानादयः स्मृताः ।

(६) चान्द्रोऽधिमासेऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ॥

* सम्परीदान्विदिते—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† वस्त्रधान्य—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चान्द्रगाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अथ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नाक्षत्र—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र प्रभवादिपञ्चके यथाक्रमं तिलादिपञ्चकं दीयते इत्यर्थः ।

(२) अयनविभागमाह उये इति ।

(३) ऋतून् विभजते वसन्तादीति । तथा च चान्द्रावसन्ताद्या ऋतव-
चान्द्रं चैत्रमारभ्य प्रवर्तन्ते । सौरास्तु रवेर्मीनराशिभोगमारभ्य मेषराशि-
भोगमारभ्य वा प्रवर्तन्ते,—इति विवेकः ।

(४) मासविभागमाह मासास्त्विति ।

(५) सत्यवस्थं चान्द्रादीनां स्वरूपमाह दर्शान्त इत्यादि । विप्रस्य दर्शान्तः,
वैश्वस्य पूर्णिमान्त इत्यर्थः । परः नाक्षत्रः ।

(६) चान्द्रमासे विशेषान्तरमाह चान्द्रोऽधिमास इत्यादिना । सः अधि-
मासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः(१) ।
 चयमासोदिसंक्रान्तः स चाहस्यति-संज्ञकः ॥
 चयस्याव्या विवाहादौ, संसर्पाहस्यती उभौ—
 शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते,(२) मलमासोविविच्यते ॥
 काम्यारम्भं तत्-समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ।
 आरम्भं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सचादिकं तु यत्* ॥
 तत् समाप्यं सावनस्य मासस्यानतिषड्विनात्† (३) ।
 आरम्भस्य समाप्तेऽस्य मध्ये व्याघ्रेऽपि क्षुब्धः ॥
 प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदाऽनुष्ठेयमेव तु ।
 कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्मारम्भ-समापने—
 कार्ये, काल-विलम्बस्य प्रतीचाया असम्भवात् (४) ।
 अनन्य-गतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत् ॥
 गत्यन्तर-युतं नित्यं सोम-यागादि वर्जयेत् (५) ।

* कृच्छ्रसत्राब्दिकं च यत्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† मासस्यानतिषड्विनात्,—इति सो० पुस्तकपाठः ।

(१) अर्थादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

(२) तथा च अधिमाससंसर्पाहस्यतिषु त्रिष्वेव विवाहादिमङ्गलकर्मणि न कार्याणि श्रौतस्मार्त्तकर्मणि तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

(३) तथा च यत्र नवतिदिनसाध्यं कर्मारम्भं तत्र तथाविधसावनमाना-
 नुरोधेन मलमासेऽपि तत्समापनं कार्यमित्यर्थः ।

(४) कारीरी नाम यागविशेषः । अवराहस्य शुक्लां शस्यानां वक्ष्या
 सङ्गीवनं तत्फलम् अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति ॥

(५) अग्निहोत्रादेरनन्यप्रतिकल्पमहरहः कर्तव्यत्वात् । तद्वैमरीत्याच
 सोमयागादेर्गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।

(१) अगति ग्रहण-ज्ञानं जातेष्टिर्गति-संयुता—

इयं नैमित्तिकं, तस्य व्यवस्था नित्यव्यवस्था ।

शुद्धमास-मृतानां स्यान्मन्त्रिणे प्रथमाब्धिकम् (२) ॥

मलमास-मृतानाम् मले स्यादाब्दिकान्तरम् (३) ।

(४) देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विभज्यते ॥

(५) तृतीये तु प्रकरणे वर्णिता* प्रतिपत्तिथिः ।

प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला (६) ॥

* वर्ण्यते,—इति पाठान्तरम् ।

(१) अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । ग्रहणज्ञानस्यानन्यगतिकत्वञ्च मन्त्रिण्युक्ते ग्रहणे सति तद्विहितस्य ज्ञानस्य शुद्धमासे कर्तुमशक्यत्वात् बोध्यम् । “वैश्वानरं द्वादशकपाशं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”—इति विहिताया-जातेष्टेः पुत्रजननानन्तरकाले प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि-जातकर्म-स्तन्यपानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत्करणे च कदाचित् बाण-विपत्ति-शङ्कापि स्यात्, अतस्तथाशङ्कायामशौचापगमेऽपि तदाचरन्नात् तस्याः सगतिक्त्व-मिति भावः । तथा च अनन्यगतिकं नैमित्तिकं मलमासेऽपि कार्यं गत्य-न्तरयुतन्तु नेत्यर्थः ।

(२) पूर्व्वाब्दे शुद्धचैत्रादौ मृतानां पराब्दे चैत्रादेर्मलमासस्येव मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

(३) मलमासचैत्रादौ मृतस्य प्रत्याब्दिकम्नाडं पुनश्चैत्रादेर्मलमासस्येव मल-मास एव कर्तव्यं न तु शुद्धचैत्रे इत्यर्थः ।

(४) सत्यवर्षं पक्षभेदमाह देवे इति ।

(५) तृतीय-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह तृतीयेतित्यादिना नोर्द्धंगा इह इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

(६) कलाविशेषवाचिनः प्रतिपदस्य तिथिविशेषे प्रवृत्तौ निमित्तन्तु प्राथम्यमेवोभयसाधारणमित्युक्तेयम् ।

शुक्लपक्षे विशेषम् कृष्णपक्षे विनिःसरेत् (१) ।

(२) शुद्धा विद्धा तिथिः, शुद्धा हीना तिथ्याऽन्यथाऽहनि ॥

उदये पूर्व्या तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः ।

सायं तत्तरया तद्वत् न्यूना तु न विध्यते ॥

वेध्याऽपि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेधमर्हति (३) ।

शुद्धायां नास्ति सन्देहोदैवे पित्र्ये च कर्माणि (४) ॥

उपवासस्यैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम्* (५)—

दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते ॥

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पित्र्यं द्विविधमीर्यते ।

शुक्लपक्षे दर्श-विद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया—

* चायाचितव्रतम्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) चन्द्रादितिशेषः । अत्र प्रथमायाः कक्षायाः कर्तृत्वेनाव्ययोबोध्यः ।

(२) निर्णय-तिथि-परिचयार्थं तिथि-विभागमाह शुद्धेति । तिथिः प्रथ-
मतोद्विविधा शुद्धा विद्धा च । तत्र सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्तपर्यन्तकालरूपे
अहनि अन्यथा पूर्व्या उत्तरया वा तिथ्या रहिता तिथिः शुद्धेत्यर्थः । “इद-
मपि तावन्मात्र-साध्ये कर्माणि । एतेन सूर्योदयमारभ्य द्वितीयसूर्योदय-
पर्यन्ता सर्वत्र कर्माणि शुद्धेति कैमुतिकन्यायेन सूचितम्”—इति टीका ।

(३) तद्वदिति त्रिमुहूर्त्तकैर्विध्यते इत्यर्थः । तथा च वेधिकायास्तिथे-
र्द्वैविध्यात् विद्यायादैर्विध्यसुमेयम् । उभयशेषमाह न न्यूनेति ।

(४) तथा च विद्यायाएव निर्णयत्वं न शुद्धाया इति फलितम् । “तत्रापि
मन्वादि-युगादि-ग्रहण-वैधृति-व्यतीपातेषु तत्कालव्यापितैव”—इति टीका ।

(५) उपवासोऽहोरात्राभोजन-सङ्कल्प-पालनरूपः, तदहोरात्रान्तर्द्वितीय-
भोजनाभाव-विशिष्टं मध्याह्न-भोजनमेकभक्तं, तादृशमेव प्रदोष-भोजनं नक्तं,
अयाचित-सन्ध्यस्य तादृशमेव भोजनमयाचितं, व्रतं पूजादिरूपम् ।

उपोद्घा प्रतिपञ्चुक्ते (१) मुख्या स्यादापराङ्गिकी ।
 तदभावे तु सायाङ्ग-व्यापिनी* परिगृह्यताम् ॥
 प्रातः-सङ्गव-मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ—
 अत्राङ्गः† पञ्चधा भागो मुख्योद्दिष्टादिभागतः (२) ॥
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गत्यः प्रातरिष्यते ।
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत् (३) तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
 यामत्रयोर्द्धगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ‡ ।
 वल्युत्सवं च पूर्वैर्यत्पवासवदाचरेत् ॥
 मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथि-शेषोऽपि गृह्यताम् (४) ।
 शुद्धाधिका तु कृष्णाऽपि पूर्वा संपूर्त्त-सम्भवात् ॥
 गृहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याह्न-व्यापिनी तिथिः ।

* सायाङ्गे व्यापिनी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राङ्गः,—इति पाठान्तरम् ।

‡ नास्तीदमर्द्धं सो० पुस्तके ।

(१) “मतान्तरमाह शुक्ले इति । कृष्णे चेत्यपि बोध्यम् । मुख्येति सूचितानु-
 कल्पमाह तदभावे त्विति । अत्र, तुनास्यादित्यादिना चास्य स्थानभिमतत्वं
 सूचितम्”—इति टीका ।

(२) द्विधा, चेधा, चतुर्धा, पञ्चधा, पञ्चदशधा,—इत्येते मतभेदेन पञ्चाङ्गेवि-
 भागाः सन्ति, तत्र पञ्चधाभागो मुख्य इत्यर्थः । सर्वमेतदग्रे स्फुटी भविष्यति ।

(३) समाप्यते इति शेषः ।

(४) पूर्वविद्धेव तिथिर्मुख्या तद्विधानात् । पूर्वविद्धायामन्तराये विघ्न
 सति । विघ्नेन पूर्वविद्धायां विहितकर्माकरणे उत्तरविद्धायामपि तत्कारण-
 मिति फलितार्थः ।

परेद्युरेव तद्व्याप्तिः, पूर्व्वेद्युर्वा, दिनद्वये* ॥
 नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी(१)—
 षट् पक्षा(२) स्तेषु चैकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तावव्याप्तौ चैकदेशतः—
 सम-व्याप्तौ च पूर्व्वेव वैषम्ये त्वधिकेव्यताम् (३) ॥
 अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य काष्ठस्त्वङ्गनुसारतः † ।
 उपवास-प्रतिनिधेस्तिथिः‡ स्यादुपवासवत् (४) ॥
 प्रदोष-व्यापिनी नक्ते तिथिर्याप्तिर्दिनद्वये ।
 अव्याप्तिर्वाऽथवाऽंशेन व्याप्तिः स्यात् सर्व्वथोत्तरा (५) ॥
 सौर-नक्ते तु सायाह्न-व्यापिनी(६) न प्रदोषगा ।

* परेद्युरेव पूर्व्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† काष्ठस्तदनुसारतः—इति पाठान्तरम् ।

‡ उपवासप्रतिनिधेः स्थितिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पूर्व्वेद्युरेव मध्याह्न-व्याप्तिरित्येकः पक्षः । उक्तेरुद्युरेव तथेत्यपरः ।
 दिनद्वयेपि मध्याह्न-व्याप्तिरित्यन्यः । नैकस्मिन्नपि दिने मध्याह्न-व्याप्तिरित्यपरः ।
 नैकस्मिन्नपि दिने न सम्पूर्ण-मध्याह्न-व्याप्तिः किन्तुभयत्रैवांशतस्तद्व्याप्तिरित्यन्यः
 पक्षः । अथच पक्षोऽंशस्य सास्य-वैषम्याभ्यां द्विधा भिद्यते,—इत्यमी षट् पक्षाः ।

(२) तत्र व्यवस्था आह तेषु चेति ।

(३) अव्याप्तौ चेतिच्छेदः । एकदेशतः समव्याप्तौ चेत्यन्वयः ।

(४) तथा चैकभक्तत्रयं सिद्धं प्रधानमन्याङ्गमुपवास-प्रतिनिधि-रूपश्चेति ।

(५) पूर्व्ववदत्रापि षट् पक्षाः । तत्र पूर्व्वेद्युरेव परेद्युरेव वा व्याप्तौ संश्र-
 याभावात् अवशिष्टपक्षेभ्यमेव निर्णयमाह व्याप्तिरित्यादिना । अंशेन
 व्याप्तिर्द्विविधा साम्येन वैषम्येण चेत्यर्थः ।

(६) मुख्येतिशेषः । प्रदोष-व्याप्तिस्तु तत्रानुकल्प इति भावः ।

अवाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उपवासवत् ॥

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां (१) कुर्याद्दानं व्रतानि च ।

(१) उभयत्र तथात्वे तु* पूर्व्यद्युस्तदनुष्ठितिः ॥

परत्रैव तथात्वं चेत्; पूर्वा ग्राह्या तिथि-क्षये ।

तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा (३) ॥

अस्यर्शे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वेव गृह्यताम् (४) ।

एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न-युक्ता स्यादेकभक्तवत् ॥

एकदेश-सम-व्याप्तौ क्षये पूर्व्वान्यथोत्तरा (५) ।

(६) कुतपाद्यपराह्णान्तं व्याप्तिराब्दिक उत्तमा ॥

* उभयत्र तु साम्ये तु,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† कुतपाद्यपराह्णान्तं,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) उदयेन सहितास्त्रयोमुहूर्त्तायस्यामिति विग्रहः ।

(२) अत्रापि पूर्व्ववत् षट् पक्षाः । तत्र पूर्व्वद्युरेव तथात्वे संज्ञयाभावात् अवशिष्टपक्षेषु क्लमेण निर्णयमाह उभयत्रेति ।

(३) यदा तु पूर्व्वद्युः सोदय-त्रिमुहूर्त्तमस्पृष्टा परेद्युरेव सोदय-त्रिमुहूर्त्तं व्याप्नोति, तदा ग्राह्य-तिथेरर्द्ध-क्षय-साम्यानुरोधेन निर्णयः । तत्र ग्राह्य-तिथेः क्षये पूर्वा, साम्ये वृद्धौ चोत्तरेति वक्तुंकार्यः ।

(४) दिनद्वये सोदय-त्रिमुहूर्त्त-स्पर्शाभावे साम्य-वैषम्याभ्यामेकदेश-व्याप्तौ चोत्तरेत्यर्थः ।

(५) अत्रापि पूर्व्ववत् षट् पक्षाः । तत्रैकदेशे समव्याप्तौ ग्राह्य-तिथेरर्द्ध-क्षय-क्षयैर्निर्णयः, अवशिष्ट-पक्षेकभक्तवत् निर्णय इत्यर्थः ।

(६) पार्व्यञ्जे तन्निर्णयमाह कुतपादीति टीका । प्रत्याब्दिक-परोऽयं ग्रन्थ इत्यन्ये । अत्रोऽष्टमोमुहूर्त्तः कुतपः । तस्य द्वादश-मुहूर्त्तेनापराह्न-समाप्तिः । तथा च, कुतपादि-मुहूर्त्त-पञ्चक-व्यापिनी मुख्येत्यर्थः ।

तदभावेऽपराङ्मस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ।

(१) चये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिसेदपराङ्मयोः ॥

न ग्राह्य-तिथि-गौ* वृद्धि-क्षयावृद्ध-तिथेस्तु तौ ।

साम्ये त्वृद्ध-तिथेर्याह्या† पर-विद्धैव वृद्धिवत् ॥

(२) न स्पृशेदपराङ्मौ चेत्‍‡ पूर्वा स्यात्, कुतपोदया ।

वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ॥

(३) साम्येन चेत्; चये पूर्वा, परा स्याद्वृद्धि-साम्ययोः ।

वृद्धि-साम्य-क्षया ग्राह्ये? तिथिगा नोर्द्धगा इह ॥

(४) द्वितीयाद्यास्तु पर्वान्तास्तर्ह्य-प्रकरणोदिताः ।

* न ग्राह्यतिथिगौ,—इति सु० पुस्तके, न ग्राह्या तिथिगौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† साम्यावृद्धतिथेर्याह्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ न स्पृशत्यपराङ्मौ चेत्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

§ ग्राह्या—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्रापि पूर्ववत् घट् पक्षाः । पूर्वोदयेव परेदुरेव वा तद्वाप्तौ संश-
याभावः । उत्तयत्रापराङ्म-व्याप्तौ क्षय-वृद्धिभ्यां निर्णयः । उभयदिने कृतत्वाप-
राङ्म-व्याप्तौ अभिमतायास्तिथेरवृद्धि-नियमेन ग्राह्य-तिथि-क्षयासम्भवादाह
न ग्राह्यतिथिगाविति ।

(२) दिनद्वयेऽपराङ्मस्यशाभावे निर्णयमाह न स्पृशेदिति । परदिने
कृतपसत्त्वादाह परेद्युः कुतपोदया, न नियमकइत्यर्थः । महत्त्वत आधिक्येन ।

(३) साम्येनैकदेश-प्राप्तौ निर्णयमाह साम्येन चेदिति । पूर्ववद्वेत्तोरतिथे-
रव्यादिनां न नियामकं किन्तु ग्राह्यतिथेरेवेत्याह वृद्धिसाम्येत्यादिना ।

(४) चतुर्थ-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह द्वितीयाद्यास्तु इत्यादिना, पर्वस्थे-
नेति निर्णयः इत्यन्तेन मध्येन । सामान्यात् समानत्वात् । तिथिषु द्वितीया-
द्यासु । नयेनिर्णयः ।

सञ्चारणीयः सामान्यात् तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥
 कचित् कचित् विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते ।
 पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्ति-मुहूर्त्त-गा ;—
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व-विद्धा ततोऽपरा * (१) ।
 रक्षा-द्वितीया पूर्वास्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ॥
 परेद्युर्नास्ति चेत्† पूर्व-विद्धाप्यस्तु व्रतान्तरे ।
 मुहूर्त्तमात्र-सत्वेऽपि दिने गौरी-व्रतं परे‡ ।
 शुद्धाधिकायामयेवं गण-योग-प्रशंसनात् (२) ॥

* ततोऽन्यथा—इति पाठान्तरम् ।

† परेऽस्ति नास्ति चेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ 'परेद्युर्नास्ति चेत्'—इत्यादिः 'गौरीव्रतं परे'—इत्यनोपगमः सो० पुस्तके नास्ति ।

(१) प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके । अपरा भिन्ना ; पूर्वद्युस्त्रिमुहूर्त्त-व्यापिनी परेद्युस्तद्व्यापिनी सर्वथाऽसती वेत्यर्थः । अयमर्थः, यद्यपि द्वितीया ह्यस्या पूर्वा, शुक्ला परा,—इति सामान्यतो निर्णयस्तथापि पूर्वद्युः त्रिमुहूर्त्त-व्यापित्वस्य ह्यस्या पूर्वा, नोचेत् परैव, यदि परदिनेऽपि त्रिमुहूर्त्त-न्यूना नास्त्येव वा तदापि पूर्वैव । एवं परदिने त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वस्य शुक्ला परा, यदि परदिने ततोऽन्यूना नास्त्येव वा, तदा सापि पूर्वैवेति ।

(२) परे दिने,—इत्यन्वयः । 'मुहूर्त्तमात्रेति पूर्वविद्धा-विषयम्' इति टीका । परदिने मुहूर्त्तमात्र-सत्त्वेपीत्यन्ये । ते तु वदन्ति, मुहूर्त्तमात्रेति मतान्तरं न तु ग्रन्थकर्तृमतं तन्मते त्रिमुहूर्त्तादरन्वेति । सर्वमिदं टीकायां विस्तरेणोक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् । 'शुद्धाधिकायामिति तु पूर्वदिने घटिकात्रयोत्तरं प्रवृत्त-विषयं तदा तस्याः खण्डात्वेऽपि द्विविध-विद्धात्वाभावेन पूर्वावत् शुद्धत्वात्'—इति टीका । गणो गणपतिस्तत्तिथिः चतुर्थी ।

चतुर्थी तु परोषोव्या(१) गणनाथ-व्रतस्य तु—
 मध्याह्न-व्यापिनौ पूज्या तदन्ताग-चतुर्थ्यपि ॥
 (१) परेद्युरेव मध्याह्न-व्याप्तौ विज्ञेय सोत्तरा ।
 अन्यथा पूर्व-विद्वैव माह-योग-प्रशस्तितः ॥
 (२) पूर्वद्युरेव तद्वाप्तौ पूर्वा सर्प-प्रिया तिथिः ।
 नोचेत्, सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥
 (३) गौर्याः शुद्ध-जयाऽप्यसु नाग-विद्धा निषिध्यते ।
 सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा यास्या स्कन्द-व्रते परा(५) ॥
 नाग-विद्धा स्कन्द-पङ्थी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।
 उत्तरस्या अलाभे तु नाग-विद्वैव* गृह्यताम् ॥

* नागविद्धापि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) उपोष्येति वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । अथच निर्णयो गणेश-
 नाग-गौरी-व्रतोपवास-पूजाऽन्य-विषयः ।

(२) गणेशव्रते विशेषमाह परेद्युरेवेति । विज्ञो विज्ञेशः गणेश इत्यर्थः ।
 अन्यथा अन्येषु चतुर्थ्यं पक्षेषु । अत्रापि पूर्ववत् षट् पक्षा द्रष्टव्याः । माता
 माह-देवताका तृतीया । मध्याह्न-व्याप्तिश्चात्र संपूर्ण-मध्याह्न-व्याप्तिरेकदेश-
 व्याप्ति-पक्षोऽधिक-व्याप्तिश्चेति द्विविधा बोद्धव्या ।

(३) नागव्रते विशेषमाह पूर्वद्युरेवेति । तद्वाप्तौ प्राग्वात् द्विधा
 मध्याह्न-व्याप्तौ । नोचेदिति अन्येषु चतुर्थ्यं पक्षेष्वित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्
 षट् पक्षाः । सर्पस्य सर्पदेवतचतुर्थ्याः ।

(४) गौरीव्रते विशेषमाह गौर्या इति । व्रते इति शेषः । शुद्धजयेति
 ब्रह्मजीहिः, तृतीया-युतेत्यर्थः । तत्र हेतुः नागविद्धेति । यत इत्यादिः ।

(५) परेति सापि त्रिमुहूर्त-चतुर्थी-वेधे परदिने त्रिमुहूर्तं सत्त्वे, अन्यथा
 तु पूर्ववेति हेमाद्रिः । उपवासे पूर्वा तदन्यकर्मसु परेत्यपि मतान्तरं
 सत्यवाह । सर्वा कृष्णा पूर्वा शुक्ला परेति गौड़ाः ।

विना द्वादश-नाडीभिर्नाग-वेधो न दोषकृत् (१) ।

सप्तमी पूर्व-विद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥

अलाभे* पूर्व-विद्धायाः परविद्धैर्वा गृह्यताम् ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ॥

दूर्वाष्टमी तु शुक्लाऽपि पूर्व-विद्धा विधीयते ।

पञ्च-दशेऽप्युक्तैव शिव-शक्ति-महोत्सवे (२) ॥

ज्येष्ठ-योगे पूर्वाऽपि† याज्ञा ज्येष्ठा-व्रते तिथिः ।

मध्याह्नादूर्ध्वमृच्छं चेत् परेद्युः सा प्रशस्यते ॥

ज्येष्ठ-भानुवारार्थां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ‡ (३) ।

जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्ण-जन्माष्टमी-व्रतात् ॥

शुद्धा च सप्तमी-विद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ।

* अलाभे,—इति टीका सम्मतः पाठः ।

† परविद्धापि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वैव,—इति मद्रादिद्वयपाठः ।

§ योगोऽष्टम्याः सुदुर्लभः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) षष्मङ्कर्त्त-षष्ठमी-विद्धाया एव त्याज्यत्वं न त्रिमुङ्कर्त्त-विद्धायाः,—इति भावः । अथच षष्मङ्कर्त्त-षष्ठमी-विद्ध-निषेधो नक्षत्रकभक्तादि-व्यतिरिक्त-विषयः,—इति हेमाद्रिः । तदपि पूर्वैर्दिनेष्वेव मध्याह्नादि-व्याप्तौ द्रष्टव्यमिति टीका ।

(२) मिलित-शिव-शक्ति-देवत्व-व्रते नवमी-युतैवेत्यर्थः ।

(३) परेद्युरेव ऋक्षयोगे परैव, पूर्वैद्युरेव तद्योगे पूर्व्या । स च ऋक्ष-योगो यदि परदिने मध्याह्नादूर्ध्वमप्यनुवर्त्तते, तदा परैव । यदा भानुवार-योगोभवति, तदा ऋक्षभानुवारयोगेनैव निर्यय इति भावः ।

सप्तमी चेत् निशीथात् प्राक् विद्धा, शुद्धाऽन्यथा भवेत् (१) ॥

शुद्धायां नास्ति सन्देहोविद्धा च त्रिविधेभ्यते ;—

निशीथ-योगः पूर्वद्युः परेद्युर्वा द्वयोस्त * (२) ॥

पूर्वे प्रथमे पक्षे परैवोत्तर-पक्षयोः ।

अष्टमी रोहिणी-युक्ता जयन्ती, सा चतुर्विधा ;—

शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च (३) ।

(४) शुद्धायामपि विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ॥

(५) शुद्धाधिकायां † योगश्चेदेकस्मिन् ‡ वा दिनद्वये ।

* परेद्युर्वाभयोस्त, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धाधिकाया, — इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ योगः स्यादेकस्मिन्, — इति पाठान्तरम् ।

(१) यद्यप्यन्यत्र दिवा वेध उक्तः, तथापि जन्माष्टम्यां रात्रि-वेधोऽपि । स च रात्रि-वेधस्तदा सम्पद्यते, यदि सूर्यास्तोत्तरं निशीथादर्वाक् कियत्यपि सप्तमी स्यात्, नेचेदष्टमी शुद्धैव भवतीति भावः ।

(२) उतेति निपातो वा-शब्दार्थे द्रष्टव्यः । पूर्वद्युः परेद्युरित्युभयप्रा-
वधारणं बोध्यम् ।

(३) या पूर्व-दिने सप्तमी-योगमप्राप्ता सती तत्रैव परिसमाप्यते, साऽष्टमी शुद्धा । या तु पूर्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपीषन्निःसरति सा शुद्धाधिका । या पुनः सप्तमी-युक्तापि पूर्वदिन एव परिसमाप्यते, सा विद्धा । या तु पूर्वदिने सप्तमीविद्धा सती परदिनेऽपि निःसरति, सा विद्धाधिकेति विवेकः ।

(४) अत्र शुद्धायां विद्धायाश्चोत्तरतिथेः सम्भावनैव नास्तीत्याह शुद्धा-
यामिति ।

(५) द्वितीयपक्षस्य सनिर्णयमवान्तरभेदमाह शुद्धाधिकायामिति ।
योगो रोहिणीयोगः । एकयोगे, एकस्य दिनस्य रोहिणी-योगे । द्वियोगे
द्वयोर्दिनयो रोहिणी-योगे ।

- नैक-योगेऽस्ति सन्देहो द्वि-योगे प्रथमं दिनम् ॥
 सदा निशीथे पश्चाद्देत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ।
 योगस्त्रिधाऽपि पूर्वद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम् (१) ॥
 (२) विद्वाधिकायामथेक-दिन-योगे* स गृह्यताम् ।
 द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्ति-भेदतः ॥
 (३) तद्वृत्तिर्दिनैकस्मिन् उभयोर्नोभयोरिति ।
 एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परम् † ॥
 (४) बुधे सोमे जयन्ती चेत् वारे साऽतिफलप्रदा ‡ ।
 तिथ्युचयोर्द्वयोरन्तउत्तमं पारणं भवेत् ॥

* दिने योगे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† परा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सति फलप्रदा,—सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्रद्धाधिकायां सदा अहोरात्रे, अर्थात् पूर्वदिने सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्तो मध्यमयोगः परेद्युः सूर्यपश्चान्तमनुवर्त्तमान उत्तमः । निशीथे अर्द्धरात्रे, निशीथमारभ्य प्रवृत्तो मध्यमः । पश्चान्निशीथादूर्द्धं प्रवृत्तोऽधमः । एते त्रयोऽपि पक्षाः फल-तारतम्यायैवोपयुज्यन्ते । उपवासस्तु सर्वत्र पूर्वदिनएवेत्यर्थः ।

(२) चतुर्थपक्षस्यावान्तरभेदं सनिर्णयमाह विद्वाधिकायामिति । स एकदिनयोगः ।

(३) निशीथे वृत्तिभेदतः,—इत्येतद्वाच्ये तद्वृत्तिरित्यादिना । एकस्मिन् दिने पूर्वत्रैव परत्रैव वा दिने, तद्वृत्तिरर्द्धरात्रे रोहिणी-योगः । यद् परदिनम् ।

(४) वार-विशेष-योगस्तु फलाधिक्याय नतु निर्णयायेत्याह बुधे इति । बुधे सोमे वारे इत्यन्वयः ।

एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तोऽधमं स्मृतम् (१) ।
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो* जन्माष्टमी तदा ॥
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्ष-योग-प्रशस्तिः (२) ।
 नवमी पूर्व-विद्वैव पञ्चदशभयोरपि ॥
 मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसु-समन्विता (३),—
 ग्राह्या, नैवाष्टमी-युक्ता सनत्तचाऽपि वैष्णवैः ॥
 कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।
 जयन्ती-व्रतवञ्चित्यं कान्धं चैकादशी-व्रतम् ॥
 अरुणोदय-वेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा (४) ।
 उत्तौ द्वौ दशमी-वेधौ वैष्णव-स्मार्त्तयोः क्रमात् ॥

* जयन्त्याख्ययोगो,—इति शो० पुस्तके पाठः ।

(१) पूजापवासजागरणरूप उत्सवः । तदन्ते तत्समाप्तौ द्वितीयदिने प्रातः-
 काले इत्यर्थः ।

(२) यदाप्युक्तनिर्णयानुसारेण जन्माष्टमी पूर्वदिने जयन्ती परदिने, तदा
 पूर्व-निर्णयमुपेक्ष्याणभ्य-योग-वशात् परदिनेव तदनुष्ठानमिति टीका ।
 रोहिण्यष्टम्योर्योगाभावे तु जन्माष्टमीव्रतमेवानुष्ठेयमिति बोध्यम् ।

(३) मध्याह्नेऽत्र पञ्चधा विभागेन । त्रिधा विभागेनेति केचित् । अष्टम
 सुहर्त्तश्चैव भध्याह्ने कृष्णाष्टम्यां मध्यरात्रवदित्यपरे । तथा च रामनवमी
 मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वये मध्याह्न-व्याप्तौ तदव्याप्तौ तदेक-देश-
 व्याप्तौ वा पुनर्वसु-युता, दिन-द्वये पुनर्वसु-योगे मध्याह्ने तद्योगवती, दिन-
 द्वयेपि मध्याह्ने तद्योगे मध्याह्नं विहाय तद्योगे वा सर्वथाऽयोगे वा उत्तरै-
 वेति टीका-सम्मतता व्यवस्था ।

(४) उदयात् प्राक् चतस्रो नाडिका अरुणोदयः । तत्र दशमी-प्रवेशेऽरुणो
 दय-वेधः, सूर्योदये तत्प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

कला-काष्ठादि-वेधोऽपि याज्ञोऽच चिमुहूर्त्तवत् ।
 वैखानसाद्यागमोक्त-दीक्षां प्राप्नोहि वैष्णवः (१) ॥
 विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाऽप्याधिक्य-सम्भवे (२) ।
 (३) एकादशी द्वादशी वाऽधिका चेत् त्यज्यतां दिनम्—
 पूर्वं, याज्ञं तत्तरं स्यादेव वैष्णव-निर्णयः ॥
 एकादशी द्वादशीचेत्युभयं वर्धते यदा ।
 तदा पूर्व-दिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्धातुं परं दिनम् ॥
 (४) एकादशीमात्र-दृष्टौ गृहि-यत्यो र्ववस्थितिः;—
 उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्त्र्यक्षरा तिथिः ॥
 द्वादशीमात्र-दृष्टौ तु शुद्धा-विद्धे व्यवस्थिते ;—
 शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्त-निर्णय ईदृशः ॥
 (५) श्रवणेन युता चेत्स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः ;—
 स्मार्त्तैश्चोपोषणीया न्याय्यजेदेकादशीं तदा ॥

- (१) आदिना नारद-पञ्चरात्रादि । हिः प्रसिद्धौ । तेनाप्रसिद्ध-वैष्णवोऽपि भागवताख्यः सूचितः । यद्यपि स स्मार्त्तैश्च, तथापि तेनाख्योदय-विज्ञाऽपि सर्वथा त्याज्येति सूचन-फलम् इति टीका ।
- (२) अत्रापि 'त्याज्या,'—इत्यनवकः ।
- (३) आधिक्यं त्रैमेत्याह एकादशीति । अत्रैकादशी द्वादशीति द्वयं सावधारणं तन्मात्रमधिक्यमित्यर्थः । वा-शब्देनोभयाधिक्य-संग्रहः । आधि-क्यस्यात्र द्वितीयदिने निःसरणमात्रं बोध्यम् । पूर्वमिति पूर्वत्रान्वयि ।
- (४) स्मार्त्तं प्रति निर्णयमाह, 'एकादशी' इत्यादिना, 'स्मार्त्तमित्यर्थ ईदृशः'—इत्यन्तेन । व्यवस्थितिश्चोत्तरार्द्धेन स्पष्टीकृता । एवं परत्र ।
- (५) यथोक्तं निर्णयस्यापवादमाह, अवश्येनेति । यदा द्वादश्यामेव अवश्य-मन्त्रं, तदा शुद्धैकादशीमपि त्यक्त्वा द्वादश्यामेवोपवासेदित्यर्थः ।

उपवास-त्रतादन्य-व्रते चार्द्ध-मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमी-विह्वामेतामेकादशीं त्यजेत् ।

(१) द्वादशी पूर्व-विह्वैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥

(२) शुक्ल-त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी* ।

अलाभे साऽपि पूर्वैव, पराऽनङ्ग-त्रयोदशी† ॥

या शुक्ला गृह्यते पूर्वा, गृह्यतां साऽऽपराङ्गिकी(३) ।

(४) चतुर्दश्यां शुक्ला पूर्वा कृष्णा चतुर्दशी ॥

उदये द्विमुहूर्त्ताऽपि‡ याद्याऽनन्त-व्रते तिथिः ॥

(५) शुक्लाऽपि रात्रि-युक्ता स्याच्चैव-आवण-मासयोः ।

(६) शुक्ला सर्वाऽपि पूर्वैव यदिद्यादापराङ्गिकी ॥

* कृष्णात्रयोदशी,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वोऽनङ्गत्रयोदशी,—इति मु० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ त्रिमुहूर्त्तापि,—इति मु० का० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्वादश्यां निर्णयमाह द्वादशीति ।

(२) त्रयोदश्यां निर्णयमाह शुक्लोति । परदिने त्रिमुहूर्त्तलाभे कृष्ण-त्रयोदश्यपि पूर्वैव सर्वकर्मसु याद्या । परेति “भार्गवोर्वशुक्लत्रयोदशी परविज्ञेयेत्यर्थः । पूर्वानङ्गेत्यपाठः”—इति टीका ।

(३) या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा याद्यत्वेनाक्ता, सा न सायाङ्गमात्रव्या-पिनी । किन्वापराङ्गिकीत्यर्थः ।

(४) चतुर्दश्यां निर्णयमाह चतुर्दशीति । “उपवासमिन्नविषयमिदम्”—इति टीका । विशेषमाह उदये इति । द्विमुहूर्त्तापीत्यपिना त्रिमुहूर्त्तादिपरिग्रहः । “त्रिमुहूर्त्तापीत्यपपाठः”—इति टीका ।

(५) दमनक-पवित्रारोहणयोर्निर्णयमाह शुक्लापीति । पूर्वैवेत्यर्थः ।

(६) वज्रदेवत्वोपवासे निर्णयमाह शुक्ला सर्वपीति । अपिभिन्नक्रमे, सर्वशुक्लापीत्यर्थः । अपिना कृष्णापरिग्रहः । ‘यदिस्थात्’—इत्यनेनापराङ्गे-ज्जाभे पराऽपीति सूचितम् ।

(१) प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा याऽस्ति सा भवेत् ;—

शिवरात्रि-व्रते, तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ॥

तदभावे निशीथैक-व्याप्ताऽपि परिगृह्यताम्* ।

तस्याश्वासभावे ग्राह्या प्रदोष-व्यापिनीतिथिः ॥

तिथ्यन्ते पारणं धाम-त्रयादर्वाक् समापने (२) ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्य-तिथ्युपवासवत् ॥

(३) पूर्व-विद्धैव सावत्री-व्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाद्योऽष्टादश भूतस्य सुखेक्षणां परेऽहनि ॥

व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहन्येव सर्वदा (४) ।

आद्धेऽपराह-कालीनोद्देशं आब्धिकवन्मतः ॥

* तदभावे निशीथैकव्यापिनी गृह्यतां तिथिः,— इति पाठान्तरम् ।

† सुखेक्षणा— इति सु० का० मुख्यवचोः पाठः ।

(१) शिवरात्रौ निर्णयमाह प्रदोषेवेति । सा शिवरात्रिव्रते भवेदित्य-
न्वयः । प्रदोषेवेत्यादि विकल्पत्रयस्य व्यवस्थितत्वं दर्शयति तत्रेत्यादिना ।

(२) यामत्रयादर्वाक् चतुर्दश्याः समापने सति इति शेषः ।

(३) पञ्चदश्यां निर्णयमाह पूर्वविद्धैवेति । पञ्चदशीचात्र युक्ता कृष्णा च ।
चेदिति पूर्वत्रान्वयि । यद्यपि पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाष्टाः सन्ति
तथापि पूर्वविद्धैवेत्यर्थः । श्वकार-अवच्छेद्यमाह न परेऽहनीति । पाठान्तरे
तु तत्र पूर्वदिने भूतस्याष्टादशनाष्टाः सन्ति चेत्, तदा परेऽहनि व्रतं नातत्र
पूर्वविद्धा ग्राह्येत्यर्थः साहजिकः । टीकायान्तु, “तत्र परेऽहनीति पाठेपि
तस्मिन् परे उत्कृष्टे पूर्वरूपेऽहनि, तस्य ताः सूर्ययपि”— इति कष्ट-
कल्पनया व्याख्यातम् ।

(४) सर्वान्ति उपवासादीनि । सर्वदा तादृशवेधे सति असति च ।

दिन-द्वयेऽप्येक-देशे दृप्तौ* याज्ञो महत्ततः ।

तुल्यत्वं चेदेक-देशे सद्ये पूर्वोऽन्यथोत्तरः(१) ॥

कृत्स्न-व्याप्तौ द्वयोरङ्गो उत्तरस्तिथि-वृद्धितः(२) ।

(३) सामान्यनग्नि-व्यवस्था-स्यान्न स्याच्चेदपराङ्मयोः† ॥

पूर्वद्युः साग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युरग्निकः‡ ।

(४) पर्व-प्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥

अन्वाधानं पूर्व-दिने यागः सन्धि-दिने भवेत् ।

ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानन्तु१ तद्दिने ॥

इष्टिं पर-दिने कुर्यादन्योवाजसनेयिनः ।

यस्तु वाजसनेयी स्यात् तस्य सन्धि-दिनात्पुरा ॥

न काप्यन्वाहितिः॥ किन्तु सदा सन्धि-दिने हि सा॥ ।

* दिनद्वयेऽप्येकदेशदृप्तौ,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† नचेत् स्यादपराङ्मयो,—इति का० पुस्तके पाठः ।

‡ निरग्निकः,—इति का० पुस्तके पाठः ।

§ वन्वाधानं हि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

॥ काप्यन्वाहितिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सन्धिदिने तु सा,—इति पाठान्तरम् ।

(१) अन्यथा इत्यस्य वृद्धिसाम्ययोरित्यर्थः । अत्र क्षयादिकं ग्राह्यतिथे-
रेव बोध्यम् ।

(२) अत्र साम्यक्षययोरसम्भवात् तिथिवृद्धित इत्युक्तम् ।

(३) अपराङ्गद्वयास्पर्शे आब्दिकादिशेषमाह सामान्यनग्नीति । सैवाधि-
कारिभेदेन व्यवस्था पराङ्गेन स्पष्टीकृता ।

(४) इष्टौ पर्वनिर्णयमाह पर्वेत्यादिना निर्णय इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

(१) सन्धिखेत् सङ्गवाद्ध्वं प्राक् पर्यावर्तनाद्भवेः* ॥

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काल-विधौ† तिथिः ।

(२) वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तद्वृद्धं पर्वणि क्षिपेत्॥

क्षयस्याद्धं तथा हिला‡ सन्धिर्निश्चीयतां सदा ।

(३) बौधायन-मते दर्श-श्राद्धं चेष्टिर्विशिष्यते ॥

(४) द्वितीया चिसुहृता चेत् प्रतिपद्यापराङ्गिकी॥

* प्राक् चेदावर्तनाद्भवेः,—इति का० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सद्यः कालविधौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ क्षिप्ता,—इति सो० पुस्तके पाठः

§ प्रतिपद्यापराङ्गिकी,—इति का० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) पूर्णिमायां विशेषमाह सन्धिखेदिति । सङ्गवः पञ्चधा विभक्तदिनस्य द्वितीयोभागः । पर्यावर्तनमङ्गोऽष्टममुहूर्तः ।

(२) प्रसिद्धसन्धिनिरासाय त्रिशेषमाह वृद्धिरिति । यदा घटिकान्यूनं मध्याह्ने पर्वसमाप्तिः परेद्युश्च घटिका-चतुर्युग-वृद्धि-वशात् मध्याह्नाद्वृद्धं घटिकात्रयं प्रतिपदनुवृत्तिः, तदा घटिका-चतुर्युग-वृद्धेरर्द्धस्य घटिकाद्वयस्य पूर्वशि प्रक्षेपे पूर्वद्युर्मध्याह्नाद्वृद्धमपि घटिकामात्रं पर्वानुवृत्तिर्लभ्यते । ततश्च तत्र सन्धिदिनेऽन्वाधानं परेद्युरिष्टिरिति यलितम् । दृश्य-पर्वसमाप्त-नुसारेण सन्धिनिर्णये तु तत्र सन्धिदिने इष्टिः तत्पूर्व-दिनेऽन्वाधानमिति प्राप्नोति । एवं यत्र पूर्वदिने मध्याह्नात्परतो घटिकामात्रं पर्वानुवृत्तिः परदिने च घटिकाचतुर्युगं प्रतिपदुपक्षयः, तत्र क्षयाद्धस्य घटिकाद्वयस्य पूर्वशि प्रक्षेपे मध्याह्नात् पूर्वघटिकातः सन्धिर्भवति । तत्र स्वाभाविकसन्धनुसारेण सन्धिदिनेऽन्वाधानं परदिनेचेष्टिः प्राप्नोति, क्षयप्रक्षेपे तु सन्धिदिने इष्टिः पूर्वदिनेऽन्वाधानमिति विशेषः ।

(३) आश्वलायनमतेन निर्णय बौधायनमतेन निर्णयमाह बौधायनेति । चोभिन्नक्रमः आङ्गमिष्टि-खेत्तर्यः ।

(४) तदुक्तिमेव पठति द्वितीयेति । या प्रतिपत् आपराङ्गिकी, ततो

अन्वाधानं चतुर्दशां दर्शं खण्डोऽपि वर्तयेत् ॥
 दर्श-आहुं तथा कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत्* ।
 दद्यादि-विक्रतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः(१) ॥

(१) पञ्चमे तु प्रकरणे पूर्वाहुं भादि-निर्णयः ।
 उत्तराहुं काच-भेदात् कर्म-भेदोपदर्शनम्† ॥
 (२) यस्मिन्नस्तमित्याह्वानुस्तस्यचतसुपोषणे ;—
 मुख्यं, तस्यासम्भवे तु गृहीतव्यं निग्रीययुक्त ॥
 उपवासे यदृचं स्यात् तद्धि नक्तिक-भक्तयोः(४) ।
 उदये त्रिसुहृत्तस्रं नक्षत्रं व्रत-दानयोः ॥
 दिन-द्वये तथात्वे तु पूर्वं स्यादस्यवचनः(५) ।

* बौधायनोदितम्,—इति शेषः पुस्तके पाठः ।

† कर्मभेदोपदेशनम्,—इति सु० का० पुस्तकयोः पाठः ।

द्वितीया यदि सूर्यास्तात् प्राक् त्रिसुहृत्तां, तदा सा प्रतिपत् इच्छियोग्या न,
 किन्तु ततः पूर्वदिनमेव । अतएवाह अन्वाधानमिति ।

(१) इष्टिदर्शपौर्णमासेष्टिः । आदिना पशुसोमौ गृह्येते । एतत् सर्वं
 प्रकृतिः, विद्वत्तयस्तु “ऐन्द्राप्रमेकादशकपाशं निर्व्वयेत्”—इत्यादिना
 विहिताः ।

(२) पञ्चमप्रकरणप्रतिपाद्यार्थमाह पञ्चमेति । पूर्वार्द्धे पूर्वभागे । भं
 नक्षत्रम् । आदिना योग-करण-वार-परिग्रहः । उत्तरार्द्धे उत्तरभागे काच-
 विशेषेण कर्मविशेषनिरूपणमित्यर्थः । संक्रान्त्यादिनिरूपणमिति यावत् ।

(३) नक्षत्रनिर्णयमाह यस्मिन्निति । मुख्यमिति पूर्वान्वयि ।

(४) तथा च नात्र तिथिवत् मध्याह्नप्रदोषव्याप्त्या निर्णय इति भावः ।

(५) संपूर्णाहोरात्र-आपित्वादस्यवचनं बोध्यम् ।

अवणं तत्तरं(१) यास्तुमुपाकरण-कर्मणि ॥
 पित्र्ये तु तिथिवत्सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।
 (२) * पूर्वः स्यादुपवासादानुत्तरो व्रत-दानयोः ॥
 योगः आद्धे कर्म-काल-व्याप्तस्तु परिगृह्यताम् ।
 (३) करणं यदिने तत्तु ग्राह्यं, रात्रौ यदा, तदा ;—
 दिनद्वयैकभक्ताभ्याम्[†] उपवासः प्रसिध्यति ।
 वारेषु संग्रह्याभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ॥
 (४) आसन्न-नाद्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादि-कर्मसु ।
 चरे तु[‡] कर्कटे पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
 वर्त्तमाने तुला-मेघे नाद्यस्तुभयतोदश ।

* पूर्वः स्यात्,—इत्यारभ्य, ग्रहदेशो न विद्यते,—इत्यन्तोपमः सोः
 पुस्तके भ्रष्टः ।

† दिनद्वयैकभक्त्याम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चरेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) उत्तरं घनिष्ठायुक्तम् ।

(२) योगे निर्णयमाह पूर्वः स्यादिति । पूर्वः पूर्व-दिन-संबन्धो । आदिना
 नक्षत्रभक्त-परिग्रहः । योग इति सर्वत्र विशेष्यतयाऽप्येति ।

(३) करणे निर्णयमाह करणमिति । करणस्य तिथ्यर्द्धमितत्वात् दिनद्वय
 व्याप्त्यसम्भवेन सन्देहाभावात् यदिने करणं तद्दिने उपवासः । यदा तु
 सायं सन्ध्यामारभ्य प्रवृत्तं करणं परेद्युः सूर्योदयात् प्रागैव परिसमाप्यते,
 तदा पूर्वोत्तरयोर्दिनयोरेकभक्ताभ्यामुपवास-स्तिष्ठिरिति समुदितार्कः ।

(४) संक्रान्तौ सामान्यतो निर्णयमाह आसन्नेति । विशेषतः तन्निर्णय-
 माह चरे इति । चरे चरराशौ मेघ-कर्कट-तुला-मकर-रूपे । “चर-स्थिर-
 द्वात्मक-नामधेया मेघादयोऽग्नी क्रमशः प्रदिश्याः”—इत्युक्तेः ।

वृषभादौ स्त्रिरे पुण्याः प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥
 मिथुनादौ द्वि-स्त्रभावे(१) उत्तराः षष्टि-नाडिकाः ।
 अहः-संक्रमणे रात्रावनुष्ठान-निषेधतः ;—
 उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वशात्* पूर्व-पश्चिमौ(२) ।
 रात्रौ संक्रमणे भागो दिनाद्धं स्नान-दानयोः ॥
 अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
 ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्ध्वं उदयात् प्रहर-द्वयम्(३) ॥
 पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
 प्राञ्जर्दिन-द्वयं पुण्यं सुक्ता मकर-कर्कटौ ॥
 कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारादनुष्ठितिः† (४) ।
 (५) पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राज्ञः सम्पूर्ण-मण्डलम्;—
 यसते चन्द्रमर्कश्च पर्व-प्रतिपदनरे ॥

* तद्वशात्,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† रात्रौ यथाचारादनुष्ठितिः,—इति पाठान्तरम् ।

(१) द्वि-स्त्रभावे ह्यात्मके रात्रौ ।

(२) “उक्तौ पूर्व-पश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ विरुद्धतया व्यवयेनानु-
 स्तेयत्वेनाश्रयणीयौ”—इति टीका ।

(३) अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे पर-दिने उदयादूर्द्धं प्रहरद्वयमित्यर्थः ।

(४) शिष्टाचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र, रात्रावयन-संक्रमे रात्रा-
 नेव पूर्वापर-भावेन स्नानादि-क्रियेति प्राच्य-शिष्टाचारः । रात्रौ कर्कटसं-
 क्रान्तौ पूर्वमेव दिनं, मकर-संक्रान्तौ तु परमेव दिनं ग्राह्यमिति दाक्षि-
 ण्यात्य-शिष्टाचारः । तथाच शिष्टाचारादुभयं प्रमाद्यमिति भावः ।

(५) ग्रहण-निर्णयमाह पूर्णिमेति । पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ चन्द्रं, पर्व-
 प्रतिपत्-सन्धौ सूर्यं राज्ञ्यसते इत्यर्थः । पर्वं अमावस्या ।

यस्यमाने भवेत्-स्नानं यस्ते होमोविधीयते ॥

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ।

सूर्य-ग्रहे तु नाग्नीधात् पूर्वं याम-चतुष्टयम् ॥

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना ।

(१) अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ;—

भुञ्जीत, सङ्गवे चेत् स्यात् न पूर्वं भुजिमाचरेत् ।

यस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ॥

यस्तावेवास्तमानश्च रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

(२) तयोः परेद्युस्तदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः ॥

चयोदश्यादितोवर्ष्यं दिनानां नवकं भुवम् ।

मङ्गलेषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

(३) द्वादश्यादि*स्तृतीयान्तो वेध इन्दु-ग्रहे स्यतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

खण्ड-ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिन-द्वयम्† ।

नित्ये नैमित्तिके जप्ये होम-यज्ञ-क्रियासु च ॥

* द्वादश्यादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दिनत्रयम्—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) बालवृद्धातुर-विषये भोजन-व्यवस्थामाह अपराह्णे इति । पक्षधा विभक्त-दिनस्य यस्मिन् भागे ग्रहणं, तदव्यवहित-पूर्वभागे भोजनमेवां नेत्यर्थः ।

(२) तदा,—इत्यादिः । अभ्यवहारो भोजनम् ।

(३) ग्रहणे वेध-निर्णयमाह द्वादश्यादिरित्यादिना ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यद्-दोषो न विद्यते ।

तमेव निर्णयं* ब्राह्म-न्यासाभ्यां कर्तुमुद्यमः ॥

ननु, नाममुद्यमः सफलः, कालस्य नगन-कुसुमायमानत्वात् । तदे-
तत्परम-रहस्यमभिजानानः कपिल-महायुगितत्त्वानि(१) विवेक्तुकामः
कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पञ्चविंशति-तत्त्वानि विविक्षेच,—

“मूल-प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः”(१)—इति ।

नचैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो युजिमा विवक्षितः,—इति
ब्रह्मनीयम् । त्वदभिमतस्य कालस्य यथोक्त-पञ्चविंशति-तत्त्वानाञ्च
परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वात् । तथा हि,—चिर-क्षिप्रादि-व्यवहारस्या-
साधारणहेतुः कालः,—इति त्वदभिमतं काल-लक्षणम्(२) । तत्त्वानां
तदन्यदृशानि लक्षणानि;—सत्त्वरजसमोगुणानां साव्यावस्था मूलप्रकृतिः,
महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृति-विकृतीनां मध्येऽथव-

* इदृशं नियमं,—इति पाठान्तरम् । सो० पुस्तके क० पुस्तके च एतद-
र्थात् पूर्व्वं, इदृशं नियमं न्यायैर्विवरीतुमिहोद्यमः,—इत्यर्द्धमधिकं वर्त्तते ।

(१) तत्त्वानि पदार्थान् ।

(२) षोडश-संख्या-परिमितोगाः षोडशकः । परिमाणे कन् । यद्यपि
ईश्वरकृष्णस्य कारिकैषा न त्वयं कपिलमुनेरुक्तिः, तथापि कपिल-मतस्यैवात्र
संग्रहात् कपिल-मतमेवैदित्यविरोधः ।

(३) तथा च वैशेषिकसूत्रम् । “अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति
काललिङ्गानि (२२०० २२०० ६२००)” । परापरव्यवहारासाधारणकारण-
तया युगपच्चिरादि-व्यवहारासाधारण-कारणतया च कालसिद्धिरिति तस्य
संक्षेपतोऽर्थः ।

वाय-हेतुर्महत्तत्त्वम्, अभिमान-हेतुरहङ्कारः, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-
गन्धात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि(१), पृथिव्यादि-पञ्चमहाभूतानां एका-
दशेन्द्रियाणां च षोडश-विकाराणां खल्वनानि प्रसिद्धानि, अप्रकृति-
रविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः । न ह्येवेल्लक्षकेषु तत्त्वेषु काश्चिद्व्यान्त-
र्भावः सम्भाव्यते । नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं* मुनिरनुमन्यते । कथं तर्हि
मुनि-प्रणीतानि तत्त्वानि चार्थाभिः संस्पृष्टानः ईश्वरलक्ष्णोभक्षिःकर-
णान्तःकरणे(२) विविचन् कांश्च व्यवजहार ;—

“साम्प्रत-कालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्(३)—इति ।

* षड्विंशतत्त्वान्तरं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विविचन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) सत्त्वरजस्तमांसि त्रयाणि । तेषु गुणत्वव्यपदेशः पुरुषोपकरणत्वात् ।
मूलकृतिरित्यनेन नास्या मूलान्तरमस्तीत्युक्तम् । तेनेयमविकृतिः । मह-
त्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः, अहङ्कारतत्त्वं पञ्चतन्मात्रा-
णामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महत्तत्त्वं, पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादीनां
प्रकृतयोर्विकृतयश्चाहङ्कारस्य । तेन सप्तानामेषां प्रकृतिर्विकृतित्वम् । तत्र,
अध्यवसायोनिष्ठयात्मिका वृत्तिः, तद्धेतुर्महत्तत्त्वम् । इदमेव बुद्धिरित्युच्यते ।
अभिमानात्मकवृत्तिहेतुरहङ्कारः । पृथिव्यादिषु महाभूतेषु शब्दादयोंगुणा
न व्यवस्थिताः, “आद्याद्यस्य गुणं तेषामवाप्नोति परःपरः”—इत्युक्तेः ।
तन्मात्रेषु त्वेकैकेषु शब्दादय एकैके एक गुणा न तु तत्र मूलान्तरसङ्कार
इति तेषां तन्मात्रसंज्ञा । तत्रत्य शब्दादिषु श्रान्तत्वादिविशेषविरहादपि
तेषां तन्मात्रत्वं बोध्यम् । तदुक्तम्,—“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रतास्तेन तन्मा-
त्रता स्मृता । न श्रान्तानापि घोरान्ते न मूढाश्चाविशेषिणः”—इति ।

(२) वह्निःकरणानि चक्षुरादीनि, अन्तःकरणानि महदहङ्कारमनांसि ।

(३) चक्षुरादिकं वर्तमानमेव प्रकृतीति साध्यतत्वात् बाह्यं महदहङ्कारम् ।
अन्तःकरणान्तु अतीतमगमनं वर्तमानञ्च विषयोऽकरोतीति त्रिकल्पमाभ्य-
न्तरं करणम् ।

‘पर-प्रसिद्धा परोबोधनीयः;—इति न्यायेनाद्यं व्यवहारो न तु
स्व-सिद्धान्ताभिप्रायेण,—इति वदामः । अतएवैतद्वचनं व्याचक्षाण
वाचस्यतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः “कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको
नातीतानागतादि-व्यवहार-भेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति(१) । तस्मादद्यं यै-
रुपाधि-भेदैरतीतानागतादि-भेदभावं प्रतिपद्यते, सन्तु तएवोपाधयो
व्यवहार-हेतवः कृतमन्तर्गुणना कालेनेति साङ्ख्यार्थाः । तस्माच्च
काल-रूप-तत्त्वान्तराभ्युपगमः”,—इति । अथोच्येत,—भूतकालोवर्त्त-
मानकालोभविष्यत्कालः,—इति एवं चिद्वपि भूतादिस्वनुगतः(२)
काल-प्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमन्तरेणानुपपन्नः,—इति । तत्र ।
पदार्थ-प्रत्ययवदुपपत्तेः । यथा भवन्मते द्रव्य-पदार्था गुणपदार्थाः,—इति
षट्सु भावेषु चतुर्व्युत्पत्तेषु अपि(३) अनुगतः पदार्थ-प्रत्यय एकमनुगतं
पदार्थ-शब्द-वाच्यं तत्त्वान्तरम्* अन्तरेणायुपपन्नः । तथा काल-प्रत्ययः
कुतो नोपपद्यते । तस्मात्, निस्तत्त्वं कालं निर्णेतुं महानयं उद्यमः प्रेक्षा-
वच्छिरोमणे माधवाचार्यस्य न कथञ्चिदप्युपपन्नः,—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

आयुष्मतश्चैतस्यैवं† निरुद्ध-कालतत्त्वे(४) यः प्रदेषः, स कस्य हेतो-

* तत्त्वान्तरं,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† आयुष्मतश्चैतस्यैवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालस्यातीतानागतादिव्यवहारप्रवर्त्तकत्वाभावे तस्यैकत्वं हेतुरिति
बोध्यम् ।

(२) अनुगतत्वञ्च कालप्रत्ययस्य भूतादिषु व्यावर्त्तमानेष्वपि कालस्यानुवर्त्त-
नादवसेयम् ।

(३) द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः षट्भावाः, प्रागभाव-ध्वंसा-
भावाद्यन्ताभावान्योन्याभावाश्चत्वारोऽभावाश्च वैशेषिकतन्त्रे प्रसिद्धाः ।

(४) आयुष्मतः पूर्वपक्षिणः । शैलुगुहोक्तिरियम् । निरुद्धं सर्वलोक-
प्रसिद्धम् ।

रिति वक्तव्यम् । किं कपिल-महामुनिना निराकृतत्वात्, किं वा साङ्ख्य-शास्त्र-प्रणीतेषु तत्त्वसंगृहीतत्वात्, उत लक्षणाभावात्, आहो-स्वित् प्रमाणाभावात्, अथ वा प्रयोजनाभावात्, अथ वा तत्त्व-गत-पञ्चविंशतिः-सङ्ख्या*ऽभ्यास-पाटवेनावसिताः अद्वाजाद्यात् ? न प्रथमः, काल-निराकरण-सूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलब्धात् । न द्वितीयः, अतिप्रसङ्गात् । ऋग्वेदादिप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनां आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेद-प्रोक्तानामौषध-शस्त्र-स्वरादीनां स्यासंगृहीतत्वेन तेष्वपि भवतः प्रद्वेषः केन वार्यते ? ।

अथ, तेषां विविध्यासंगृहेऽपि सुख-दुःख-मोहात्मकत्वेन गुण-त्रयान्तर्भावात् अस्त्येवार्थात् संग्रहः,—इत्युच्येत ॥ । तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्ड-वारितः,—इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुण-त्रय-परिणामत्वे सावयवत्वमनित्यत्वं च घटादेरिव प्रसज्येत,—इति चेत् । नित्य-निरवयव-काल-तत्त्वाभिविवेकवतो वैशेषिकादेः पतत्वयं वज्र-प्रहारः शिरसि । वेद-वादिनां तु न काऽपि छतिः । कालस्योत्पत्ति-सावयवत्वयोः प्रत्यक्ष-अनुबुद्ध्यानुपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीय-शाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराब्रूयते,—

“सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलामुद्गताः काष्ठास्याहोरात्रासु सर्व्वशः ॥

* तत्त्वसंख्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नाभ्यसितात् अद्वाजाद्यात्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ वेद,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

§ वार्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्युच्यते,—इति म० पुस्तके पाठः ।

अर्धमाशामासा ऋतवः संवत्सरस्य कल्पन्ताम्”—इति ।

तस्यामेव शाखायाम्, अष्टकेतु-चयन-प्राज्ञापे सावयवत्वं श्रूयते,—
 “उक्तो वेधोवासांसि च काशावयवानामितः प्रतीत्येषु”—इति । इतोऽ
 स्मादनुवाकात् प्रतीत्येष्वधस्तनेषु अनुवाकेषु काशावयवानामृतृनां
 ध्यातव्योवेध उक्तः वस्तापि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यस्य-निरवयवत्वाभि-
 धाधिना वैशेषिकादि-शास्त्रस्य ‘अमृता देवता’—इति वदोपेक्षिक-
 नित्यतायामन्तर्ज्ञान-वस्तुपेत-यत्त-राजसादिवत् संसर्ग-योग्यावयव-
 प्रून्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् । एवञ्च सति विरोधाधिकरण-
 न्यायः (मी० १ अ० ३ पा० २ अ०) अचानुगृहीतो भवति । तस्य च
 न्यायस्य संपादकावेतौ श्लोकौ,—

“औदुम्बरी वेष्टितव्या सर्वेत्येषा सतिर्मितिः ।

अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥

औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्ष-वेदतः ।

विरोधान् मूलवेदस्थाननुमानादमागता”—इति ।

अथमर्थः । अध्वरे महावेद्यां सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काशि-
 दुदुम्बर-शाखा स्तम्भत्वेन निखता भवति । तासुहिष्म वस्त्र-वेष्टनं
 स्मर्यते,—“औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या”—इति । तच्च संशयः,—
 एषा सतिः प्रमाणं न वा,—इति । तच्च, पूर्वाधिकरणे(१) ‘अष्टकाः
 कर्त्तव्याः’—इत्यस्याः सतिर्मूल-वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । तेनैव
 न्यायेन सर्व-वेष्टन-सतिः प्रमाणम्,—इति पूर्वः पक्षः । “औदुम्बरीं

(१) सतिप्रामाण्याधिकरणे इत्यर्थः । तच्च मीमांसा-प्रथम-द्वितीय-
 प्रथमम् ।

स्पृष्टोदगायेत्” — इति प्रत्यक्ष-श्रुतौ स्वर्गो विधीयते । न चासौ सर्व-
वेष्टने सत्युपपद्यते । तथा च, सर्व-वेष्टन-स्यति-मूल-भूत-वेदानुमानस्य
प्रत्यक्ष-श्रुति-विरुद्धस्य* कालत्ययापदिष्टत्वेन(१) निर्मूला वेष्टनस्यति-
रप्रमाणम्, — इति सिद्धान्तः, — इति ।

अथ मन्यसे; — महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद-लब्ध-सर्वज्ञत्व-
पदः कणाद-महामुनिर्वेद-तात्पर्यं सम्यज्वेत्तीति वेदस्यैव मन्द-मति-
प्रतीतादर्यादर्थान्तरं नेतव्यम्, — इति । एवमपि, यस्य प्रसादादयं
सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञः, — इति तन्मतानुसारेण
कणाद-मतस्यैवान्यथा नयनमत्यन्तमुचितम् । शिवो हि, सर्वेष्वागमेषु
षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् काल-तत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । नि-
खिल-शैवागम-सारमार्थाभिः संगृह्णानोभोजराजः शुद्धानि पञ्च
तत्त्वानि शिव-शक्ति-सदाशिवेश्वराविद्याऽऽख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दि-
शन्माया-कार्योक्ति-पूर्वकमेव कालं निरदिच्छत्, —

“पुंसो जगतः कृतये मायातत्त्वपञ्चकं भवति ।

कालोनियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च(२)” — इति ।

तानि माया-तत्त्व-सहितान्येकादश तत्त्वानि, साङ्ख्यप्रसिद्ध-पञ्च-
विंशति-तत्त्वानि चोद्दिश्य(३) क्रमेण विवृण्वन्निदमाह, —

* प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वेन, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) यस्य बलवत्प्रमाणेन यत्ते साध्याभावेनिश्चीयते, स हेतुः कालात्य-
यापदिष्टः इत्युच्यते । अयमेव बाधितविषयइत्युच्यते ।

(२) पुंसः सकाशात् जगतः कृतये जगदुत्पत्त्यर्थम् । नियतिरदृष्टम् । कला
कौशलम् । राग इच्छा ।

(३) शुद्धानि शिवादीनि पञ्च, कालादीनि च पञ्च, माया चैत्येकादश,

“गानाविध-व्रन्निमयी सा(१) जगयति काल-तत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः”—इति ।

तच्च, टीकाकार इत्यं व्याचख्यौ,—“नन्वेव कालो नैयाधिका-
दिभिर्निर्गतोऽभ्युपगतः, अतश्चाह; भाविभवद्भूतमयम्,—इति । भूता-
दिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनत्वे सत्यनेकत्वेनास्थानित्यत्वं(१) सिद्धमिति
भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिः, अतश्चाह; कलयति जगदेष कालोऽतः,
—इति । चिर-क्षिप्रादि-प्रत्ययोपाधिद्वारेण*कलयत्याक्षिपतीत्यर्थः”—
इति । इत्थं प्रत्यक्ष-श्रुति-सहकृतेरागमैः कणाद-ब्राह्मण्य बाधे सत्युत्तर-
मीमांसा-गत-द्वितीयाध्याय-प्रथमाधिकरण-न्यायोऽनुगृह्यते । तस्य च
न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ,—

“साङ्ख्य-सूत्र्याऽस्ति सङ्कोचो नवा वेद-समन्वये ।

धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया ॥

प्रत्यक्ष-श्रुति-मूलाभिर्मन्वादि-सूतिभिः सूतिः ।

अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः”—इति ।

अयमर्थः । सम्भेदादिभिरग्निहोत्रादि-धर्मो ब्रह्मणोऽजगत्कर्तृत्वं च

* प्रत्ययद्वारोपाधिद्वारेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सांख्यप्रसिद्धानि च पञ्चविंशतितत्त्वानीति मिश्रित्वा षट्त्रिंशत्तत्त्वानि
भवन्ति ।

(१) सा माया ।

(२) तथा च कालोऽग्नित्वः अचेतनत्वे सत्यनेकत्वात् घटवत्,—इत्यनुमा-
मानात् कालस्यावित्यत्वम् । जीवात्मनामप्यनेकत्वाभ्युपगमात् तच्चानैकान्ति-
कत्वमाशङ्क्याचेतनत्वं सतीति हेतुर्विशेषितः । अचेतनत्वमात्रम् न हेतु-
र्मायायां शक्तौ चानैकान्तिकत्वात् ।

प्रतीयते, साङ्ख्यसूत्रादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति । तत्र, तथा सूत्रा वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वा,—इति संशयः । सूत्रेर्जगत्कारणत्वमन्तरेण निरवकाशत्वात् प्रावक्ष्यम्, वेदस्य तु धर्मोऽपि चरितार्थत्वादौर्बल्यम् । ततः सूत्रानुसारेण वेदः सङ्कुचितः,—इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्वक्त्रोभिरनुगृहीतावच्छोभन्वादि-सूत्रयोर्ब्रह्मणः कारणतामाचक्षते । साङ्ख्यसूत्रिस्त्वेका मूल-हीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या । अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोचः,—इति राङ्गान्त इति ।

अथ, तार्किकत्वाभिमान-ग्रह-गृहीतः सन् परवश एव ब्रूवे,—भूतादीनामौपाधिकानां काल-विशेषाणामेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्य-कालस्य,—इति । तर्हि, 'कपर्दकान्वेषणाद्य प्रवृत्तस्मिन्तामणिमलभत'—इत्यस्य वासिष्ठ-रामायण-प्रोक्तस्याभाषकस्य तमेव विषयोऽभूः । यतः, साधर्म्य-वैधर्म्य-ज्ञानाय द्रव्याण्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः ! व्यवहारहेतूनां भूतादि-काल-विशेषाणां आधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवोमुख्यः कालो यः, स परमात्मेव । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति, "कालकालो* गुणौ सर्वविद्यः"—इति । आस्तां नित्यत्वानित्यत्व-सावयवत्व-निरवयवत्व-चिन्ता । सर्वथाऽप्यस्ति साङ्ख्यतत्त्वेष्वर्थिकः काल-संग्रहः । साक्षात् संयज्ञाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृति-पुरुष-विवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । द्वितीय-चतुर्थ-पक्षौ तु भवतो वैशेषिक-परिचय-गन्धोपि नास्तीति प्रकटयतः, वैशेषिक-ग्रन्थेषु सर्वेष्वपि काल-प्रकरणे तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च प्रपञ्चितत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु काल-साधकानि भूयैवोपन्य-

* अः कालकालो,—इति क० पस्तके पाठः ।

स्नानि । तथा च तैत्तिरीया आहणकेतुके मन्त्रमामनन्ति,—

“स्रतिः प्रत्यक्षमेतिह्यमनुमानस्तुष्टयम् ।

एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते”—इति ।

तत्र, स्रतिरनुमेय-श्रुति-मूलं मन्वादि-शास्त्रम् । प्रत्यक्षं श्रोत्रग्राह्यो-
ऽह्निमोवेदाख्योऽक्षरराशि र्योगि-प्रत्यक्षमौपनिषदाभिमतं साक्षि-
प्रत्यक्षं वा । ऐतिह्यमितिहास-पुराणादिकम् । ज्योतिःशास्त्रस्यायत्रा-
न्तर्भावोद्भूतः । अनुमीयते स्त्र-मूल-भूत-स्रति-वाक्यमनेनेत्यनुमानः
शिष्टाचारः । तस्य च स्रत्यनुमापकत्वमाचार्यैर्विस्पष्टमभिहितम्,—

“आचाराच्च स्रतिं ज्ञात्वा स्रतेश्च श्रुति-कल्पनम्”—इति ।

तदेवं स्रत्यादीनां चतुष्टयं सम्पन्नम् । एतैश्चतुर्भिः सर्वैरप्यादित्य-
मण्डलं प्रमीयते,—इति मन्त्रस्यार्थः ।

अनु, स्रत्यादीनि मण्डले साधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु काल-
साधकत्वेनेति चेत् । मैवम् । मण्डलस्य सर्वजन्य-प्रत्यक्षसिद्धत्वेन
तत्र स्रत्याद्यनुपयोगात् । काल-विवक्षयैवात्र काल-निर्वाहके मण्डले
तान्युपन्यस्तानि । तथा च मण्डल-द्वारा कालस्यैः प्रमीयते । काल-
विवक्षा चोत्तर-मन्त्रेष्वतिस्फुटा । तत्रानन्तरो मन्त्र एवमाश्चायते,—

“सूर्योमरीचिमादन्ते सर्वस्माद्भुवनादधि ।

तस्याः पाक-विशेषेण स्रतं काल-विशेषणम्”—इति ।

तस्यायमर्थः । भुवन-गतं सर्व-भूत-जालमधिकृत्य* रस-वीर्य-विपा-
कादिभिल्लतद्गुह-समर्थं मरीचिं सूर्यः स्वीकरोति । तत्कृतेन च
भूत-पाक-विभेदेन निमेषादि-पराङ्ग-पर्यन्तः काल-विभेदोऽस्माभिरव-

* सर्वं इति नास्ति क० पुस्तके ।

गतो भवति,—इति ।

काल-प्रतिपादकानि चस्तथादीन्युदाहरामः । तत्र मनुः,—“कालं काल-विभक्तिं च”—इति सृष्टि-प्रकरणे कालं व्यञ्जहार । याज्ञ-वल्क्योऽपि,—“आद्ध-कालाः प्रकीर्त्तिताः”—इति । एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्यम् । अतिस्वपि;—“कृतं यस्मिन् विचिनोति काले”—इति बह्वृचाः । “अहमेव कालोनाहं कालस्य”—इति तैत्तिरीयकाः । “का च सन्ध्या कस्य सन्ध्यायाः कालः”—इति सामगाः । योगशा-स्त्रेऽपि संयम-विशेषाद्वारणा-ध्यान-समाधि-त्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादि-कालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीत्यभिहितम् । तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “परि-णाम-त्रय-संयमः दतीतानागत-ज्ञानम्”—इति(१) । साक्षिप्रत्यक्षमपि; अहमस्मिन् काले निवसामीत्यनुभवस्तावत् सर्वजनीनः । न चासौ बाह्येन्द्रिय-कृतः, कालस्य रूपादि-हीनत्वात् । नापि मानसः, तार्किकै-स्तदनङ्गीकारात्(२) । नाप्यनुमानादिजन्यः, अपरोक्षप्रत्यक्षत्वात् । अतः सामग्र्यभावेऽपि अपरोक्षदर्शनान् साक्षि-प्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदामन्यन्ते । इतिहासेऽपि महाभारते पद्यते,—

“प्रहरौ घटिका-न्यूनौ प्रहरौ घटिकाऽधिकौ ।

स कालः कुतपोज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

- (१) परिणामत्रयश्च धर्मज्ञज्ञावस्थापरिणामरूपम् । तत्र, धर्मिण्योन्म-दादेर्घटादिरूपेण परिणामो धर्मपरिणामः, घटादेरेतीतानागतत्वादि र्ज्ञज्ञपरिणामः, नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः । व्यक्तमिदं पात-ञ्जले-विभूतिपादे-त्रयोदशसूत्र-भाष्यादौ ।
- (२) “चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं वहिर्म्मनः”—इति तदभ्युपगमादिति भावः ।

“अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः”—इति ।

त्रिष्टास्य पौर्णमासाख्ये काले अग्निनैवक-संज्ञकान्* ख-ख-कुलो-
चितान् देवता-विश्वेभ्यः क्षीर-दध्यादि-समर्पणादिकान् धर्म-विशेषान्
भानुवारादि† काल-विशेषे समाचरन्ति । तदेवमनेक-प्रमाण-प्रमिते
काले प्रमाणाभाव-रूपस्य तुर्य-पक्षः कथमाशङ्क्यते । नापि प्रयोजना-
भावादिति पञ्चमः पक्षो युज्यते । तार्किकैस्सावत् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्त
कारणत्वमुद्घोषितम्(१) । लोके च कृत्याद्युपयोगः काल-विशेषस्य
क्षवीवसादिभिर्व्यवह्रियते । ग्रहप्रवेग-प्रयाणाद्युपयोगोऽपि व्योतिः-
शास्त्र-प्रसिद्धः । औत-स्मार्त्त-कर्मापयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते ।

तस्मात्, अङ्का-जात्य-कृतस्तव प्रदेष्टः,—इत्ययं षष्ठः पक्षः परि-
त्रियते । तथा च, पापात्मनस्तव बुध्यपापं पुण्यात्मनि माधवाचार्ये
समारोपयन् कथा वा श्रित्या न दण्ड्योऽसि । तदेवं कालस्य प्रत्या-
ख्यातुमशक्यत्वात् तन्निर्णयोद्यमः सफलः,—इति सुखितम् ।

‘ननु, कतरः कालोऽत्र निर्णीयते; किं केवलः कालः, उत काल-
कालः’ । ‘ननु, किमित्यप्रसिद्धया भाषया भीषयसि’ । ‘न भीषयाम्यहं,
किन्त्वस्यैव कलयितव्य-भेदात् कालस्य द्वैविध्यम् । येन प्राणि-देहा-
दयोऽतीत-वर्त्तमानादि-रूपेण कलयितव्याः, स केवलः कालः । सच
तत्त्वप्रकाश-वचनेन पूर्वमुदाहृतः,—“कलयति जगदेष कालोऽतः”—
इति । तादृशोऽपि कालः उत्पत्ति-स्थिति-विनाशकारिणा येन

* अग्निनैवकसंज्ञकान्,—इति क० पुस्तके पाठः । अग्नेनैवकसंज्ञकान्,
—इति च से० पुस्तके ।

† भानुवारादि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालस्य,—इति शेषः ।

कलयितव्यः, स काल-कालः,—इति । सच वासिष्ठरामायणे दर्शितः,—

“कालोऽपि कल्यते येन”—इति । अतिश्च भवति,—

“स विश्वकृद्विश्वविदात्मघोनि-

श्चः काल-कालोगुणी सर्वविद्यः ।

प्रधानं क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः

संसार-मोक्ष-स्थिति-बन्ध-हेतुः”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

ब्रह्माणो वहवोरुद्रा अन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः ॥

ब्रह्म-नारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतोत्पत्तयः ।

प्रोच्यते काल-योगेन पुनरेव च सम्भवः ॥

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैवच सृज्यन्ते स एव वसते पुनः ॥

तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“अनादिनिधनः कालोरुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥

कर्षणात् सर्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः ।

सर्वभूत-प्रमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

“भूतानामन्तर्ह्यकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः”—इति ।

तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये काल-कालोऽत्र तावन्न निर्णेतव्यः । तस्य धर्मानुष्ठानेऽहेतुत्वात् । अनुपादेयत्वाच्च । यस्मितरोमास-पक्ष-तिथ्यादिरूपः, सोऽपि ज्योतिःशास्त्रेणैव सम्यक् निर्णीतः,—इति ह्यतमनया काल-निर्णय-प्रवृत्त्या—इति प्राप्ते ब्रूमः । उभयमप्यत्र निर्णेतव्यम् । काल-कालस्य जगदीश्वरस्य सर्वेषु कर्मारम्भेष्वनुस्मर्त्तव्यत्वात् । अतएव श्रिष्टा-पुष्ट्याह-वाचनादवीश्वरमनुस्मरन्ति,—

“सर्वेषु कालेषु समस्तदेशे-

स्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्

ममास्तु माङ्गल्य-विवृद्धये हरिः ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं समूर्णतां याति सद्योवन्दे तमच्युतम्”—इति ॥

मासादिरूप-भेदस्य तु स्वरूपेण निर्णीतत्वेऽपि श्रौत-स्मार्त्त-कर्म-विशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रि-प्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्थैकत्र सङ्ग्रहाय यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपोविषयः सङ्ग्रहरूपं प्रयोजन-ञ्चास्तीत्ययं ग्रन्थ आरभ्यते ।

“नित्योजन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनस-गम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया” ।

इति नित्यकालस्य परमेश्वरत्वेऽपि प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य

च, अवाप्नुनस-गोचरत्वे सर्वे वेदाङ्गास्तदनुसारि-कृति-पुराणानि तत्त्व-
विदनुभवस्य प्रमाणम् । भक्तानुसाहि-कृति-स्त्रीकारस्य तत्त्वप्रकाराख्ये*
सामवेद-शाखा-विशेषे कस्यां चिद्विज्ञानिकायामाकाङ्क्षते । तस्यां
ज्ञात्वायिकायामेव सुकृत्स्नम्;—‘अग्निप्रयत्निद्वादचोदेवा ईश्वरानुगृहीताः
सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेवैतत् सामर्थ्यमिच्छन्ति भिन्नमप्यते, तान् बोध-
यितुमवाप्नुनस-गम्यं प्ररमेव अद्या पूर्वां चतुर्मस्यां वासिन्मूर्तिं
धारयिन्ना प्रादुर्बभूव, तथा सह वादं कृत्वाऽपि राजस-चित्तावग्नि-
वायू ब्रह्म-तत्त्वं नैव बुबुधाते, इन्द्रस्य सात्त्विक-चित्तोन्मुखे’,—इति ।
वासिष्ठरामाख्येऽपि, शूक्रोपाख्याने शूक्रं स्वतन्त्रमवस्थेयं तत्पिता शृगुः
कुङ्कुमारयितारं काशं अनुसुयता, तदानीं काशोऽनुग्रहीतुस्त्रीकृष्टेन
रूपेणास्मिन्भूवेति पद्यते,—

“अथाकलितरूपोऽसौ काशः कलपित-प्रजः ।

आधिभौतिकमाख्याय वपुर्भुनिसुपाययौ ॥

खड्ग-पाश-भरः श्रीमान् कुण्डली कनकाश्वितः ।

चतु-वङ्ग-मयोदार-व्रज-यङ्ग-समन्वितः† ॥

मास-दादव्रजोद्दाम-भुज-दादव्रजोद्भटः ॥

स्त्रीकार-समया बद्धा हतः किङ्कर-सेनया ।

स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितः‡ महाभुनिम् ॥

* तद्वत्काराख्ये,—इति शेषः पुस्तके पाठः ।

† वस्त्रवट्कसमाहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कुपितन्तु,—इति सु० पुस्तके, कुपितं प्र, इति शेषः पुस्तके पाठः ।

कल्प-सुधाभि-गन्धौरं खान्धपूर्वसुवाच ह ।

लभत्यन्ततपाविप्र, वयं नियति-पासकाः ॥

तेन संपूज्यसे पूज्य, साधो, नेतरयेच्छया ।

मा तपः क्षयपानस्य* कल्प-कास-महानसैः ॥

थोऽग्रे दग्धोऽस्मि मे† तस्य कित्त्वं त्रापेन क्षयसि ॥

संवारावस्यथोपस्था निगीर्षाद्दृ-कोटयः ।

भुक्तानि विष्णु-दृन्दाणि केन भग्ना वयं सुने ॥

भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्, भोजनं धुमदादयः ।

स्वयं नियतिरेषा हि नावद्योरेतदीहितम्”—इति ।

न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्तिरौदृग्ध्वेति कश्चिन्नियमो-
ऽस्ति, सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्त-चित्त-प्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्तेः
स्वकीयत्वात् । अत एव भगवद्गीतायाम्,—

“यो यो यां यां तनं भक्तः अङ्गयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षां अङ्गां तामेव विदधान्यहम् ॥

स तथा अङ्गया युक्तं साक्षाराधनमीहते ।

स भते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्”—इति ।

विष्णु-ब्रह्मादि-चेतन-मूर्तिवदचेतन-मूर्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थि-
भिः रीश्वरत्वेनोपास्थाः । तदेतदृग्ध्वे समासायते,—“एतं ह्येव बह्वृ-
चामहत्युक्त्ये मीमांसत एतमग्रावध्वर्थवएतं महाप्रते हृन्दोगा एतम-

* क्षयपानुद्धे,—इति क० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

† दग्धोऽस्मि ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्तद्विधादिभिः,—इति शेष० पुस्तके पाठः ।

स्वामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाशएतमप्स्वेतमौषधीष्वेतं वनस्थिति-
ष्वेतं चन्द्रमस्वेतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेषु, (१)”—इति । वाजसनेयिनोऽपि
मण्डलब्राह्मणे,—“तमेतमग्निमित्यध्वर्यवउपासते”—इत्यारभ्य पठ-
न्ति;—“विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविद्, उर्गिति देवा रथिरिति
मनुष्याः, माधेत्यसुराः, स्वधेति पितरो देवयजनइति देवयजन
विदो* रूपमिति गन्धर्वा गन्धइत्यप्सरसस्तं यथा यथोपासते तदेव
भवति, (२)”—इति । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति,—“चेमइति वाचि
योगचेमइति प्राणापानयोः”—इत्यादि । परब्रह्मण्यारोपितं यद्याव-
ज्जगद्रूपमस्ति, तेन सर्वेषां पाषाणाय परमशरीररूपवान् भवति,—
इति हिरण्यमयाधिकरण-मनोमयाधिकरणयोः (३) प्रपञ्चितम् । एवञ्च
सति यो यदा यत्कर्माभते, स तदा तत्कर्मोपयुक्तां कालात्मकस्थे-
श्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुसरेत् । अत एव मन्त्र-ब्राह्मणेषु नागा-
विधानि ध्यानान्युपदिष्टानि, लोकेऽप्याविद्दागोपाखं सर्वेऽपि जना
एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयन्ति । तदेतद्गवानाह,—

“यजन्ते सात्विकादेवान् यक्ष-रक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूत-गणांश्चान्ये यजन्ते तामसाजनाः”—इति ।

* देवजन इति देवजनविदो,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

- (१) महत्सु कथे प्रधानब्राह्मणे, मीमांसते तदनुगं ब्रह्मानुसन्दधते । अथैव
तत्सर्वं त्विनि क्रतौ । महाव्रते महाव्रताख्ये क्रतौ । अस्यां पृथिव्याम् ।
(२) उर्गं रथिर्धनम् । देवयजनमविमुक्तादि,—इति टीका ।
(३) ते आधिकारके शारीरक-प्रथम-प्रथम-सप्तम, शारीरक-प्रथम-द्वितीय
प्रथमे ।

तस्मादारभ्यमाण-कर्म-फल-प्रदो निजैष्ट-देवतारूपो* नित्यः कालः
कर्मारभ्येवमुत्पत्तयः,—इति सिद्धम् ।

अथ अन्यकालं निरूपयामः ।

‘ननु, कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये काल-व्यवहारः(१) ; प्रलय-
कालः, प्रलयोऽतीतः†, प्रलयोभावी,—इति(२) । ‘काल-नित्यत्व-
वादिनस्तवापि समोदोषः ; नित्यस्य कालस्य तपन-परिस्पन्दाद्युपा-
धिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् कालः,—इति कालेयत्ता वर्णयितव्या,
न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति, अतस्तव कथं प्रलय-काले इयत्ता-
निर्णयः’ ।

‘अथ, सत्कार्य-वादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासना-रूपेण सन्ति,(३)
‘तर्हि कालेऽपि तत्समानम् । नचैतावता नित्यत्वप्राप्तिः, उपाधिषु
तदनङ्गीकारात्(४) । (५)‘अथ मन्यसे ; इयत्ता-रहितेऽपि प्रलय-

* निजैष्टदेवतादिरूपो,—इति सो० मुक्तके पाठः ।

† प्रलयकालोऽतीतः,—इति सो० मुक्तके पाठः ।

- (१) तस्य जन्यमात्रानधिकरणत्वादिति भावः । प्रलये कालव्यवहारं दर्शयति प्रलयकाल इत्यादिना ।
- (२) प्रतिबन्धिमाह कालेति ।
- (३) सत्कार्यवादे अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्ति अर्धभेदाद्गर्भाणामित्यभ्युपगमादिति भावः । एतच्च पातञ्जलादौ व्यक्तं वक्ष्यते ।
- (४) तथा च तन्मते यद्युपाधीनां वासनारूपेण सत्त्वेऽपि स्थूलरूपेणा-सत्त्वान्न नित्यत्वं तथा कालस्यापीति भावः ।
- (५) इदानीं प्रलये कालाभावेऽपि कालव्यवहापसुपपादयितुमाह अत्रेति ।

काले सृष्टि-कालेयन्ता-वासनावशादियन्ता व्यवह्रियते । तत्रोपा-
ध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माषवकस्त्रिंशद्वर्ष-वयस्कादधेतुमुप
क्रम्य संवत्सरमधीत्यास्मदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्ष-वयस्कः,—इत्यध-
यन-रहितेऽप्यतीते वयस्सुपाध्यायत्वं व्यनहरति, तद्वदियन्ता-व्यवहारः ।
'एवं तद्व्यवेन न्यायेन काल-रहिते प्रसूये काल-व्यवहारः किं न स्यात्' ।
काल-रहितश्च प्रसूयादिकं वक्ष्यसीति माण्डूक्यादि* श्रुतयोऽभ्युप-
गच्छन्ति । तथा च श्रूयते,—“यवान्यमिकास्मातीतं तदयोद्धार-
एव”—इति । प्रभाकराच्च, अपूर्वस्य काल-वचासंस्पृष्टां काश्चिदवस्था-
माहुः । तस्मात् कालः सुखेन जन्यताम् ।

स च, सामान्य-विशेषाभ्यां द्विविधः । तस्य चोभयस्येयराख्यान्तित्याम्
कासादुत्पत्तिं मन्त्राद्,—

“कालं काल-विभक्तिश्च गच्छचाक्षि यद्वांसाया ।

सृष्टिं स्रजं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः”—इति ।

तत्र, यः सामान्य-कालः, स विशेषानुसृतत्वात् तद्वेषेयता नित्योपह-
नत्यादिभिरव्येयो भूतोत्पत्ति-निमित्तकारणम्,—इति तार्किक-
ज्योतिषिकाश्च प्रतिपेदिरे । तत्र, ज्योतिषा आहुः,—

“प्रभव-विरति-मध्य-ज्ञान-बन्ध्यानितात्मम्

विदित-परम-तत्त्वा यच्च ते चोभिनोऽपि ।

तमहमिह निमित्तं विश्वव्यात्यवगा—

मनुमितमभिवन्दे भ-गवैः कालमीशम् ॥

युग-वर्ष-मास-दिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैव-श्रुक्तादेः ।

* माण्डूक्यादि,—इति सु० वृत्तके पाठः ।

कासोऽयमगाधलोपह-भैरुमीयते चेवे”—इति ।

काख-विशेषेषु च संवत्सरः प्रधानभूतः, अन्ये तु सर्वे गुणभूताः ।
तथा चारुचनेतुके समाधायते,—

“नदीव प्रभवा काचिदध्या सन्दते यथा ।

तां नद्योऽभिसमायन्ति खेदः सती न निवर्तते ॥

एवं नानासमुत्पन्नाः काखाः संवत्सरं श्रिताः ।

अणुमस्य महत्स्य सर्वे समवयन्ति तम् ॥

स तैः सर्वैः समाविष्ट उदः सद्य निवर्तते”—इति ।

अयमर्थः । भागीरथी-गोदावर्यादिका नदीवायुहाताः कुत-
श्चित् अविनाशात् उत्पत्ति-स्थानादुत्पद्यते । तद्योत्पत्ति-स्थानं साङ्ख्योक्त-
प्रकृतिर्वा, त्रैवागमोक्त-माया वा, श्रुति-स्मृत्युद्दिष्ट-नित्य-काशात्मक
ईश्वरो वा, भविष्यति । यथा, तां गङ्गादिकां नदीमन्या अल्प-नद्यो
अभितः प्रविशन्ति ; सा च, प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विसीर्णा प्रवहति,
अप्रवाहा सती न कदाचिच्छुष्यति । एवं नानाविध-रूपैः समुत्पन्नाः
काख-भेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं काखमाश्रिताः । तच्च, निमेषाद्या
अयन-पर्यन्ताः काख-भेदाः संवत्सरादणवः, युगाद्याः परार्द्ध-पर्यन्ताः
संवत्सरात्महान्तः । ते सर्वे संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणूनामवय-
वत्वेन प्रवेशः, महतां तु संवत्सरावृत्ति-निष्पाद्यानामध्यक्षः संवत्सरः,—
इति तच्च प्रवेशोऽभिधीयते । तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषग्रन्थे पद्यते,—

“पञ्च-संवत्सरमयं* युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

* एवं संवत्सरमयं,—इति क० पुस्तके पाठः ।

दिगर्लचनमाद्यान् प्रथमं त्रिरसां इति ॥” — इति ।

य च, संवत्सरस्यैवभिर्नर्द्विच सर्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सप्तसिन्धु-
जगति गोच्छिद्यते — इति ।

मन्वन्तं निमेषे पर्यवसितं महत्तनुं पराङ्गं, तथा च तयोरन्य-
तरस्य प्राधान्यमुचितम्, तच्च कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत् ।
ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति — ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समा-
मगन्ति, — “योऽकामयत द्वितीयोमे आत्मा जायेतेति, य मनसा
वाचा मियुनं समभवत्, तद्यद्वेत आसीत् य संवत्सरोऽभवत्” — इति ।
तस्मात्, संवत्सरः प्रधानम् । अतएव वयं संवत्सरमारभ्य-काष्ण-
विशेषं निर्णयामः ।

तच्च, संवत्सरः अयनमृतुर्मासः पञ्चसित्तिर्नक्षत्रमित्येवं विधाः कर्म-
काशाः । यद्यपि, पुराणेषु मृत्यु-मार्कण्डेयादीनां युग-कल्पादि-परि-
मितं तपः स्मर्यते, तथापि अतसंवत्सरापुषोमनुव्यागधिकृत्य धर्म-
ब्राह्म-प्रवृत्तेर्न युगादि-निर्णयोऽचोपयुक्तः । मनुव्याधिकारत्वं चास्माभिः
पराब्रह्म-स्यति-व्याख्याने, ‘मनुव्याणां हितं धर्म’ — इत्यस्मिन् वचने
प्रपञ्चितम् । ये तु, ‘कलौ पञ्च विवर्जयेत्’ — इत्यादयो मनुव्याधर्मा-
स्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यम्, सन्देहाभावात् । न च अतायुषाम-
धिकारे कथं सहस्र-संवत्सर-सत्र-श्रुतिरिति शङ्कनीयम् । तच्च,
संवत्सर-ब्रह्मादिवस-परः, — इति (१) षष्ठाध्याय-सप्तम-पादे निर्णीतत्वात्

* स्थितः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) भीमाद्याद्या इत्यादिः ।

येषु संवत्सरावृत्ति-साध्या ज्ञान-प्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः
कश्चित् काशो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः, संवत्सरमारम्भादीष्वेव निर्णै-
तव्याः कर्षाङ्ग-काशाः । न च काशस्य कर्षाङ्गत्वे विवक्षितव्यम्, “सार्धं
जुहोति प्रातर्जुहोति”—इति वाक्यादङ्गत्वप्रतीतेः । तत्र, कर्षणसाध-
पूर्व-विषयत्वात्(१) प्राधान्यमभ्युपगम्यम्, तत्र च काशस्य गुणत्वे-
नाम्यः परिशिष्यते । अत एव नर्गः,—

“तिथि-नक्षत्र-वारादि साधनं पुण्य-साधयोः ।

प्रधान-गुण-भावेन स्नातक्येण न ते श्रमाः”—इति ।

तस्मादङ्गभूतेषु निर्णेषु काशेष्वप्यविवेकेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वात्
अल्प-वक्तव्यतया सूची-कटाह-न्यायानुसाराच्च, स एवादी निर्णीयते,—
इति स्मितम् ।

॥०॥ इति माधवीये-काश-निर्णये उपोद्घात-प्रकरणम् ॥०॥

(अथ द्वितीयं वत्सर-प्रकरणम् ।)

संवत्सरेनामायनाद्यवयवयुक्तोऽत्रयवी काश-विशेषः, सम्यक् वसन्त-
स्निग्ध-अयनर्तुमासादयः,—इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः ।
“द्वादश मासाः संवत्सरः”—इति श्रुतेः । मासानां तु, चान्द्र-सावन-सौ-
राख्येन दिवस-भेदेन चान्द्रादि-त्रैविध्यं वक्ष्यते । मास-त्रैविध्येन संवत्सर-

(१) अपूर्वजनकत्वादिति प्रसङ्गवस्तितोऽर्थः ।

स्त्रिविधः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“चान्द्र-सावन-शौराणां मासानां तु प्रमेदतः ।

चान्द्र-सावन-शौराः स्युस्तथः संवत्सरा जमी” —इति ।

तत्र, चान्द्रः संवत्सरः चैत्र-शुक्ल-प्रतिपदादिः फाल्गुन-दर्शान्तः,
शौरस्य मेघादिर्मीनान्तः, सावनः वष्पुत्तर-व्रतचथाहोरात्रात्मकः ।
ते च त्रयः संवत्सराः केषु चित्कर्त्तव्येषु व्यवतिष्ठन्ते केषुचिच्च विकल्पन्ते ।
तथा च* भविष्योत्तर-पुराणे संवत्सर-साध्यं तिलकव्रतं पद्यते,—

“वसन्ते किंशुकाशोक-श्रीभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला, तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः ॥

खलाटपट्टे तिलकं कुर्यात्सन्दन-पङ्क-जम् ।

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं सुखम् ॥

धार्थ्यं संवत्सरं यावच्छत्रिणिव नभस्तलम्” —इति ।

तत्र, संवत्सरस्याश्विजगन्तव्यः । शुक्लपक्ष-प्रतिपत्तिव्योसल्लिङ्गत्वात् ।
न हि, शुक्ल-पक्ष-पक्षौ प्रतिपदादि-तिथयश्च शौर-सावनोपजीवनेन
प्रवृत्ताः । यन्तु,—“नव वर्षाणि पञ्च च” —इत्यादौ संवत्सरस्यानन्त-
व्रताद्यङ्गत्वं स्मर्यते, तथापि चान्द्र-एव संवत्सरः । “शुक्लपक्षे चतुर्द-
श्याम्” —इत्यादिलिङ्गात् । न च, चैत्र-प्रतिपदुपक्रमाभावादचांद्रत्वं
ब्रह्मणीयम् । तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य स्रष्टव्येकत्वात् । अतएव ब्रह्म-
पुराणेऽभिहितम्,—

* तद् यथा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† चैत्रशुक्लप्रतिपदि तदुपक्रमाभावादचान्द्रत्वं,—इति ज० शो० सु०
पुस्तकेषु पाठः ।

“वैने मासि जगद्गङ्गा सवर्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तनादा* सूर्यादये सति ।

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्त मक्षणामपि ॥

पद्मान्नीनूतन्मासानां वत्सरान् वत्सराधिपान्”—इति ।

चान्न-चौर-सावन-श्रद्धेषु तु प्रवृत्ति-निमित्तान्युच्यन्ते । चान्न-कला-
वृद्धि-चय-प्रयुक्त-प्रतिपदादि-तिथीनां पञ्चदश-व्रतपक्षेषु निष्पन्नो
यः, स चान्नः । द्वादश-रात्रिषु सूर्य-संक्रमणैर्निष्पन्नो यः, स चौरः ।
सावन-श्रद्धोऽहोरात्रोपलक्षकः, सोम-यामे सवन-चयस्याहोरात्र-
सम्याद्यत्वात् । तैश्च सावनेः पञ्चदश-व्रतचय-सङ्ख्याकैर्निष्पन्नो यः,
स सावनः । एवं सति, वर्त्तमान-भाद्र-शुक्ल-चतुर्दशीमारभ्य आ-
गामि-भाद्र-शुक्ल-चतुर्दश्याः प्राचीने तिथि-समुदाये चान्न-संवत्सर-
मविचङ्कम् ।

अथ, निश्चय-पशुवन्ध-प्रकरणे श्रूयते,—“तेन संवत्सरे संवत्सरे
क्षयेत”—इति, “पशुना संवत्सरोन्मातीयात्”—इति च । तथापि
शान्प्रव द्रष्टव्यः । “सर्वान् लोकान् पशुवन्धयाव्यभिजयति, तेन
यश्चमाषोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा”—इति कल्पसूत्र-कारैश्चान्न-
तिथौ तदनुष्ठान-विधानात् । चौरश्च संवत्सरः सुजन्मावाप्ति-व्रतादा-
वुपयुज्यते† । तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते,—

“भगवन् कर्मणा केन तिर्यग्योनौ न जायते ।

* समयान्तु तदा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† यद्दामागाष्टतृन् मासान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्रतदानादावुपयुज्यते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

स्विच्छ-देवे च पुरुषसंक्रममाचक्ष्य भोसुने—इति* ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मेव-संक्रमणे भानोः सोपवाचो नरोत्तम ।

पूजयेद्भार्गवं देवं रामं ब्रह्मा विधा विधि”—

इत्यारभ्य,—

“जीन-संक्रमणे मत्स्यं वासुदेवस्य पूजयेत्”—

इत्यनेन ग्रन्थेन व्रतं विधायान्ते तदुपसंहृतम्,—

“कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं

स्तेष्वेव तिर्थेषु न चापि जम्”—इति ।

तथा, स्कन्दपुराणे धाम्यद्वय-व्रतं पद्यते,—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धाम्यव्रतजननमम् ।

अग्रमेवेषु चैव खानं कृत्वा विचक्षणः”—

इत्यारभ्य व्रतं विधायैवमुपसंहृतम्,—

“एवं संवत्सरे पूर्वं कुर्यादुद्यापनक्रियाम्”—इति ।

साम्रमस्य वचादावुपयोगः । तदपुनः विष्णुधर्मोत्तरे,—

“सत्राण्युपास्यान्त्यथ सामनेन

लोप्यं च यस्याह्वयहारकर्म”—इति ।

“गोसचं वै संवत्सरोऽय एवं विद्वान् स संवत्सरमुपयन्ति ऋध्रुवन्त्येव”

—इति श्रुतौ गवामयनस्य सत्रस्य संवत्सर-नाम्ना व्यवहारात् संवत्सर-
काख्यस्तद्वृत्तिमिति प्रतीयते । तच्च सावर्गोऽसीतथः, चान्न-सौरयोर्मोन-

* ‘इति’ ब्रह्मोऽजाधिकः प्रविभाति ।

† अन्त्या,—इति वि० मुच्यते प्राक् ।

योस्तदनुष्ठानासम्भवात्। तथा हि,—अहोरात्रस्याथ एकः सोमयागो-
वेदेवहः प्रप्तेनाभिधीयते। तादृशानामहर्विभेदार्थां गणः, षडहः।
स च द्विविधः; अभिष्वक् पृथक्चेति(१)। तत्र, चत्वारोऽभिष्वक्ताः षडहाः,
एकः पृथक् षडहः,—इति षडह-पञ्चमेन एकोमासः सम्पद्यते। तादृशै-
र्द्वादशभिर्मसैः साध्यं संवत्सरसप्तमम्। तथा च, सावनेनेव तत्-सिद्धिः।
चान्द्रस्य षडभिरहोरात्रैर्नूतनात्। सौरस्य सप्तादैः पञ्चभिरहोरात्रैर-
धिकत्वात्।

ननु, “संवत्सराय दीक्षित्यमाणां एकाष्टकार्या दीक्षेरन्”—इति
माघ-मास-गतायामष्टम्यां* चान्द्रतिथौ कथाय दीक्षा श्रूयते। ततश्चा-
ग्नेयैव संवत्सरेण भवितव्यम्। मैवम्, चान्द्रस्य दीक्षा-कालस्य पूर्वपक्ष-
रूपत्वात्। तन्निराकरणं हि श्रूयते,—“आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि-
दीक्षन्ते यएकाष्टकार्यां दीक्षन्ते, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
यएकाष्टकार्यां दीक्षन्ते”—इति।

ननु, पक्षान्तरमपि चान्द्र-तिथिसेवोपजीव्य श्रूयते,—“फल्गुनी-
पूर्णमासे दीक्षेरन् शुक्लं वा एतत् संवत्सरस्य चत्फल्गुनी-पूर्णमासः”—
इति। न, तस्यापि निराकृतत्वात्। “तस्मैकैव निर्या”—इति हि
निराकृतम्। एकैव निर्या, एकएव दोष इत्यर्थः।

* गतायामष्टकायां,—इति वि० पुस्तके पाठः।

(१) प्रायश्चीयेऽतिरात्रः प्रथममहः चतुर्विंशोद्वितीयं, उक्थस्तृतीयं,
ज्योतिर्गौः चतुर्थं, आयुर्गौः पञ्चमं, आयुर्ज्योतिः षष्ठमहः। सोऽयं षडहोऽभि-
ष्वक् अभिष्वक्चोच्यते। त्रिदत्तस्तोमसाध्यं प्रथममहः, पञ्चदशस्तोमसाध्यं
द्वितीयं, सप्तदशस्तोमसाध्यं तृतीयं, एकविंशस्तोमसाध्यं चतुर्थं, त्रिदशस्तोम-
साध्यं पञ्चमं, त्रयविंशस्तोमसाध्यं षष्ठमहः। सोऽयं षडहः इत्युच्यते।

मनु, निद्राम्नेऽप्येवं श्रूयते,—“चित्रा-पूर्णमासे दीक्षेत् सुखं वा एतत् संवत्सरस्य चित्रा-पूर्णमासे सुखतएव* संवत्सरमारभ्य दीक्षते तस्य न काचन निर्या भवति चतुरद्वे पुरस्तात् पौर्णमासे दीक्षेत् तेषामेकादृकायां क्रयः सम्पद्यते”—इति । वाङ्म । अस्वेवमङ्गभूते दीक्षोपक्रमे चान्द्रतिथ्युपजीवनं, तथापि प्रधान-कर्मणि सावन-शदे कोवाधः ।

‘नन्वस्ति बाधः, “तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते”—इति सुत्याख्ये प्रधान-कर्मणि चान्द्रस्य शुक्लपक्षस्योपजीवनात् । उपजीव्यतां नाम शुक्लः पक्षः, तथापि यद्योक्त-प्रकारेण कृत्स्नस्य प्रधान-कर्मणः सावनम-कारेणानिर्वाहान् एवात्र गृह्यते । अयमेव न्याय उत्सर्गिणामयने कुण्डपायिनामयने तुरायणादौ च खोजनीयः । तेषां गोमय-विह-तिनात् ।

यत्र तु, चान्द्रादि-नियामकं नास्ति, तत्रैच्छिकोविकल्पः । तथा हि,—पिप्पलाद-शाखायामथर्वणिक-भारदाजादीनां येषां मुनीनां त्रिधाऽधिकार-सिद्धये गृहणा पिप्पलादेनादिष्टं संवत्सरं वासमाम-बन्ति,—“भूयएव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत”—इति । बद्धुचास्वेतमेवार्थं व्यतिरेक-मुखेनाम-बन्ति,—“ताएताः संक्षिता नानन्तेवासिने प्रभूयान्नासंवत्सरवासिने”— इति । तैत्तिरीयास्यारण्यकेतुमग्निं चैव्यमाणभ्यादौ त्रिषवण-क्षानादि-रूपं व्रतमामनन्ति,—“संवत्सरमेतद्व्रतश्चरेत्”—इति । एवंविधेषु

* सुखतएव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रदेशेषु निधामकाभावात् चान्द्रादीनामन्धानामन्यतमः दृश्यः
यहीतव्यः ।

ननु, संवत्सरस्य चान्द्र-सौर-शावन-भेदेन वैविध्यमेवाङ्गीकृत्य तत्स-
रूप-विनियोगावुक्तौ । तत्रैवं वैविध्य-निधनो न युक्तः, अन्ययोरपि
नाक्षत्र-वार्हस्पत्ययोर्विभिधयोः संवत्सरयोर्विद्यमानत्वात् । तथा ह्यासु-
र्वेदविदः पठन्ति,—

“सौर-दृश्यति-शावन-चान्द्रिक-नाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः ।

मातुल-पातालातुल-विमल-रवाङ्गाश्च वत्सराः पञ्च” —इति ।

अस्यायमर्थः । मन्वन्त-प्रसिद्धयाऽप्युक्त-संज्ञया मातुल-ब्रह्मः पञ्चव-
ष्यधिक-व्रतत्रयमाचष्टे । तावद्विषय-परिमितः सौर-संवत्सरः । पाताल-
ब्रह्म एकवष्यधिक-व्रतत्रयमाचष्टे । तावद्विषय-परिमितो वार्हस्पत्य-
संवत्सरः । अतुलब्रह्मः षष्ठ्यधिक-व्रतत्रयमाचष्टे । तावद्विषय-परिमितः
शावनः संवत्सरः । विमलब्रह्मस्यतुःपञ्चादशधिक-व्रतत्रयमाचष्टे । ताव-
द्विषय-परिमितस्याङ्गः संवत्सरः । रवाङ्गब्रह्मस्यतुर्मिषत्यधिक-व्रतत्रय-
माह । तावद्विषय-परिमितोनाक्षत्रिकः संवत्सरः,—इति ।

एवं तर्ह्यस्य संवत्सरः पञ्चविधः । तत्र, नाक्षत्रिकस्य व्योतिःप्राक्त-
प्रसिद्धे आयुर्दायादावुपयोगो द्रष्टव्यः । वार्हस्पत्यस्य सिंह-दृश्यत्यादि-
विज्ञेयमुपजीव्य गोदाकर्त्यादि-ज्ञानादौ विनियुक्तः । अनेन वार्हस्पत्य-
मानेन कदाचिदधिसंवत्सरोऽपि निष्पद्यते । तदुक्तमुत्तरसौरे,—

“गुरोर्मध्यम-संक्रान्ति-हीनोऽथस्याङ्ग-वत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेज्ज सव-प्रथमम् ॥

* ब्रह्मघट,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

वर्जनीया प्रवृत्तेन प्रतिष्ठा सर्व-नाकिनाम् ।

सुहृत्-संक्रान्ति-हीनसंकेऽप्याह्वरधिमासवत्”—इति ।

मध्यम-गणनया गुरोः संक्रान्तिर्यस्मिंश्चान्द्र-वत्सरे न विद्यते, सो-
ऽयमधिसंवत्सरः । तच्च, दृढस्यति-सवादिकं न कार्यम् । सुहृत्-गणनया
दृढस्यति-संक्रान्ति-रहितो वस्रान्द्रोवत्सरस्तस्मिन् अधिमासवत् काम्यादिकं
वर्ज्यमिति केचित्पक्षद्वयोमन्यन्ते ।

अथ चान्द्रस्यावान्तरभेदा उच्यन्ते । संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्स-
रोऽनुवत्सरः इद्वत्सरस्येत्येते पञ्च तद्भेदाः । तदेतत्सामान्याकारेण
संवत्सरादि-पञ्चविधत्वं सावित्रचयनगताग्नि-प्रशंसक-मन्त्रे पश्यते,—
“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इदुवत्सरोऽसि इद्वत्सरो-
ऽसि”—इति । इदुवत्सरोऽनुवत्सरः,—इत्यर्थः । अतएव चातुर्मास्य-
ब्राह्मणे तदधिष्ठाद-देवता-रूपत्वेनेवं श्रूयते,—“अग्निर्वाव संवत्सरः
आदित्यः परिवत्सरः चन्द्रमा इदावत्सरः वायुरनुवत्सरोमहेश्वर इद्व-
त्सरः”—इति । ब्रह्मवैवर्तेऽपि,—

“संवत्सरस्तु प्रथमोद्वितीयः परिवत्सरः ।

इदावत्सरस्तृतीयस्तुतुर्थस्यानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्गोयुग-संश्रकः”—इति ।

एतेषां पञ्चानां विनियोगो विष्णुधर्मोत्तरे पश्यते,—

“संवत्सरे तु दादृणां तिल-दानं महाफलम् ।

परिपूर्वे तथा दानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वे रजतस्यापि दानञ्चोक्तं महाफलम्”—इति ।

तथा, तदधिष्ठातृ-देवता-पूजा-रूपोन्नत-विशेषः पश्यते,—

“संवत्सरः स्यतोवर्जितः स्यात्सर्कः परिवत्सरः ।

इदापूर्वस्यायाः सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः ॥

इत्पूर्वस्य तथा प्रोक्तो देव-देवो महेश्वरः ।

तेषां मण्डल-विन्यासः प्राम्बदेव विधीयते ॥

प्राम्बत्स्यात् पूजनं कार्यं होमः कार्यो यथाविधि”—इति ।

प्रभवमारभ्य क्षयतिष्ठे षष्ठि-वर्षेषु(१) द्वादश पञ्चकानि । तत्रैकै-
कस्मिन् वर्ष-पञ्चके एकैक-क्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति । तदेतत् सर्वं
ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ।

॥०॥ इति संवत्सर-निर्णयः ॥०॥

अथायनम् ।

अयने यात्यनेन ऋतु-त्रयेण सूर्योदक्षिणाश्रासुत्तराश्राद्धेति ऋतु-
त्रयमयनम् । तथा च वाजसनेयिनः पश्चाग्नि-विधायी दक्षिणोत्तर-
मार्गयोः समामनन्ति,—“यान् षण्मासान् दक्षिणाऽऽदित्य एति” “यान्
षण्मासान् दुक्कादित्य एति”—इति । तथा छन्दोगा अप्यधीयते,—
“यान् षड्दक्षिणेति मासांस्तान्” “यान् षडुदगेति मासांस्तान्”—इति ।
तैत्तिरीया ऋतु-पक्ष-ब्राह्मणे पठन्ति,—“तस्मादादित्यः षण्मासान्
दक्षिणेनेति षडुत्तरेण”—इति । एवं चादित्य-गतिमुपजीव्यायन-
निष्पत्तेः सौरमेवैतत् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे सौर-मानमधिकृत्यो-

(१) त इमे षष्ठिवर्षाः वार्हस्पत्या इति बोद्धव्यम् ।

कम्,—“चतु-चयश्चायनं स्थात्”—इति । केचित्तु चान्द्र-मानेनायन-
द्वयमभ्युपगच्छन्ति । मार्गशीर्षादिकैस्त्रिभिर्चतुभिः कल्पितः कालः
षष्णमासात्मकमुत्तरायणम्* । ज्येष्ठमासादिस्त्रैर्दक्षिणायनम्,—इति ।
तच्च प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ नृगमम् । श्रौत-स्मार्त-कर्मानुष्ठाने तु मकर-
कर्कट-संक्रान्तादिक एवायन-द्वय-कालः,—इति यथोक्त-प्रति-स्मृति-
भ्यामवगन्तव्यम् । उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्वं काला अधीयते,—
“उदगयने आपूर्यमाण-पक्षस्य पुण्याहे दादब्राह्मणुपसद्भ्रती भूत्वा”—
इत्यादि । शौचादीनामुत्तरायण-कर्तव्यता मृग-स्मृतिषु प्रसिद्धा ।
सत्यव्रतस्य देवता-प्रतिष्ठादीनामुत्तरायण-दक्षिणायनयोर्विधि-निषे-
धावाह,—

“देवताऽऽराम-वाप्यादि-प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्ना-मुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात्”—इति ।

उदङ्मुखे उदग्गते,—इत्यर्थः । उद्य-देवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने
कर्तव्या । तथा च वैखानस-संहितायामभिहितम्,—

“मातृ-भैरव-वाराह-नरसिंह-त्रिविक्रमाः ।

महिषासुर-हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने”—इति ।

एवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितानि पदद्वय-व्रतादीन्धन-कर्तव्यान्नु-
दाहार्य्याणि ।

॥०॥ इत्ययन-निर्णयः ॥०॥

* षष्णमासात्मक उत्तरायणः कालः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

अवर्त्तवः ।

चतु-शब्दः, “च गतौ”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । इयत्तिं गच्छति
 अशोकपुष्प-विकासादि असाधारण-लिङ्गमिति वसन्तादि-कालविशेष
 चतुः । स च षड्विधः, “षड्धा चतवः”—इति श्रुतेः । यन्तु, “द्वादश
 मासाः पञ्चवर्त्तवः”—इति श्रुतम् । तच्च, हेमन्त-शिशिरयोरेकीकरणं
 विवक्षितम् । याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रेषु हेमन्त-शिशिर-
 योरेकस्मिन् मन्त्रे एकेनैव* पदेनैकीकरणोक्तेः । तथा हि,—“वसन्त-
 मृदूनां प्रीणामि । शीतमृदूनां प्रीणामि । वर्षामृदूनां प्रीणामि ।
 शरदमृदूनां प्रीणामि”—इति चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनु-
 मन्त्रणमन्त्रानाम्नाय, पञ्चम-प्रयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्र एवं श्रूयते,—
 “हेमन्तशिशिरामृदूनां प्रीणामि”—इति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृच-
 ब्राह्मणे,—“द्वादश मासाः पञ्चवर्त्तवो हेमन्त-शिशिरयोः समासेन”—
 इति । यन्मन्त्रोर्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विवचनं, तत्स्वरूप-द्वैविध्यमभिप्रेत्येव ।
 शिशिरस्य षष्ठस्यान्तिमत्वात्, तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठ-प्रयाजस्याभावाच्च,
 तस्यैव पञ्चमे हेमन्ते ऽन्तर्भावो व्याप्यः । अतएव प्रयाज-ब्राह्मणे, “वसन्त-
 मेवर्त्तनामवदन्ते”—इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रवक्ष्य, पञ्चमे प्रयाजे
 केवलमेव हेमन्तेन प्रसंशा,—“स्नाह्यकारं यजति हेमन्तमेवावदन्ते,—
 इति ।

अस्तु नाम यथा तथा पञ्च-षड्धा, यथोक्त-स्वरूपेण तु षोढा
 भिद्यते । द्वादश-मासात्मके संवत्सरे एकैकस्य चतुर्भास-द्वयात्म-

* एकैकस्मिन्नैकैकेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सर्वथा यथोक्तस्वरूपेण,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

कले सति एकादश-द्वादश-मासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् । षष्ठ्यै पृथ-
गनुष्ठान-विधानाच्च । तच्चोपरिष्ठादुदाहरिष्यामः । मास-द्वयात्मकत्वं
चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधान-ब्राह्मणे श्रूयते,—“इन्द्रमुपदधाति,
तस्माद्द्वन्द्वतवः”—इति । एकस्मिन्मृतौ कश्चोमासयोर्द्वन्द्वं गृहीतव्य-
मिति चेत् । वसन्ताद्यनुक्रमेण चैव-मासादि-द्वन्द्वमिति श्रूयते । तच्चेष्ट-
कोपधान-मन्त्रेषु श्रूयते,—“मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाष्टतु, शुक्रश्च
शुक्रिश्च शैशाष्टतु, नभश्च नभस्वश्च वार्षिकाष्टतु, इक्ष्वाकर्जश्च शारदा-
ष्टतु, सहश्च सहस्वश्च दैमन्तिकाष्टतु, तपश्च तपस्वश्च शैशिराष्टतु” । एषु
च वाक्येषु ‘षष्ठतु’—इति द्विवचनं ऋतवचन-मासाभिप्रायम् । अन्यथा,
‘षष्ठतवः’—इति श्रूयमाणा षट्सङ्ख्या बाधते । अवयविन ऋतोर्वस-
न्तादेरेकात्मकत्वं, सौचाम्नीय-हौच-मन्त्रेवैकवचनेन व्यवहारादवग-
न्तव्यम् । “वसन्तेनर्तुना देवाः प्रीतोऽर्तुना देवाः”—इत्यादि हि तच्च
पश्यते । तथैवाधान-ब्राह्मणे श्रूयते,—“वसन्तो वै ब्राह्मण्यस्तुर्ग्रीष्मो वै
राजन्यस्तुः शरद्वै वैष्णव्यस्तुः”—इति ।

यद्यप्येते ऋतवो षष्ठीचक्रे-षट्वक्त्रैरन्तर्येषावर्तन्ते, तथापि संवत्स-
रोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् । एवमेवाभिप्रेत्य श्रूयते,—
“मुखं वा एतदृत्तनां यद्वसन्तः”—इति । पूर्वोदाहृतेषु मन्त्र-ब्राह्मणेषु
सर्वत्र वसन्तोपक्रम-पाठाच्च वसन्तस्य प्राथम्यम् ।

ते च वसन्ताद्यृतवोदिविधाः ; चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयस्त्रान्द्राः ।
तच्चोदाहृतं “मधुश्च माधवश्च”—इत्यादिना । न च, तच्च चैत्रादयो-
नोक्ताः,—इति ब्रह्मणीयम् । मन्त्रादिशब्दानां चैत्रादि-पर्यायत्वात् ।
अतएवाहुः,—

“चैत्रोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखोमाधवो भवेत् ।

ज्यैष्ठमासस्तु श्रद्धाः स्यादाषाढः श्रद्धिरुच्यते ॥

जभोमासः श्रावणः स्यान्नभसोभाद्र उच्यते ।

इषस्याश्वयुजोमासः कार्तिकश्चोर्ज-संज्ञकः ॥

सहोमासोमार्गश्रिरः सहस्रः पुष्य-नामकः ॥

माघमासस्तथाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्यतः”—इति ।

एतेषां चैवाद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्र-गति-परिकल्पितत्वाच्चा-
न्त्वम् । अतएव होद-मन्वेष्ट्याभायते,—“चन्द्रमाः षड्ढोता स
चतुर्न्* कल्पयति” । तथा, सूक्त-विभेदे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्याभायते,—

“पूर्वापरं चरतोऽ माघयैतौ

शिग्रू क्रीडन्तौ† परिचातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्धोभुवनाभिचष्ट—

चतुर्नन्यो? विदधज्जायते पुनः”—इति ।

अत्र, ‘पुनर्जायते’—इति लिङ्गाद्दु-विधाता चन्द्रः,—इत्यवगम्यते ।

जनु, अश्वेवं मध्वादीनां द्वादशानां चान्द्र-मासानां वसन्ताद्युत्तमम्,
संसर्पास्थस्य तु चथोदन्नस्य चान्द्र-मासस्य कथञ्चतुषु निर्वाहः ? तस्मात्स-
वज्ञावस्य चतुर्यह-ब्राह्मणे मन्त्रानुवाद-पुरःसरमाभायते,—“उपचाम
मृहीतोऽसि सप्तर्षोऽस्यष्टस्यत्याय त्वेत्यष्टासि चथोदन्नोमास

* सप्तमासकतून्,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† चरन्तौ,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ क्रीडन्तौ,—इति मु० पुस्तके पाठः । शिग्रुक्रीडन्तौ,—इति तु क०
वि० पुस्तकयोः ।

§ अतुरन्धौ,—इति क० पुस्तके पाठः ।

इत्याहुस्तमेव तन्मीषाति”—इति । तथाच प्रवर्ग्य-ब्राह्मणेऽपि,—
“अस्ति चयोदशोमास इत्याहुः, यत्तयोदशः परिधिर्भवति तेनैव
चयोदशं मासमवदन्ते”— इति । तदुत्पत्ति-प्रकारस्यास्माभिर्मसमास-
निर्णये वक्ष्यते ।

विद्यतां एवं चयोदशोमासः, तस्य काऽनुपपत्तिर्वसन्ताद्युत्पत्ति-
चेत् । उच्यते । किमयं सप्तमश्चतुः, आहोस्त्रिदशैवेष्टस्वन्तर्भूतः,
उत्तुर्द्वयान्तराखवर्ती कश्चिदनृत-रूपः? न तावत्पश्चिमः, “श्चतुर्चतुर्ना
नृचमानः”—इति श्रुत्या नैरन्तर्य-अवस्थात् । नाप्यग्निमः, “षट् वा
श्चतवः”—इति षट्सङ्ख्या-नियमात् । वसन्तादिवसन्तब्राह्मणयोर्नामा-
न्तरावस्था । नापि मध्यमः, मध्यादिष्वपाठात् । उच्यते । ययो-
र्मासयोर्मध्ये मसमासोदृश्यते, तयोदन्तरस्मिंस्तस्मान्तर्भावः । तथा
चासौ षष्ठि-दिवसात्मको मखिन-शुद्ध-भाग-इयात्मकः,—इति मध्या-
दि-शब्द-वाच्यत्वेनोक्तेस्वन्तर्भावाच्च काऽप्यनुपपत्तिः ।

सौरेखृतुषु बौधायनेन,—“मीनमेवयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्तः”—
इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वञ्च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् ।
तथा च, तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्पन्ते ।
विनियोगश्चैषामृतु-विशेषाणां श्रुति-स्मृति-पुराणेष्ववगम्यते । तच्च,
श्रुतिः,—“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्य आदधीत ऋदि
वैश्व आदधीत”—इत्यादि । स्मृतिरपि,—“वसन्ते ब्राह्मणमुपगधीत
ग्रीष्मे राजन्यं ऋदि वैश्वम्”—इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि षण्मूर्तिव्रते

* नृचमानः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

वसन्ताद्यृतुषु षट्सु पृथक् पूजा-विशेषाः कथिताः । तथा तत्रैव,
वसन्ते स्नानानुपलेपनादि-दानं, ग्रीष्मे पानक*दानादि चोक्तम् ।
देवीपुराणे वर्षासु तिष्ठ-दानमुक्तम् । तथा, व्रतद्वय-दानम्, हेमन्ते-
ऽग्नि-दानम्, शिशिरे वस्त्र-दानम्,—इत्येतानि विष्णुधर्मात्तरणो-
क्तानि । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

॥०॥ इत्यृतु-निर्णयः ॥०॥

अथ मास-निर्णयः ।

तत्र, सकारान्तं मासिति प्रातिपदिकं चन्द्रवाचि, तस्यायं काल
इति मासः । तदीयत्वं च, पञ्चदशानां कलानां वृद्धि-क्षय-द्वारेणाव-
गन्तव्यम् । यदीदं मासत्वं सौर-सावनयोरनुगतां, तर्ह्येवमस्तु ; “मस
परिमाणे”—इत्यस्माद्भातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः । मस्येते परिमीयेते
यावता कालेन चन्द्र-वृद्धि-क्षयौ, स चान्द्रोमासः । यदा, चन्द्र-वृद्धि-
क्षयाभ्यां स्वयं मस्यते,—इति मासः । तथा च, सिद्धान्तशिरोमणौ
पथते,—

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्व-कालाः† वृद्धि-हानितः ।

मासएते स्यतामासास्त्रिंशत्तिथि-समन्विताः”—इति ।

सूर्यस्य राशि-गतिर्यत्र परिमीयते, स सौरः । अहोरात्राणां त्रिंशत्
सङ्ख्या परिमीयते यत्र, स सावनः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

* पादुका,—इति बि० पुस्तके पाठः ।

† यदीदं मासत्वं सौरानुगतं वक्तव्यं,—इति क० पुस्तके पाठः ।

* स्वकालाः,—इति क० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

“चाङ्गः शुक्लादि-दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्धावाकाशं मासः स भास्करः”—इति ।

मासत्रयमपि मासं केचिदिच्छन्ति,

“सर्वर्च-परिवर्त्तैस्तु मासत्रयोमास उच्यते”—

इति विष्णुधर्मोत्तरेऽभिधानात् । तत्रापि, सप्तविंशति-सङ्ख्या परि-
मीयते अनेनेति मासशब्दोयोजनीयः ।

तत्र, सौर-मासस्यासन्तौ मेवादि-राश्रीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितौ,
सावने पुद्बेच्छादिर्नियामकः, मासत्रे नक्षत्रं नियामकम् । चा-
ङ्गस्तु, दर्शान्तः पूर्णिमाऽन्तोवेति द्विधा विकल्प्यते । तथा च
ब्रूयते,—“अमावास्याया मासान् सप्तमासाहस्तस्यज्यमावास्याया हि
मासान् सप्तश्रन्ति, पौर्णमास्या मामान् सप्तमासाहस्तस्यज्यन्ति पौर्ण-
मास्या हि मासान् सप्तश्रन्ति”—इति ।

अस्य वाक्यस्थायमर्थः । अस्ति किञ्चिदुत्सर्गिकामयनं नाम सचम् ।
तस्य गवाममयनस्य विवृतिः । अतो द्वादशमासेष्वनुष्ठेयम् । प्रकृतावे-
कैकस्मिन्मासे त्रिंशत्सहस्रं सोम-यामविशेषाणां त्रिंशतामनुष्ठेयत्वाच्च
किञ्चिदप्यहस्तस्यष्टुं शक्यते । तद्वद्विहतावपि प्राप्तौ प्रतमासमेकै-
कस्मिन्सस्मिन् सोम-याम-परित्यागो विधीयते । तत्र, कतमदहस्त-
ज्यतामिति वीक्षायामिदमुच्यते । अमावास्यायामनुष्ठेयेन यामेन
पूर्वमासं परिसमाप्योत्तरस्यादिभूतमहस्तज्यतामिति विधायार्थवादे
प्रसिद्धवाचिना हि-शब्देन मासस्यामावास्यान्तत्वं प्रत्यक्ष-दृष्टवत् सर्वेषां
सम्मतमिति द्रढयति । एवं पौर्णमासी-वाक्येऽपि योज्यमिति ।

पौर्णमास्यन्तत्वे श्रुतेः कटाक्षो भूयान् । “यो वै पूर्ण आशिञ्चति”—

इत्यादिना, “यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति”—इत्यग्नौगार्थवाद-प्रपञ्चेन
सदृष्टान्तान्वय-व्यतिरेक-युक्तेन प्रपञ्चितत्वात् ।

ननु, नोदाहृतं वाक्यं मासान्तस्य नियामकं, अतिप्रसङ्गात् । तथा
हि, तस्यैवानुवाकस्यादौ पक्षान्तरसुपन्यस्तम्,—“षडहैर्मासान् सप्ता-
द्याहस्त्यजन्ति षडहैर्मासान् सम्पश्यन्ति”—इति । तच्च, पूर्व-न्यायेन
षष्ठमहर्मासान्तः,—इति प्रसज्येत ।

अथ मन्यसे,—षडहैरिति षडवचन-निर्देशात् पक्षभिः षडहैरिति
व्याख्यायां न कोऽपि विरोधः,—इति । एवमप्यन्यत्रातिप्रसङ्गोदुम्भारः ।
तथा च वाक्यान्तरं श्रूयते,—“अर्द्धमासैर्मासान् सप्ताद्याहस्त्यजन्ति
अर्द्धमासैर्मासान् सम्पश्यन्ति”—इति । अथैकैर्कार्द्धमास-स्त्रीकारे पक्षस्य
मासत्व-प्रसङ्गः । षडर्द्धमास-स्त्रीकारे पक्ष-त्रयादेर्मासत्व-प्रसङ्गः । किञ्च,
पूर्वोक्तोऽप्यतिप्रसङ्गोदुःपरिहरएव । षडहैरित्यत्र षडह-पक्षक-स्त्रीकारा
सम्भवात् । एकैकस्य षडहस्य स्त्रीकर्तव्यत्वात् । उत्तरानुवाके,—“षडहै-
र्मासान् सप्ताद्य यत् सप्तममहस्त्यजन्त्यजेयुः”—इति सप्तमत्व-विशेष-
वशात् । तस्मादतिप्रसङ्ग-इय-यस्तात्वात् न पूर्वोक्तोर्मासान्तः ।

अत्रोच्यते । अति-स्यति-लोक-प्रसिद्धिभ्यो मासत्रयस्त्रिंशद्दिन-समूहे
कृत् । अतयः संवत्सरायनर्तु-विषयाः पूर्वमुदाहृताः । तच्च, संवत्सरस्य
द्वादशोभागोमासः । अयनस्य षष्ठोभागः । षट्सु द्वयोर्भागयोरन्यतरः ।
स्मृतयस्तु,—

“माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृतः ॥

चान्द्रः प्रोक्तादि-दर्शान्तः * * * *”—

इत्यादयः । लोकोऽप्याविददङ्गना-गोपालं मासस्य चिन्नाहिनात्मकत्वं प्रसिद्धम् । एवं सति, “अर्द्धमासैर्मासान्”—इत्यत्र मासशब्दो मासैकदेशं लक्षयति । षड्वैरित्यत्र, षड्वहः-पञ्चक-विवक्षायां न काचिदनुपपत्तिः । एकैक-षड्वह-विवक्षायां पूर्ववदेकदेश-लक्षणा । अतोऽति-प्रसङ्गाभावादुक्तवाक्याभ्यां मासस्याभावाद्याऽन्तत्वं पौर्णमास्यन्तत्वं च विकल्प्यते ।

तत्र, प्रथम-पक्षे, “चात्रः शुक्लादि-दर्शान्तः”—इत्यादि-स्मृतय उदा-हार्याः । श्रिष्टाचार-वाङ्मयं च तत्र प्रसिद्धम् । द्वितीय-पक्षस्योपोद्भूतकं श्रुति-लिङ्गं स्मृति-लिङ्गं च । आथर्वणिकाः सृष्टि-प्रकरणे संवत्सर-दक्षि-योत्तरायण-सृष्टिमात्राय मास-पक्ष-सृष्टिमेवमामनन्ति,—“सासो वै प्रजापतिः तस्य कृष्ण-पक्षएव रयिः शुक्लः प्राणः”—इति । तत्र, कृष्ण-पक्षस्य प्राथम्ये पाठोऽलिङ्गम् । स्मृतौ महालय-प्रकरणे पथते,—

“अश्वयुज-कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने”—इति ।

तत्र यदि, दर्शान्तोमासो विवक्ष्येत, तदा ‘भाद्रपद-कृष्णपक्षे’—इत्युच्येत । नन्वेवमुक्तम् । आश्विन*मासान्तर्गतत्वनिश्चयोच्यते । तत्र, कृष्णपक्षादि-पूर्णिमांतत्वे संभवति । तथा च जयन्ती-प्रकरणे स्मर्यते,—

“मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रिके ।

भवेत्प्रजापतेर्द्वयं जयन्ती नाम सा स्मृता”—इति ।

अत्रापि, जयन्त्याभाद्रपदान्तर्गतत्वं मासस्य पूर्णिमांतत्वं गमयति । श्रिष्टाचार-विशेषादपि † पूर्णिमांतत्वं द्रष्टव्यम् । यतिधर्म-प्रकरणे

* आश्वयुज,—इति वि० मुस्तके पाठः ।

† भाद्रपदान्तर्गढुत्वं मासस्य पूर्णिमान्तर्गढुतां,—इति वि० मुस्तके पाठः ।

‡ श्रिष्टाचारभेदाच्चदपि,—इति वि० मुस्तके पाठः ।

स्मर्यते,—“स्तु-सन्धिषु वापयेत्”—इति । तच्च, यदि दर्शान्त-विवक्षात्, तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वपनं कुर्युः । कुर्वन्ति तु पूर्णिमायाम् । तस्मादर्शान्त-पूर्णिमान्तत्वयोः समोविकल्पः । अनुष्ठाने तु तत्तद्वचन-विशेषाच्छिष्टचाराच्च, व्यवस्था द्रष्टव्या । वचन-विशेषस्तु ब्रह्म-सिद्धान्ते पश्यते,—

“अमावास्या-परिच्छिन्नोमासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्ति-पौर्णमासीभ्यां तथैव नृप-वैश्वयोः”—इति ।

दर्शान्तानां पूर्णिमान्तानां वा मास-विशेषाणां चैत्रादि-संज्ञा नक्षत्र-प्रयुक्ता । यस्मिन्मासे पूर्णिमा चित्रा-नक्षत्रेण युज्यते, स चैत्रः । एवं वैशाखादिष्वप्येवम् । चित्रा-विशाखादि-योगस्योपलक्ष्यत्वात् कश्चित् चित्रादि-प्रत्यासन्न-स्वात्यनुराधादि-योगेऽपि चैत्र-वैशाखादि-संज्ञा न विरुध्यते । चैत्रादि-आवषण्तानां* चित्रादि-नक्षत्र-इन्द्रं प्रयोजकम्, भाद्रपदाश्वयुजोस्तु शतभिषा-रेवत्यादिकं† चिकम्, कार्तिकादि-माघान्तानां कृत्तिकादि-इन्द्रम्, फाल्गुनस्य तु पूर्वफाल्गुन्यादि-चयम्,— इति विवेकः । तथाच सङ्कर्षणकाण्डे,—

“दे दे चित्रादि-ताराणां परिपूर्णन्दु-सङ्गमे ।

मासाश्चैत्रादयोऽज्ञेयाः चिकैः षष्ठान्दसप्तमाः”—इति ।

अन्यथापि,—

“अन्योपान्यौ चिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च चिभोमतः ।

शेषामासादिभाज्ञेयाः कृत्तिकादि-व्यवस्थया”—इति ।

* चैत्रादि-आवषण्तानां पञ्चानां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† शतभिषगेवत्यादिकं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तच्च, मास-सामान्य-कर्त्तव्यानि तैत्तिरीया आमनन्ति,—“मसि मासि पितृभ्यः क्रियन्ते, मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति मासि मास्यतिषाद्या गृह्णन्ते”—इति । पृष्ठानि सोच-विशेषाः, अतिषाद्या ग्रह-विशेषाः । ब्राह्मन्तरेऽपि कुण्डपायिनामयने,—“मासमग्निहोत्रं जुहोति”—इति ।

मास-विशेषानुपजीव्य कर्त्तव्य-विशेषं कल्पसूत्रकाराः पठन्ति,—“अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति”—इति । “फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैव्यां वा वैश्वदेवेन यजते, ततस्त्रतुर्षु मासेषु आपास्यां आवस्यां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत”—इत्यादि । सार्त्ताश्च पञ्चपुरा-ण्यस्यक्त-गौरीव्रतादयश्चैव मासादिषु क्रमेण कर्त्तव्याः । ते च हेमाद्रौ व्रतखण्डे द्रष्टव्याः । तथा विष्णुधर्मोत्तरे, तिषदागादीनि माघमा-सादिषु कर्त्तव्यानि । तानि च दानखण्डे द्रष्टव्यानि । चान्द्र-सौर-सावन-मासानां मध्ये कस्यचित् कसित् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं ध्येतिर्गणे,—

“सौरोमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते”—इति ।

॥०॥ इति श्रुद्धमास-निर्णयः ॥०॥

अथ मलमास-निर्णयः ।

तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम्,—

“चान्द्रोमासोऽसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः”—इति ।

मलत्वञ्च कालाधिक्यात् । तथाच गृह्यपरिशिष्टे,—

“मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम्”—इति ।

कालाधिक्यञ्च विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्,—

“सौरैषाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ।

सावने तु तदा माने दिन-घट्कं प्रपूर्यते ।

दिनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण घट् ॥

सौर-संवत्सरस्थान्ते मानेन ब्रह्मिजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

समादये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

सचाधिमासकः प्रोक्तः कान्य-कर्मसु गर्हितः”—इति ।

अयमर्थः । सौरसंवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते । एकादश-
भिर्दिनैश्चान्द्रादतिरिच्यते । तथाच, चान्द्र-संवत्सर-इयात् सौर-संवत्सर-
द्वयं द्वाविंशत्या दिनैरधिकं भवति । तत ऊर्ध्वं सौरं मासाष्टकं चान्द्रान्
मासाष्टकात् साङ्केः सप्तभिर्दिनैरतिरिच्यते । तथाच, मिलित्वा दिनाङ्क-
न्यूनोमासो भवति । सोऽयमधिकोमासः,—इति । अवशिष्ट-दिनाङ्क-
पूरणञ्च यथोक्तकालादूर्ध्वं षोडशभिर्दिनैः सम्पद्यते । अतएव सिद्धान्ते-
ऽभिहितम्,—

“द्वाचिंशद्भिर्गतेर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केन पतति चाधिमासकः”—इति ।

न च, कालाधिक्यमात्रेण मलले तिथ्यादि-वृद्धेरपि मलत्वं
प्रसज्येत,—इति शङ्कनीयम् । कालाधिक्ये सति नपुंसकत्वेन मलत्वा-
ङ्गीकारात् । नपुंसकत्वञ्च ज्योतिःशास्त्रे अभिहितम्,—

“असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-वृद्धितः ।

कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इव्यते”—इति ।

पुनरप्यस्य सूर्यस्य तथाभावात्पुंसकत्वम् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“अदृष्टः सूर्योभानुस्तपनस्यन्त्रो रविर्गमस्तिष्ठ ।

अथमा हिरण्यरेतादिवाकरोमिष-विष्णू च ॥

एते द्वादश सूर्याभावाद्येषूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मल्लिङ्गुचाख्यस्ततः पापः ॥

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासि मण्डलं तपते रवेः”—इति ।

मल्लिङ्गुचत्वञ्च तस्य राक्षसेश्वरैराक्रान्तत्वात् । तदाह ज्ञातातपः,—

“वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकतः ।

नैर्हर्तैर्यातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकैः ॥

मल्लिङ्गुचैः समाक्रान्तं सूर्य-संक्रान्ति-वर्जितम् ।

मल्लिङ्गुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम्”—इति ।

ननु, ‘द्वाचिंशद्भिर्गतेर्मासैः’—इत्यनेन वचनेन येथं कालेयता दर्शिता,
सा वचनान्तरेण विद्ध्यते । तथाच काठकण्टकम्,—

“यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्ति-इयमेव वा ।

मलमासः सविज्ञेयो मासे चिंशत्तमे भवेत्”—इति ।

नार्यं दोषः । इयोर्वचनयोर्भिन्न-विषयत्वात् । ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्ध-
मध्यममानमाश्रित्य “द्वाचिंशद्भिः”—इति वचनं प्रवृत्तम् । “यस्मिन्
मासे”—इति तु स्फुटमानमाश्रित्य प्रवृत्तम् ।

ननु, मध्यम-मान-प्रवृत्तोऽधिकमासो ज्योतिःशास्त्र-व्यवहारणवोप-
युज्यते न तु औत-स्मार्त्तयोस्तस्य शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तत्व-निश्चया
सम्भवात् । षोडशभिर्दिनैर्घटिकाचतुष्टयेन चोपेतेषु द्वाचिंशत्मासेषु

गतेषु सोऽधिमासो विधीयते । तच्च, यदि दर्शान्तामासा विवक्षिताः, तदा कृष्ण-द्वितीयायां चटिका-चतुष्टये गते अधिमासस्योपक्रमः प्रसज्येत । अथानिश्चितोपक्रमावसाना द्वाविंशत्यासाविवक्ष्येरन्, तदापि शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तोमासः,—इत्येष निश्चयः न सम्भवति । औत-स्मार्त्तव्यवहारोपयोगिनि अधिकमासेऽस्ति नियमः । तथाच सप्त-हारीतः,—

“इन्द्राग्नी यच्च ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्योमसिष्ठसुचोद्येयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः”—इति ।

अयमर्थः । दर्शपूर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टि-देवाविन्द्राग्नी ह्येते, कृष्णप्रतिपदि तु पूर्णमासेष्टि-देवाविग्नीषोमौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञ-देवौ पितृसोमकौ । तथैवं सति, शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तोमासः संक्रान्ति-रहितोऽधिमासः,—इत्यर्थाह्वयते इति । तस्मात्तद्व्य-ममान-गणना औत-स्मार्त्तयोर्नोपयुक्ता । बाढम् । तथापि, कात्याधि-क्यान् मलमासः,—इत्यस्मिन्नंशे तदुदाहरणमित्यदोषः । यत्तु,—‘मासे जिघ्रन्तमे भवेत्’—इत्युदाहृतं, तत् औत-स्मार्त्तयोर्नोपयुज्यते । स्फुट-मान-सिद्धत्वात् ।

तादृशस्याधिमासमुदाहरणम्,—अष्टपञ्चाशत्-युक्त-व्रतद्वयाधिके अकवर्षाणां सहस्रे गते सति समनन्तरभावी योऽयमीश्वर-संवत्सरस्तस्मिन् आवर्णमासोऽधिकः । ततः पूर्वभावी योभावसंवत्सरस्तस्मिन् फाल्गुन-मासोऽधिकः । तयोः संवत्सरयोर्मध्यवर्तिनौ यौ पूष-भाद्र-संवत्सरौ,

तदाद्याश्चतुर्विंशतिमासा ईश्वरसंवत्सरे च चत्वारश्चैत्राद्याः । तथा षति,
यथोक्तफाल्गुनमारभ्य गणनायां यथोक्तः श्रावणमासस्त्रिंशत्तमो भवति ।
अनेन न्यायेन षष्टिमासात्मकेषु पञ्चसु वत्सरेषु हावधिकमासौ
सम्पद्येते । तदुक्तं महाभारते,—

“पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौमासावधिमासकौ ।

तेषां कालातिरेकेण यद्दशमामतिचारतः”—इति ।

ननु, अधिकमासस्य कचिस्त्रिंशत्तमत्वं व्यभिचरति, न्यूनाधिकस-
ङ्ख्याया अपि दर्शनात् । तथा हि,—यथोक्तेश्वर-संवत्सरोत्तर-भाविनि
चित्रभानु-संवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः । तत उत्तरभाविनि तारण-
संवत्सर-व्यवहिते पार्थिव-संवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिकः । तथाच, तस्यै-
कोनचिंशत्त्वं सम्पद्यते । तथा, खरसंवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः । मन्दन-
संवत्सर-व्यवहिते विजयसंवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिक इति तत्राद्येकोन-
चिंशत्तम् । तथा, दुर्मुखसंवत्सरे श्रावणमासोऽधिकः । हेमलम्बि-विल-
म्बि-संवत्सरद्वय-व्यवहिते विकारिसंवत्सरे ज्यैष्ठ्योऽधिकः । तथाच, तत्र
पञ्चचिंशत्त्वं सम्पद्यते । तस्मात्, ‘मासे चिंशत्तमे भवेत्’—इत्येतदुक्तं
भवति । नायं दोषः । चिंशत्तमत्वस्योपलक्षणत्वेनाप्रीकारात् । उदाह-
रण-प्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यविरोधः ।

इदमत्र विचार्यते । किमयं मलमासः स्वतन्त्रः, उत पूर्वस्य शुद्ध-
मासस्य शेषः, अष्टोत्तिदुत्तरस्य शुद्धमासस्य शेषः? इति । न च,
काकदन्त-परीक्षेयमनुष्ठानानुपयोगादिति शङ्कनीयम् । प्रत्याब्दिकाद्य-
नुष्ठाने तद्विचारस्योपयुक्तत्वात् । तथा हि,—शुद्धाषाढ-शुद्धश्रावणयो-
र्मध्ये यदा मलमासस्तदा तस्य स्वातंत्र्ये तस्मिन् प्रत्याब्दिकमेव न

प्राप्नोति । पूर्वस्योत्तरस्य वा ज्ञेयत्वे, ज्ञेयिणि मासे यत्प्रत्याब्दिकादि तस्य मलमासेऽप्यनुष्ठानं प्राप्नोति* ‘पितृकार्याणि चोभयोः’—इति वचनात् । तस्मात् सार्थकोविचारः ।

तत्र, स्वातन्त्र्यं तावदुतु-निर्णये निरस्तम् । पारतन्त्र्येऽपि पूर्वज्ञेयत्वं युक्तमिति केचिदाहुः । तत्रोपपत्तिं केचिदिच्छन्ति चोपन्यस्यन्ति च । मेघादि-संक्रान्त्यस्यैवादि-संज्ञानां प्रयोजिकाः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे-ऽभिहितम्,—

“मेघादिस्थे सवितरि क्षेयोमासः प्रपूर्यते चान्नः ।

सैचाद्यः सविज्ञेयः पूर्णि-दित्येऽधिमासोऽव्ययः”—इति ।

यदा सवितर्येक-रात्रिस्थे सति दर्श-द्वयं पूर्यते, तदानीमन्य उक्त-रदर्शावसानकोमासोऽधिमासः । न तत्पूर्व-दर्शावसानक इत्यर्थः । यदा शुद्धाषाढस्य षष्ठ्य-चतुर्दश्यां दर्शे वा कर्कट-संक्रान्तिर्भवति, शुद्धआ-वषमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि द्वितीयायां वा सिंह-संक्रान्तिः, तदा कर्कट-संक्रान्ति-युक्तस्य शुद्ध-मासस्याषाढत्वं युक्तम् । तदीय-दर्शस्य कर्कटस्थे रवावसितत्वात् । सिंह-संक्रान्ति-युक्तस्यापि आवषत्वमुचितम् । तदीय-दर्शस्य सिंहस्थे रवावसितत्वात् । तेनैव न्यायेन तयोर्मध्यवर्तिनः संक्रान्ति-रहितस्य मासस्य दर्शः कर्कटस्यैव रवौ पूर्यते,—इति पूर्वा-षाढवदेतस्याषाढत्वमुचितम् ।

अत्रोच्यते । मेघादीनां शुद्धमास-संज्ञां प्रत्येव प्रयोजकत्वम् । मल मासस्योत्तरमास-ज्ञेयत्व-स्मरणेन । तथा च ज्योतिःपितामहः,—

* भवति,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

“षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वार्द्धं तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रियाः”—इति ।

अन्यत्रापि षष्ठिदिनात्मकं मासं प्रकृत्योक्तम्,—

“आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्युतः”—इति ।

“एवं षष्ठिदिनो मासस्तदूर्द्धं तु मलिम्लुचः”—इति च ।

ज्योतिःशास्त्रान्तरेऽपि,—

“षष्ठ्या हि दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमूर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते”—इति ॥

अस्त्वेवं संक्रान्ति-रहितस्य मलमासस्योत्तर-शेषत्वं, द्वि-संक्रान्ति-युक्तस्य तु कथमिति चेत् । उच्यते । प्रथमन्तावत्स्वरूपं निरूप्यते । तच्च ज्योतिः सिद्धान्तेऽभिहितम्,—

“असंक्रान्त-मासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्

द्विसंक्रान्त-मासः क्षयास्थः कदाचित् ।

क्षयः कार्त्तिकदि-त्रये नान्यदा स्यात्

तदा वर्ष-मध्येऽधिमास-द्वयं स्यात्”—इति ॥

अयमर्थः,—स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तः स स्फुटोऽधिमासः, तेनैव मानेन योऽयं द्वि-संक्रान्ति-युक्तः स क्षयमासः, स च कार्त्तिक-मार्ग-शीर्ष-पौषेभ्येव त्रिष्वन्यतमो* भवति, नान्येषु माघादिषु नवसु । एवंविध-क्षयमास-युक्ते वर्षे क्षयमासात्पूर्वेषु मासेषु† मध्ये कश्चिद-धिकमासो भवति, क्षयमासादूर्ध्वमपि मास-त्रय-मध्येऽपरोऽधिमासः ।

* त्रिष्वन्यतमे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† त्रिषुमासेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदेवंविध* मेकवर्षस्य मलमास-चयश्चिरेण कालेन यदाकदाचि-
दायाति, नत्वेकाधिमासवत् पुनः पुनः सदृशं समायाति । तत्क्षित-
यागमन-कालस्य सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः,—

“गतोवध्यद्रिगन्दैर्मिते ब्राह्म-काले

तिथीत्रैर्भविष्यत्याङ्गाचसूर्यैः ।

गजाश्वग्निभूभिस्तथा प्रायशोऽयं

कुवेदेन्दुवर्षैः कश्चिद्वोक्तुमिह” ।

अस्यायमर्थः,—चतुःसप्तत्यधिक-गवशत-सङ्ख्यावैर्ष्यैः परिमिते ब्रह्म-
काले कश्चिदुक्त-मास-चयोपेतोवत्सरोगतः । यथोक्त-सङ्ख्या चाग्न्य-
द्रिगन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता । अन्वयस्यत्वारः, अर्द्धयः सप्त,
नन्दागव । एतत्सङ्ख्याचय-गमका अङ्गा गणक-प्रसिद्धा प्रातिलोभेन
लिखिता यथोक्त-सङ्ख्यायां पर्यवस्यन्ति ।

तिथीत्रैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश, ईशा एकादश । तत्र,
गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशत-युक्त-सहस्र-सङ्ख्या सन्पद्यते ।
तावद्भिः ब्रह्मवर्षैर्मिते काले कश्चिदुक्त-मास-चयोपेतः संवत्सरः ।
अङ्गाचसूर्यैरित्यत्र, अङ्गानि षट्, अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च, सूर्या
द्वादश । तत्राङ्ग-प्रक्षेपे सति, षट्पञ्चादधिक-शत-दयोपेत-सहस्र-
सङ्क्षोपपद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते ब्रह्मकाले यथोक्त-मास-चयोपेतः
कश्चित्संवत्सरः ।

अस्य चोदाहरणं पूर्वोदाहृत ईश्वरसंवत्सर प्राचीनोभाव-संवत्सरः,
तत्र हि, भाद्रपदवज्रलामावास्यायां कन्या-संक्रान्तिसप्ततुर्धर्मसंक्रान्त

* तदेतदेवंविध,—इति वि० मुक्तकं पाठः ।

मेकं मासमतीत्य उत्तरचोर्मासयोः क्रमेण तुला-वृश्चिक-संक्रान्ती,
ततज्जर्धमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः दर्शे मकर-
संक्रान्तिः, ततज्जर्धं कुम्भसंक्रान्तिः अगन्तरे मासे दर्शे, ततज्जर्धमेकम-
संक्रान्तमासमतीत्य उत्तरस्यां शुक्लप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिः । एवं
सद्येकस्मिन्नेव वत्सरे द्वादसंक्रान्तौ मासौ एकोदिसंक्रान्त-मासः,—इति
चक्षोः क्रमास-चयं सम्पद्यते ।

गजाश्चन्निभूभिरित्यत्रापि, गजा अष्टौ, अद्वयः सप्त, अग्नयस्तत्र,
भूरेका । तत्राह-प्रचेपे सत्यदृष्टसप्तत्यधिक-व्रतचयोपेत-सहस्र-सङ्ख्या
सम्पद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते ब्राह्मकाखे कश्चिदुक्तविधः सम्पद्यते
वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र, कुरेका, वेदास्यत्वारः, इन्दुरेकः । तत्राह
प्रचेपेयैकचत्वारिंशत्यधिक-व्रतसङ्ख्या भवति । एतावद्भिर्वर्षैः कश्चित्
पूर्वोत्तरयोः चय-मासयोर्यवधानं भवति । गोकुम्भस्येत्यत्र, नपुंसक(१)
वर्जितेषु खराखरेषु गण्यमानेष्वोकारोऽनवमः पण्यद्यते । कुरेका ।
तत्राह प्रचेपे सति एकोनविंशतिर्भवति । तावद्भिर्वत्सरैः कश्चित्पूर्वोत्त-
रयोः चयमासयोर्यवधानं भवति ।

अत्र, दि-संक्रान्ति-युक्ताश्च चय-संज्ञायामुपपत्तिरुच्यते । यदा,
धनुःस्थे रवौ दर्श-पूर्णिमादा तस्मै मेघादिस्ववचनेन मार्गशीर्षत्वं
ज्ञाप्यम् । तथासति, पूर्वोदाहृते दिसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शेन
संमाप्तः, किन्तु मकरस्थे । अतः पौषमासत्वं तस्मै सम्पन्नम् । तथा च,
मार्गशीर्षस्य तत्र सुप्रत्याप्तस्य चय-संज्ञा युक्ता । अतएवैकमास-प्राप्ति-

(१) ऋतुबलवर्षयोर्नपुंसकसंज्ञा प्रसिद्धा ।

त्वाद्दंसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवाहस्यति-संज्ञयाऽपि व्यवह्रियते । स च व्यवहारो बाह्यस्यत्यज्योतिर्यन्ये दृश्यते,—

“यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्ति-द्वयमेव वा ।

संस्पर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दिताः”—इति ।

तत्र, क्षयमासात् प्राचीनो योऽसंक्रान्तः स संसर्पः । असंक्रान्तत्वेनेतराधिकमासवत्कर्मानर्हतायां प्राप्तार्या तदपवादेन कर्माहः सन् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्व-प्राप्तिरेवं स्मर्यते,—

“सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासोऽह्ननर्हः सर्वकर्मसु”—इति ।

तदपवादस्यैवं स्मर्यते,—

“मासद्वयेऽब्द-मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः”—इति ।

संक्रान्ति-रहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः, स प्राकृतः शुद्धः कर्माह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः,—

“एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिनश्च”—इति ।

अतः संसर्पत्वं तस्योपपन्नम् । असंक्रान्त-मास-द्वय-मध्ये-वर्त्तिनः क्षय-मासस्याहस्यतित्व-निरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम् । त एते च योऽपि ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धे विवादादौ निन्दिताः । तथा तत्रैव स्मर्यते,—

“यद्दर्प-मध्येऽधिक-मास-युग्मं

तत् कार्त्तिकदि-चितये क्षयाख्यम् ।

मास-त्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्—

“विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु”—इति ॥

यथोक्त-प्रकारेणाहस्यति-नाशः स्यमासस्य द्वितीय-संक्रान्ति-प्रयुक्त-
नाम-सम्भवे सति शुद्धमासवत्सातव्यान् पूर्वोत्तर-मास-शेषत्वशङ्का-
ऽवकाशः ।

नन्वेकाधिकमासेपेत-संवत्सरस्य त्रयोदश-मासात्मकत्वं यथा,
तथाऽधिमास-द्वयोपेत-संवत्सरस्य चतुर्दशमासात्मकत्वं प्राप्तम् । न च
तद्युक्तम्,

“त्रयोदशन्तु, अतिराह मासं

चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः”—इति ।

वचनात् । नैष दोषः । असंक्रान्तत्वेनाधिकत्वप्रसक्ति-युक्तयोर्द्वयोर्मध्ये
पूर्वस्याधिमासत्व-निषेधात् । उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते,—

“धट-कन्या-गते सूर्ये वृश्चिके वाऽथ धनिनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते”—इति ।

अयमर्थः,—वृश्चिकादिषु चतुर्षु मासेषु यदा मलमासः प्राप्नोति, तदा
सूर्ये तुला-कन्ययोर्वर्त्तमाने सत्यसंक्रान्तोऽपि नाधिमासः,—इति ।
धट-कन्या-गते,—इत्युपलक्षणम् । पूर्वेष्वपि प्रसक्तोऽसंक्रान्तो नाधि-
मासः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्रधिकोभवेत्”—इति ।

चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदा यौ कौचिन्मासावसंक्रान्तौ,
तदा तयोर्वाचीनः पूर्वोनाधिमासः उत्तरस्तु भवत्यधिमासः ।

अनु, माभूच्चतुर्दशमासत्व-प्राप्तिः, तथाप्येकादशमासत्वं सम्प्रसज्यते

त्यस्येव दोषः । तथाहि,—“दादत्र मासाः संवत्सरः”—इत्येवा नित्यवत्
श्रुतिः संस्रान्तान्मासानुद्दिश्य प्रवृत्ता । “अस्ति चयोदशमास
इत्याहुः”—इत्यसंक्रान्तस्य कादाचित्कस्य वृथक् अवशात् । तथा च
सति, प्रकृते चयमाशेषेते चयोदशमासात्मके संवत्सरे द्वयोरसंक्रा-
न्तयोः परित्यागे सति अवशिष्टाः संस्रान्ता एकादशैव । ततो नित्यवत्
श्रुति-विरोधः । नायं दोषः । संक्रान्ति-द्वय-युक्तस्य चयस्य मास-
द्वयत्वेन परिगणनात् । तथा च स्मर्यते,—

“तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधैस्त्रिण्यधौ चयमासस्य मध्यगौ”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे द्वि-संक्रान्ति-युक्त-चयमासादाय-संक्रान्तेः कश्चित् पूर्वच
चालन-संस्कारोऽस्तीत्युक्तम् । तथा च, यदा चालनमस्ति, तदा
पूर्वसांसक्रान्तस्य संस्रान्तत्व-समादनादयं चयमास एकत्वेनैव परिगण-
नीयः । यदा तु चालन-संस्कारो नास्ति, तदा यद्योक्त-प्रकारेण मास-
द्वयात्मकत्वं द्रष्टव्यम् । यद्योक्तं वटेश्वरसिद्धान्ते,—

“मासः संक्रान्तिहीनोऽधिकइति कथितः शीघ्र-वक्र-प्रचारीः

संसर्पोऽहस्यतिः स्यात् समविषमतया चालनं तत् चयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहित-रविसंक्रान्तितश्चालनं मा

स्यादा तत्कार्कमाशेषे यदि न चलति वै मास-युगं विचिन्तयम्” ।

कश्चित् ज्योतिर्ग्रन्थे नित्यवदेव चालनमुक्तम् । तथाहि,—

“यावन्माशेषो द्विसंक्रान्तिः संक्रान्तेष्वं प्रपद्यते ।

स्वर्गसाम्यवशं दृष्ट एवं वत्सरेण क्रमः” ।

तथा,—“असंक्रान्तौ द्विसंक्रान्तिः संक्रान्तिरहितो यदा ।

मासाः पूर्वस्य मासस्य पूर्वं द्वां दिनेर्गमात् ।
उत्तरे मासे संक्रान्तिनाडिकार्थं विभजेत्—इति* ।
इत्थं मलमास-स्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तत्र वर्ज्यावर्ज्य-विवेकः क्रियते ।

तत्र पैठीनसि,—

“अत-स्मार्त्त-क्रियाः सर्वाद्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।
चयोदशे तु सर्वास्ता निष्कृताः परिकीर्त्तिताः ॥
तस्मात् चयोदशे मासे कुर्यात्ता न कथञ्चन ।
कुर्वन्ननर्थमेवागु कुर्यादात्म-विनाशनम्”—इति ।

अथ, निष्कृताः,—इत्यभिधानात् फल-कामनया प्रवृत्तं काम्यं
निषिध्यते,—इति गम्यते । तथा च स्यत्यन्तरे,—

“इष्टादि सर्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत्”—इति ।

न च, सर्वास्ताः,—इत्यभिधानात् नित्य-नैमित्तिकयोरपि निषेधः
ब्रह्मणीयः,

“नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मस्तिभ्युचे”—इति
दृश्यति-वचनात् । आवालिनाऽपि तथैवोक्तम्,—

“नित्य-नैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मस्तिभ्युचे ।

तिथि-नक्षत्र-वारोक्तं काम्यं नैव कदाचन”—इति ।

* क्वचिदित्यादिरेतदन्वयस्यो न दृश्यते वि० पुस्तकातिरिक्त पुस्तकेषु ।

योऽयं मलमासे काम्य-निषेधः, असावारम्भ-समाप्ति-विषयः,

“असूर्यानाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

प्रतानां चैव यज्ञानामारम्भस्य समापनम्”—इति

आरम्भ-समाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिषेधात् । आरम्भ-समाप्त्योर्मध्यपाति
न्यधिमासे त्वारम्भं काम्यमनुष्ठेयम्,

“अधिमासे निपतिते क्षेपेण विधिक्रमः”—इति

स्मरणात्, । यत्तु काठक-गृह्ये समाप्ति-प्रतिप्रसव-वचनम्,—

“प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्मासमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्तिर्न संशयः”—इति ।

तत्सावन-मान-प्रवृत्त-क्षच्छ-चान्द्रायणाहीन-सत्रादि-विषयम् । आव-
श्यकन्तु यत्काम्यं कर्म तन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयम् । तद्यथा । प्रक्रान्ते मल-
मासे द्वित्रेषु दिनेषु गतेषु यदि कश्चिदालो ब्रह्मराक्षसादिना गृह्येत,
तदा रक्षोघ्नीष्टिः सद्येव कर्त्तव्या । मलमास-समाप्ति-प्रतीक्षायां
बालादि-मरण-प्रसङ्गात् । सा चेष्टिः काम्यकाण्डे श्रूयते । “अग्नये रक्षोघ्ने
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । यः रक्षांसि सचेरन्नग्निमेव रक्षोहणं
स्तेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षांस्यपहन्ति”—इति । सचेरन्
समवेयुर्गृह्यहीयुरिति यावत् । उपधावति तद्देवतां प्रियेण हविर्भागेन
तोषयति । अस्माद्रक्षोगृह्यहीतादिष्टिकर्त्ता रक्षांस्यपहन्तीति* ।

तथैवाभिचरतः प्रतिचरतश्च काचिदिष्टिः श्रूयते । “आग्नावैष्णवमे-
कादशकपालं निर्वपेदभिचरन्”—इति । “प्रति वै पुरस्तादभिचरन्त
मभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात्”—इति च । तत्र, द्वयोरप्ये-

* रक्षांस्यपनयन्तीति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

केवेष्टिः, अभिचरतएकैका पुरोऽवाक्या, प्रतिचरतस्तु द्वे द्वे,—इति विशेषः । काल-विलम्ब-प्रतीक्षाऽपि न भवति । बाधके शत्रौ प्रत्यासन्ने सति तदैवाभिचारस्य कर्त्तव्यत्वात् । प्रतिचारस्यापि सएव कालः । “एतथैव यजेताभिचर्यमाणः *”—इति वर्त्तमानवाचिना ज्ञानच्-प्रत्ययान्तेन शब्देन प्रतिचार-कर्त्तुरभिचार-समकालत्व-विशेषणात् ।

एवं, प्रबलज्वर-राजद्रोहादिना यदा मृत्युः प्रसक्तः, तदापि सद्य-एवेष्टिः कर्त्तव्या । इष्टिस्तु श्रूयते । “थो मृत्योर्विभीषात्तस्माएतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्, प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-वति सएवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति”—इति । कृष्णलाः सुवर्ण-शकलानि यव-त्रय-परिमितानि । तानि च शतसङ्ख्याकानि यस्यां निर्वपणीयानि, सेष्टिः शतकृष्णला । यदा वृक्षभावात् शस्यानि शुष्यन्ति मलमासश्चागतस्तदा “कारीर्या वृष्टिकामोयजेत”—इति विहिते-ष्टिर्न काल-विलम्बं सद्यते । एवं स्नातान्यप्यावश्यकानि उदाहर-णीयानि ।

नित्य-नैमित्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं तदेव मलमासे कार्यम्,

“अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथा”—इति

स्मरणात् । काठकगृह्येऽपि,—

“मलेऽनन्यगतिंकुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियाम्”—इति ।

अनन्यगतिकानि च नित्यानि गृह्यपरिशिष्टे उदाहृतानि,—

* एतथैवयजुषातोभिचर्यमाणः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

“अवष्टकारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्”—इति ।

अवष्टकारहोमा अग्निहोत्रोपासन-वैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ, पार्वणस्याखीपाकश्च । दर्शादीनां नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायादवगन्तव्यम् । तथाचाथर्वणिका आमनन्ति,—

“यस्याग्निहोत्रमदर्शमपूर्णमास-

मनाग्रयणमतिथिवर्जितम् ।

अञ्जतमवैश्वदेवमविधिना ऋतम्

आसप्तमांस्तस्य लोकान् स हिनस्ति”—इति ।

गत्यन्तर-युक्तानि तु नित्यानि तच्च वर्ज्यानि । तदुक्तं काठक-
गृह्य-परिशिष्टे,—

“सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मल्लिङ्गेषु ।

षष्ठीश्चाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्पष्टमासविशेषाख्या-विहितं वर्जयेन्मले”—इति ।

सोमयागोवसन्ते विहितस्तस्य मलमास-विवर्जनेऽपि शुद्धमासेऽनुष्ठान-सम्भवात् सगतिकत्वम् । षष्ठीष्टिः काठकशाखादौ प्रसिद्धा । नचाग्रयणस्य सगतिकागतिकयोरुदाहरणं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्, तस्य मलमासे विकल्पितत्वात् । तदाह पैठीनसि,—

“संक्रान्ति-रहिते मासि कुर्यादाग्रहणं न वा”—इति ।

अग्न्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि । तेषां मलमासेऽपि कर्त्तव्यतामाह यमः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे स्नानं आङ्ग-दान-जपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यनैमित्तिकं तथा”—इति ।

सगतिकानि तु नैमित्तिकानि जातेष्वादीनि । “वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते”—इति विहिताया इष्टेराशौचेऽवसिते
यथाऽनुष्ठानं, तद्वन्मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठानं शक्यत्वात् सगतिकत्वम् ।
यथोक्तरीत्या काम्यमावश्यकमनन्यगतिके नित्यनैमित्तिके अपि
मलमासे कार्याणि नेतराणि,—इति सामान्यतोवर्ण्यवर्ण्यऽविवेकः
सम्पन्नः । तानि च कार्याकार्याणि कालादर्शकारः संगृह्येत्यमुदा-
जहार,—

“द्वादशाहसपिण्डान्तं कर्म ग्रहण-जन्मनोः ।

सौमन्ते पुंसवे आङ्गं दावेतौ जातकर्म च ॥

रोगे शान्तिरसभ्ये च योगे आङ्गं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र वा ॥

अब्दोदकुम्भ-मन्वादि-सहालय-युगादिषु ।

आङ्गं दर्शेष्वहरहः आङ्गमूनादिमासिकम् ॥

मलिस्तुषान्यमासेषु मृतानां आङ्गमाब्दिकम् ।

आङ्गन्तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥

मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनंदिनञ्च यत् ।

तिल-गो-भू-हिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ।

पर्वहोमस्याद्ययणं साग्नैरिष्टिञ्च पर्वणोः ॥

नित्याग्निहोत्रहोमस्य देवताऽतिथि-पूजनम् ।

स्नानञ्च स्नानविधिना अभक्ष्यापेय-वर्जनम् ॥

तर्पणञ्च निमित्तस्य नित्यत्वादुभयञ्च च ।
 अनित्यमनिमित्तञ्च दानञ्च महदादिकम् ॥
 अन्यधाणाध्वरापूर्वतीर्थयात्राऽमरेक्षणम् ।
 देवारामतडागादि-प्रतिष्ठा मौञ्चिवन्धनम् ॥
 चाग्रमस्त्रीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गस्य निष्क्रमः ।
 राजाभिषेकः प्रथमसूडाकर्म व्रतानि च ॥
 अक्षप्राशनमारम्भो गृहाणाञ्च प्रवेक्षणम् ।
 स्नानं विवाहोनामानि तथाऽऽपन्नं महोत्सवम् ॥
 व्रतारम्भं समान्निञ्च काम्यं कर्म च पापघ्नः ।
 प्रायश्चित्तन्तु सर्वस्य मलमास विवर्जयेत् ॥
 उपाकर्मात्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् ।
 अवरोहस्य दैमन्तः सर्पणां बलिघृष्टकाः ॥
 ईशानस्य बलिर्विष्णोः श्रयणं परिवर्त्तनम् ।
 दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानञ्च वज्रिणः ॥
 पूर्वञ्च प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकम्—इति ।

अत्र, द्वादशाहेत्यारभ्य नित्यत्वादुभयञ्च चेत्यनेन ग्रन्थेन कर्त्तव्य-
 संग्रहः । अनित्यमनिमित्तं चेत्यारभ्य वर्जयेत्—इत्यन्तेन वर्ज्य-संग्रहः ।
 उपाकर्मेत्यारभ्य परत्रान्यच्च दैविकमित्यन्तेन मलमासे वर्जितानां सतां
 शुद्धमासे अवश्यकर्त्तव्यत्वेन संग्रहः ।

अत्र च, सर्वत्र साक्षिवचनान्युदाहरामः । यमः,—

“गर्भे वार्द्धपिके कृत्ये आद्वकर्मणि मासिके ।
 सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपोहोमो यव-ब्रीहि-तिलादिभिः ।

जातकर्मान्धकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

मघाचयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे स्नानं श्राद्ध-दान-जपादिकम् ॥

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा”—इति ।

मासिकेश्राद्धकर्मणि, अमावास्याश्राद्धकर्मणि—इत्यर्थः । नित्ये
नित्यदाने । होमोऽचौपासनहोमः । अन्यकर्माणि दहनोदकपिण्ड-
दानास्त्रिसञ्चयनादीनि । सत्यन्तरे,—

“श्राद्ध-जातक-नामानि ये च संस्कार-सम्रताः ।

मलिस्तुचेऽपि कर्त्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेत्”—इति ।

संस्कारा अन्नप्राशन-निष्क्रमणादयः । सम्रतास्तुर्मास्यसम्रतादयः ।

अगस्तिः,—

“एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्त्तव्यं पूर्वमासे च कालाधिक्ये तु धर्मतः”—इति ।

गौतमः,—

“जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वच परच च”—इति ॥

निमित्तवशादिति वाक्यशेषः । स्रुतिसंग्रहेऽपि,—

“जातकर्म च स्रुतिः सीमन्तोन्नयनं व्रतम् ।

मलिस्तुचेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तं यदि जायते”—इति ।

मरीचिः,—

“रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि च ।

यद्वाति समुद्दिष्टं पूर्वचापि न दुष्यति”—इति ।

निमित्तवशात् प्रायश्चित्तानि अस्मिन्काण्डे बहूनि श्रूयन्ते, अहिताग्निर्यदा अग्नीनन्वाधायैष्टिमकृत्वा ग्रामान्तरे प्रयाणं कुर्यात्, तदा तुभ्यन्ता इति मन्त्रेण जुहुयात् । तथा च श्रुतिः,—“सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति, स यदाऽनिष्टा प्रयायात् अकामप्रौता एनं कामान् प्रयायुः । अतेजा अवैर्यः स्यात् स जुहुयात्तुभ्यन्ता अङ्गिरस्तमविश्याः सुक्षितयः पृथक् । अग्रेकामायये-मिर इति । काममेवास्मिन् दधाति कामप्रौता एनं कामा अनु-प्रयान्ति तेजस्वी वीर्यवान् भवति । यस्योभयं हविरार्त्तमाश्नते ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्”—इति । कौथुमिः,—

“अब्दमम्बघटं दद्यादन्नञ्चापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विष्टुद्वेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्”—इति ।

मरीचिः,—

“प्रतिमासं मृताहे यत् आहुञ्च प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च यगादौ च मासयोरुभयोरपि*”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“वर्षे चाहरहः आहुं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गो-भू-तिल-हिरण्मणां मासेऽपि स्थान्मल्लिङ्गुचे”—इति ।

एवमभक्ष्यापेयवर्जन-सन्ध्यावन्दनादिष्वपि विशेषतः साक्षिवचना-न्युदाहरणीयानि । सामान्यतस्तु,—

* मासयोरुभयोश्च तत्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सम्मलित्तुचे” —इति

वृहस्पतिवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् । ननु, उदाहृतेषु संग्रहवचनेषु
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्याप्युभयत्र कर्त्तव्यता प्रतीयते । महालययुगा-
दिस्थिति तत्र पठितत्वात् । सा चोभयत्र कर्त्तव्यता स्मृतिविरुद्धा ।
महामलयाष्टकाश्राद्धेति काठकण्टह्ये वर्ज्यत्वस्मरणं पूर्वमुदाहृतम् ।
भृगुरपि,—

“वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते” —इति ।

नागरखण्डेऽपि,—

“नभोवाऽथ नभस्योवा मलमासे यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” —इति ।

आषाढीमवधिं कृत्वा सप्तम-पञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे”
—इति वचनात् । आषाढमासस्यान्त्यभागे कर्कटसंक्रान्तौ नभसोऽधि-
कमासत्वम् । आवणमासस्यान्त्यभागे सिंहसंक्रान्तौ नभस्यस्याधिकमास-
त्वम् । तयोरुभयोरपि पक्षयोः कन्यायां वर्त्तमाने सवितरि यः कृष्ण-
पक्षः स सप्तमो भवति । असति तु द्विविधेऽधिकमासे पञ्चमः । तथा
सति, सप्तमे विहितस्यापरपक्षश्राद्धस्य मलिन-नभस्य-कृष्णपक्षेऽनष्टान-
मयुक्तम् । नायं दोषः । संग्रह-वाक्य-गत-महालय-शब्देन तीर्थविशेषस्य
वा मघात्रयोदश्या वा विवक्षणीयत्वात् । ननु,

“मलिग्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाब्धिकम्” —इति

प्रतिसंवत्सरं प्राप्यमाणस्य मृतश्राद्धस्य मासद्वय-कर्त्तव्यता संग्रहे दर्शिता ।

सा न युक्ता, मलमासे तन्निषेधात् । तथा च सत्यव्रतः,—

“वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा”—इति ।

सत्यतपाः,—

“वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहनि मलिम्लुचे ।
कुर्यात्तत्र प्रमीतानां अन्येषामुत्तरत्र तु”—इति ।

पैठीनसिः,—

“मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।
मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन”—इति ।

अतः श्राद्धमासमृतानां मलमासे मृताह-श्राद्ध-कर्त्तव्यता-विधान-
मयुक्तम् । नैषदोषः । तस्याभिधानस्य प्रथमाब्दिकविषयत्वात् ।

“आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत्कुर्वीत मलिम्लुचे”—इति
स्मरणात् । तथा हारौतोऽपि,—

“असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा”—इति ।

लघुहारौतोऽपि,—

“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।
क्वचित्तयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरम्”—इति ।

अत्र, द्वादशे मासे पूर्णे सति अनन्तरदिने कार्येतिव्याख्ययम् ।

“मास-पक्ष-तिथि-स्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तु तथाभूतं जयाहन्तस्य तं विदुः”—इति

व्यासेनाब्दिकदिनस्य विशेषितत्वात् । केचित्तु, आद्यं मुक्ता तु
वत्सरमित्येतदन्तराधिमासेऽपि योजयित्वा कार्त्तिकप्रमीतस्य प्रथमा-

विक्रमाश्रयणे कुर्वन्ति । तदधुना । मासपक्षेतिवचन-विरोधात् ।
अन्तिमाधिमामस-विषये तु यथोक्त-रीत्योपपद्यते । तस्माच्छुद्धमास-
प्रमीतानां प्रथमाब्दिकं मलमासे कर्त्तव्यं, द्वितीयाद्याब्दिकान्तु शुद्ध-
मासे,—इत्येतया विवक्षयोभयत्र कर्त्तव्यतोक्ता । मलमास-मृताम्नां
तु यदि कदाचित् सखैव मलमास आगतः, तदा तत् प्रत्याब्दिकं मल-
मासे एव कर्त्तव्यं* नतूपरितने शुद्धमासे । तथा च भृगुः—

“मलमास मृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं मान्येषान्तु, कदाचन”—इति ।

अतोमलमास-मृताम्नां कदाचित् प्रत्याब्दिकं मलमासे कार्यं,
शुद्धमास-मृतानाञ्च प्रथमाब्दिकं तत्र कार्यं, द्वितीयाद्याब्दिकान्तु
शुद्धमासे,—इति । एतं निर्णयमभिप्रेत्य,—

“आङ्गीयेऽहनि संग्राप्ते मलमासेभवेद्दयदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत आङ्गमेवं न लुप्यते ॥

षट्त्रया तु दिवसेर्मासः कथितोवावराचणैः ।

उत्तरे दैवकर्माणि पितृकार्याणि चोभयोः” ॥

इत्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि । अथमासस्य मलमासत्वेऽपि
न नच निषेधः,

“वर्षे वर्षे तु यत् आङ्गं मातापित्रोर्भृताहनि ।

मासद्वयेऽपि तत् कुर्याद्वाघ्नस्य वचनं यथा” ॥

* तदा तत्रैव प्रत्याब्दिकं कर्त्तव्यं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† आङ्गीयेऽहनि,—इत्यारभ्य, उत्तरेदैवकर्माणि,—इत्येतदन्तोद्यमः वि०
पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

इति स्मरणात् । अथ, मासद्वयेऽप्येति संक्रान्ति-इत्य-युक्तात्
मासद्वयात्मके क्षयापरमासे इत्यर्थः* । अनित्यमनिमित्तस्येत्यादिना
यानि वर्ज्यानि संयोज्यतामि, तेषु स्मृतश्च उदाहरियन्ते । तत्र
तद्वृत्तमनुः,—

“अन्वाधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

वेदव्रतं तृप्तोत्सर्ग-सूडाकरण-मेखलाः ॥

माङ्गल्यमभिषेकश्च मज्जमासे विवर्जयेत् ।

वाखे वा यदि वा तृद्धे शुक्रो वाऽस्तसुपागते ॥

मज्जमासद्वैतानि वर्जयेद्देव-दर्शनम्”—इति ।

पैठीनसि-ज्योतिःपराशरयोरप्येवमेव पाठः । कौयुमिः,—

“अधिमासे† न कर्त्तव्ये आहुते संवत्सराद्धिके ।

वर्षवृद्धमभिषेकादि कर्त्तव्यमधिकेन तु ॥

अधिमासे न कर्त्तव्यं आहुतमाभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं द्विजैः ।

इदं वाऽप्यथवा पूर्वमेव कुर्यान्मन्त्रिभिरुच्ये”—इति ।

असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिः शास्त्रे,—

“तत्र दत्तमन्तं वा ऊतं? न ऊतमेव वा ।

* क्षयमासस्य,—इत्यारभ्य, इत्यर्थः,—इत्येतदन्तोऽयमर्थः वि० पुस्तकाति-
रिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† देवव्रत,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ मज्जमासे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ ऊतं वा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

सुजप्त मय्यजप्तं स्नास्त्रोपवासः कृतो भवेत् ॥
 न यात्रां न विवाहन्तु न च वास्तु-निवेशनम् ।
 न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रासाद-ग्राम-भूरुहाम् ॥
 न हिरण्यं न वासांसि कारयेदिति निश्चयः”—इति ।

स्यत्यन्तरेऽपि,—

“वापी-कूप-तडागादि प्रतिष्ठां यज्ञकर्म च ।
 न कुर्यान्मसमासे च महादानफलानि च *”—इति ।

महादानानि तुलापुरुषादीनि षोडशापि मत्स्यपुराणोक्तानि, कन-
 कादीनि दश कूर्मपुराणोक्तानि । एवमन्यान्यपि प्रतिषेध-वचनान्युदाह-
 रणीयानि । उपाकर्म्मोत्सर्जनश्चेत्यादिना शुद्धमास एव कर्त्तव्यान्-
 त्तानि । तत्र व्योतिःपराशरः,—

“रविणा लङ्घितो मासस्यान्तः स्यातोमलिग्लुचः ।
 तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्”—इति ।

प्रजापतिः,—

“उपाकर्मं च द्रव्यञ्च कथं पर्वोत्सवं तथा ।
 उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“उपाकर्मं तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।
 मास-दृष्टौ पराः कार्यावर्जयित्वा तु पैतृकम्”—इति ।

व्योतिःपितामहोऽपि,—

* महादानव्रतानि च,—इति अन्यत्र पाठः ।

“मासः कन्यागते भागावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुल्यत्वे कर्त्तुरुच्यम्”—इति ।

अथ, कन्या-गते षवितरि योऽसंक्रान्तः, असौ मलिनश्चाश्वयुजः ।
भाद्रान्ते* कन्याप्रवेशात् । एवञ्च सति कन्यामुपजीव्य विहितं यदैवं
पित्र्यञ्च तन्मलिनश्चाश्वपुजे न कर्त्तव्यं, किन्तुर्हि तुल्य-संक्रान्त्युपेते
शुद्धश्चाश्वयुजे† ।

नन्वेवं सति महालयाख्यापरपक्ष-श्राद्धस्यापि तुल्यमासे कर्त्त-
व्यता प्रसज्यते । तस्यापि कन्यामुपजीव्य विहितत्वात् । तथा च
पुराणम्,—

“कन्यां गते† षवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां ह्यस्यच्यम्”—इति ।

मैवं, भाद्रपद-कृष्णपक्षस्य कन्या-संक्रान्ति-स्पर्शमेव कन्योपजीविनो-
ऽप्यपरपक्षस्य तुल्यमासेऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्‡ । तथा च कार्त्तिकाजिनिः,—

“अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः पञ्चमः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति”—इति ।

दृढमनुरपि,—

“मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयते”—इति ।

* भाद्रपदान्ते,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† ‘एवञ्च सति’—इत्यादि ‘शुद्धश्चाश्वयुजे’—इत्यन्तरयथात् परं, ‘अथ
कन्यागते’ इत्यादि ‘कन्याप्रवेशात्’—इत्यन्तरयः क० पुस्तके न दृश्यते ।

‡ तत्रानुष्ठातुं शक्यत्वात्,—इति बि० पुस्तके पाठः ।

किञ्च, नेदमपरपक्ष-आहूँ कन्यामुपजीवति, तस्यामनादरस्वरूपात् ।
तथा च जातृकर्णः*,—

“आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षसु पञ्चमः ।

आहूँकालः स विज्ञेयः कन्याङ्गच्छतु वा न वा”—इति ।

अतः, कन्याङ्गते सवितरीति वचनं कृष्णपक्षस्य कन्या-योगं प्रशंसति ।
अतएव, क्रतुभिस्तानि तुल्यानीति तत्रैवोक्तम् । एवं सति, तुल्यत्वे
कर्तुरक्षयमिति वचनं महालय-अतिरिक्त-विषयम् ।

अथवा, महालयस्यापि गौणकालविधानार्थं† तदसु । तथा हि,
कन्या-संक्रान्ति-युक्तो भाद्रपद-कृष्णपक्षस्तस्य मुख्यः कालः, केनापि
निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे यावदृष्टिकदर्शनं तस्य गौणकालः स्यति-
यिद्धः । तत्र, किं कन्यायुक्ते मलिनाशयुजे तच्छ्राद्धं कर्तव्यं, उत
कन्या-रक्षिते तुलोपेते शुद्धाशयुजे,—इति बीजायान्तुल्यत्वे कर्तु-
रक्षयमिति विधीयते । एवमन्यान्यपि उत्तर-मासे कर्तव्य-विषयाणि
वचनान्युदाहर्याणि ।

तदेवं, कार्याकार्य-विवेकः पञ्चधा सम्पन्नः । तत्र, किञ्चिन्मलमास
एव कर्तव्यम् । तद्यथा, मलमास-मृतानां यदा कदाचित् प्रत्या-
ब्धिकम्, अन्य-मास-मृतानां प्रथमाब्दिकञ्च । किञ्चित् शुद्धमासएव
कर्तव्यम् । तद्यथोपाकर्मादि । किञ्चिदुभयत्रापि कर्तव्यम् । तद्यथा-
ऽब्दोदकुम्भादि‡ । किञ्चिदुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्त-वशात्कर्तव्यम् ।

* जातृकर्णः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† गौणकालनिवेधात् तदर्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अब्दोदकादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तद्यथा, द्वादशाह-सपिण्डान्तादि* । किञ्चिन्नक्षमासे वर्धम् । तद्यथा,
अनित्यमनिमित्तश्चेत्यादि ।

अथ मलमासस्यैव द्वादशाह-संज्ञा† विज्ञेय उच्यते । तच्च,
वृद्धमिहिरः,—

“माधवाद्येषु षट्स्लेक-मासि दर्श-द्वयं यदा ।

द्वादशाहः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽप्युतः”—इति ।

इयञ्च द्वादशाह-संज्ञा उत्तरभाविनि संवत्सरे हरि-स्त्राप-विवेका-
द्योपयुज्यते । अतएव वृद्धमिहिरः,—

“नेषादि-मिथुनान्तेषु‡ यदा दर्श-द्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदाऽवश्यं मिथुनार्के हरिः स्त्रपेत् ॥

कर्कटादि-त्रिके वाऽपि यदा दर्श-द्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदाऽवश्यं कर्कटाक हरिः स्त्रपेत्”—इति ।

इति मास १ निर्णयः ।

—००००००—

अथ पक्षः ॥

पक्षशब्दः॥ “पक्ष परिग्रहे”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । देवकार्याथं
वा पितृचार्याथं वा पक्ष्यते परिगृह्यते यः काल-विशेषः, स पक्षः ।

* सपिण्डनादि,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† संज्ञको,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ माधवान्मिथुनान्तेषु,—इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मलमास,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सचशब्दः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

अथवा, चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानामापूर्णां क्षयोवा यस्मिन् परि-
 ष्यत्येते स पक्षः । तथा च, वाजसनेयिनश्चन्द्ररूपस्य संवत्सर-निर्वाहकस्य
 प्रजापतेः कलापूर्णापक्षयावामनन्ति * । “सएष संवत्सरः प्रजापतिः
 षोडशकलः तस्य रात्रयएव पञ्चदश कलाः भ्रुवैवास्य षोडशी कला
 स रात्रिभिरेव पूर्यतेऽपक्षीयते†” —इति । तथा, तएव पञ्चाग्निविद्यायां
 दक्षिणेत्तरमार्गयोः क्षण-शुक्लपक्षवपक्षय-पूरणात्मकौ दृष्टापूर्णादि-
 कारिभिरुपासकैश्च प्राप्येते,—इति पठन्ति । “अथ ये यज्ञेन दानेन
 तपसा लोकं जयन्ति‡ ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरप-
 क्षीयमाणपक्षमिति ते यएवमेतद्दिदुः । ये चामी अरण्ये अद्वा-
 सुपासते§ तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरः आपूर्यमाणपक्षम्” —
 इति च । तैत्तिरीयाश्च सावित्र-चयने पूर्वोत्तर पक्षौ प्रत्येकं पञ्चदशा-
 होराचकावामनन्ति॥ । “संज्ञानं विज्ञानं दर्शादुद्येति एतावनुवाकौ
 पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि, प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुव्यतीत्येता-
 वनुवाकावुत्तरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि” —इति ।

अयमर्थः,—संज्ञानं विज्ञानमित्येकोऽनुवाकोमन्त्रकाण्डे पठितः ।
 तस्मिन्ननुवाके शुक्लपक्षस्याङ्गां नामधेयानि पञ्चदश नपुंसकलिङ्गानि

* कलापूर्णाया क्षयायवामनन्ति,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्यते एवं क्षीयते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ य इमे ग्रामे दृष्टापूर्णे दत्तान्युपासते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ आहुं सत्यमित्युपासते,—इति वि० पुस्तके, आहुसुपासन्ते,—इति
 क० पुस्तके पाठः ।

॥ पञ्चदशाहोरात्रात्मकावामनन्ति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

¶ वपर,—इति वि० पुस्तके, वुत्तर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पश्यन्ते । दर्शा दृष्टेत्यपरोऽनुवाकस्तत्र शुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधे-
 यानि पञ्चदश स्त्रीलिङ्गानि पठितानि । तथा, प्रसृतं विष्टुतमित्ये-
 कोऽनुवाकः सुता सुम्बतीत्यपरोऽनुवाकस्तावुभौ क्षणपक्ष-विषयौ
 पूर्ववद्योजनीयाविति । ते चानुवाका एवं श्रूयन्ते । “संज्ञानं विज्ञानं
 प्रज्ञानं ज्ञानमभिज्ञानं* संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृतं
 कृतं त्रयोवसीय आयन्यं सभूतं भूतं प्रभूतम् । दर्शा दृष्टा दर्शनां
 विश्वरूपा सुदर्शना आप्यायमाना प्यायमाना प्याया स्रुता दरा
 आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । प्रसृतं विष्टुतं संसृतं
 कल्याणं विश्वरूपं शुक्लममृतं तेजसि तेजः समिद्धं अरुणं भानुमन्म-
 रीचिमदभितपत्तपस्तत् । सुता सुम्बती प्रसृता स्रयमानाऽभिषूयमा-
 नापीती प्रपा सप्ता दृष्टिस्तर्पयन्ती कान्ता काम्या कामजाताऽऽयुष्मती
 कामदुघा”—इति ।

रुडोवाऽयं पक्षशब्दः । स च, द्वेधा विभक्तस्य मासस्यैकैकमर्थं
 ब्रूते॥ पञ्चदशस्तोमनामकेन वामसमूहेन मध्ये क्षिप्तस्य** चिह्नत्

* ज्ञानदभिजानत्,—इति सु० पुस्तके, परिज्ञानमनुज्ञानं,—इति क०

वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† दर्शता,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ समिद्धं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रसृतास्तूयमाना,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ कामा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ मासस्यैकैकैर्ब्रूते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

** स्थितस्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.	6	4	
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10	
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4	
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14	
Parisishatparvan (Sans.) Fasc. I	0	10	
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14	
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2	
Ditto (English) Fasc. I	1	0	
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4	
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8	
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	1	4	
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10	
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0	
Ditto Āśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14	
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10	
Sāma Veda Samhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2	
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8	
Sāhitya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4	
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10	
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10	
Sāhikara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4	
Sāhikya Pravachana Bhāṣya, (English) Fasc. III	0	10	
Sāhikya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	10	
Suśruta Samhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	2	0	
Taittiriya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14	
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0	
Ditto Samhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0	
Ditto Pratisāhikya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14	
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4	
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Īśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4	
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14	
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14	
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	6	4	
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4	
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6	
The same, bound in cloth	5	2	

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2	
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8	
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4	
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each	32	8	
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14	
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper. @ 4/12; thin paper	4	8	
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4	
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8	
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0	
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10	
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8	
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	1	0	
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0	
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	10	
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each	25	8	
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	0	
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	2	

(Turn over.)

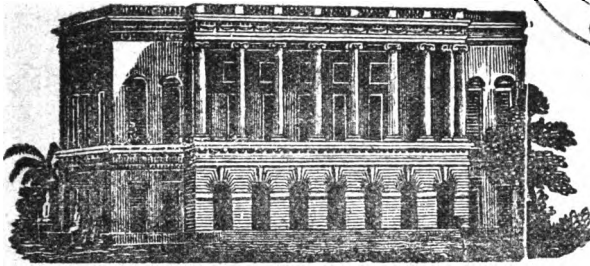
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. ..	Rs. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	..	12 0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	..	3 12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	..	2 0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	..	8 12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14 0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	..	4 6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	..	5 10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

- ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
 - PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 4/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.
 - JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 4 0
- A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
- Anis-ul-Musharrihin .. 3 0
 - Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
 - Ditto of Arabic and Persian Manuscripts .. 1 0
 - Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
 - Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
 - Istilahát-us-Šúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, Svo. .. 1 0
 - Ináyah, a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
 - Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
 - Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
 - Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
 - Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 0
 - Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
 - Sharaya-ool-Islám .. 4 0
 - Tibetan Dictionary .. 10 0
 - Ditto Grammar .. 8 0
 - Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each .. 18 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 558.

काल-माधवः ।

KA'LA MADHAVA

BY

PANDIT CHANDRAKANTA TARKALANKARA,

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. 1—VI @ 1/ each ..	6	0
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each ..	13	0
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	10	10
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc. ..	7	8
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10

(Continued on third page of cover.)

सोम-नामकस्य साम-समूहस्य पूर्वोत्तर-भागाभ्यामुत्पन्नत्वान्नयोः
पूर्वापरपक्षत्वम् । तौ च द्वौ पञ्चावनु* देवानामसुराणाञ्च क्रमेण सृष्टत्वा-
न्नयोः पक्षयोः प्रवृत्तत्वाप्रवृत्तत्वे । तदेतत्सर्वं होतृब्राह्मणे तैत्तिरीयाः
पठन्ति । “प्रजापतिरकामयत ; प्रजायेयेति, स तपोऽतप्यत स चिदृतं
सोममसृजत तं पञ्चदशसोमोमयतः उददृष्टत्† तौ पूर्वपक्षस्यापर-
पक्षस्याभवतां पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त अपरपक्षमसुराः ततो देवा
अभवन् असुराश्च‡ यं कामयेत वसीयान् स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्
वसीयानेव भवति, यं कामयेत पापीयान् स्यादिति तमपरपक्षे याज-
येत् पापीयानेव भवति, तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्कारुष्यतरः§” —
इति । वसीयान्वसुमन्तरः । पापीयान् द्रव्यहीनः । कर्तृणां शुभ-फल-
प्रापकत्वेन कर्तृणामतिशयेनार्हतीति कारुष्यतरः । तदेवमस्मिन् प्रक-
रणे संवत्सरायणवर्तमानपक्षानिर्णीताः ।

॥०॥ इति श्रीमाधवीये कालनिर्णये संवत्सराख्यं

द्वितीयं प्रकरणम् ॥०॥

* पञ्चावनुक्रम्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† उददृष्टत्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ नरासुराश्च,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

§ कारुष्यतरः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

अथ तिथयोनिर्णीयन्ते ।

(तत्र, प्रतिपत्-प्रकरणम् ।)

तत्र, तिथिचन्द्रसंगतोर्धातोर्निष्पद्यः । तमेति विस्तारयति वर्द्ध-
मानाङ्गीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः, सा तिथिः । यद्वा,
चयोक्त-कलया तन्यते इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धमन्त्रिरोमसौ,—

“तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात्तास्तिथयः कृताः”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पद्यते,—

“अमा षोडश-भागेन देवि, प्रोक्ता महाकला ।

संखिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादि-पौर्णमास्यन्ता याएव श्रविणः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरामने”—इति ।

अयमर्थः । या महामाया आधारशक्तिरूपा* देहिनां देहधा-
रिणी संखिता, सा चन्द्र-मण्डलस्य षोडश-भागेन परिमिता चन्द्र-देह-
धारिण्यमानाङ्गी महाकलेति प्रोक्ता, चयोदय-रहिता नित्या तिथि-
संज्ञकैव, इतरा अपि पञ्चदश कलाः दिवस-व्यवहारोपयोगिन्यः चयो-
दयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वच-
नम्,—इति । अतिस्वस्मिन्नेवार्थे पञ्चनिर्णयएवोदाहृता; “तस्य रात्रयः
पञ्चदश कला भ्रुवैवास्व षोडशी कला”—इति ।

* आधाररूपा,—इति क० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं सद्यत्र सामान्य-विशेष-रूपेण तिथि-दैविध्यमुक्तं भवति । तत्र,
येयमनेत्युक्ता चयोदय-वर्जिता भुवा षोडशी कला, तद्युक्तः काल-
स्थिति-सामान्यम् । यास्त्ववशिष्टा दृष्टिचयोपेताः पञ्चदश कलास्ता-
भिर्विशिष्टाः काल-विभागास्थिति-विशेषाः ।

तासां पञ्चदशादीनां कलानामेकैकां कलां वज्रादयः प्रजापत्यान्ताः
पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र, वज्रि-पेया कला प्रथमं
पीयते,—इति प्रथमेत्युच्यते, तथा युक्तः काल-विशेषः प्राथम्य-
वधिना प्रतिपक्षन्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां
तिथीनां सामान्यवगमव्याप्तिः । ता एताः कृष्ण-पक्ष-तिथयो भवन्ति ।
पुनश्च, ताः पीताः कला क्रमेणैव क्रमेण तत्तत्पाद-वज्रादि-देवताभ्यो
निर्गन्तव्यं चक्र-मण्डलं पूरयन्ति । तानिर्घुम्भाः काल-विशेषाः शुक्ल-
पक्ष-यताः प्रतिपदाद्यास्तिस्रयो भवन्ति । वज्रादि-देवतानां कला-पानं
सोमोत्पत्तौ पश्यते । तथाहि,—

“प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं खलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।

सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् ॥

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति त्रै कलाम् ।

दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ॥

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ।

चयोदशीं भनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ॥

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।

निष्पीतस्य कलाशेषः* चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

कला षोडशिका या तु क्षयः प्रविशते सदा ।

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ॥

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यमुगतस्य चत् ।

तत्सौरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं दिजातिभिः ॥

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते† ब्रह्मी ।

दिनेदिने कलादृष्टिः पौर्णमास्यां तु पूर्यते‡”—इति ।

ज्योतिःप्राप्ते तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता, —

“सर्कादिनिश्चतः प्राचीं यद्यात्यहरहः ब्रह्मी ।

तद्यान्त्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः”—इति ॥

अथमर्थः । सूर्यमण्डलस्य अधः प्रदेशवर्ती ब्रीहगामी चन्द्रः, चन्द्रात् ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः । तथा सति, तयोर्गति-विशेष-वशात् दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति । तदा, सूर्यरश्मिभिः साकक्ष्येनाभिभूतत्वाचन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते । उपरितने दिने ब्रीहगत्या सूर्यादिनिःसृतः ब्रह्मी प्राचीं याति । चिंशदंशोपेतरात्रेः१ द्वादशभिरंशैः सूर्यमुल्लङ्घ्य गच्छति । तदा, चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं

* निष्पीतः कलावशेषः,—इति सु० पुस्तके, स निष्पीतः कलाशेषः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनराप्यायते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्णमा,—इति क० पुस्तके, पूर्णतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

१ चिंशदंशोपेतरात्रौ,—इति वि० पुस्तके, चिंशदंशोपेतरात्रौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भागः प्रथमकखेत्यभिधीयते । तत्कक्षा-निष्पत्ति-परिमितः कालः प्रतिपत्तिर्धिर्भवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यम्,—इति । तदेत-
द्विष्णुधर्माक्षरे विस्तृतमभिहितम्,—

“चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।

तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् ॥

भगणेन समयेण ज्ञेयाद्वादश रात्रयः ।

चिन्त्रात्रस्य तथा रात्रेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यादिप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं* यदा ।

चन्द्रमाः स्यान्तदा राम, तिथिरित्यभिधीयते”—इति ।

येयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यसुक्ष्मवृत्तिवती प्रथमा चन्द्र-कक्षा षट्कृद-
योपेत-सूक्ष्म-रेखा-ऽऽकाराश्रौक्ष्णमीषदुपयाति । उत्तरोत्तरदिनेषु
सूर्यमण्डल-विप्रकर्ष-तारतम्यानुसारेण श्रौक्ष्णमुपचीयते । अनयैव
रीत्या सन्निकर्ष-तारतम्येण मेचकत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्त-
त्रिरोमसौ,—

“उपचवमुपयाति श्रौक्ष्णमिन्दो—

स्वजत इमं प्रजतस्य मेचकत्वम् ।

जलमयजलजस्य गोलकत्वात्

प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्य”—इति ।

सूर्याचन्द्रमयोः सन्निकर्ष-विप्रकर्षौ तयोरवसानं दर्श-पूर्णमयोः
सम्यज्यते । तदाह गोभिलः,—“यः परोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमयोः सा
पौर्णमासौ, यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या”—इति ।

* भागं द्वादशकं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

नम्यच चन्द्रकलानां सूर्ये प्रवेष्ट-निर्गमौ प्रतीयते, सोमपत्तौ तु वज्रादि-देवतासु । नायं दोषः । अस्रदादि-इर्जनापेक्षया व्योतिः-
ब्राल्लस्य प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्रादिदेवतानां तत्तत्कला-
प्रयुक्ता दृष्टिर्विवक्षिता । यदि सूर्ये प्रवेष्ट-निर्गमौ, यदि वा वज्रा-
दि-देवतासु, सर्वथाऽपि कला-प्रयुक्ताएव प्रतिपदादि-तिथयः ।

ननु, सावन-दिनेषु सौर-दिवसेषु च* निर्णयमुपेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव
कुतो निर्णयोद्यमः,—इति चेत् । सन्देह-सङ्गावादिति ब्रूमः । न खलु
सौर-सावन-दिवसयोः सन्देह-सङ्गावोऽस्ति, नियत-परिमाणत्वात् । तच्च
ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम्,—

“सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्भवेः ।

रवेस्त्रिंशसु रात्र्यंशस्तिथि-सम्भोगैर्नन्दवम्”—इति ।

एकस्मिन् रात्रौ सावन्तं कालं रविवर्तते, तावतः कालस्य त्रिंशो-
योऽयमंशः स सौरोदिवसः । तिथिरेका कला, तस्य सम्भोगैर्नन्दोर्भावता
कालेन निष्पद्यते, तदैन्दवन्दिनम् । नचात्र सौर-सावनयोरिव
चान्द्रेऽपि दिने सन्देहाभावः ब्रह्मबीजः, द्वात्रिंश-वृद्धि-वशेन सन्देह-
सङ्गावात् । द्वात्रिंश-वृद्धौ च गर्गेषु दर्शिते,—

“सर्वोदरपक्षाया द्विंशस्त्रिविधं तिथि-सङ्गणम् ।

धर्माधर्मवशादेवं तिथिस्त्रेधा विवक्षिता”—इति ।

सर्वा समतिथिः । दर्पा वृद्धि-युक्ता । त्रिंशो घट्ट-युक्ता । तस्यैतस्य

* सौरादिदिवसेषु च,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† धर्माधर्मवशादेव,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

त्रैविध्यस्य विपरिवर्तन-विशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्य-
मापद्यते । तच्च, संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“प्रतिपत्तमस्तयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-वर्जिताः”—इति ।

हरिवासर एकादशी । या तु नोक्त-लक्षणा, सा खण्डतिथिः । तच्च,
संपूर्णायां विधि-निषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ तु विधि-
निषेध-व्यवस्थामाह मार्गः,—

“निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधि-निषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तच्च निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठान-योग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते”—इति ।

एवञ्च सति, खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति । तच्च, प्रतिपद-
प्रारम्भ पञ्चदश्यास्तास्त्रिधयः क्रमेण निर्णीयन्ते ।

तच्च, प्रतिपच्छब्द उपक्रमे वर्तते । चाङ्गः पक्षो मासो वा
प्रतिपद्यते प्रारम्भ्यते चस्याग्निथौ, सा तिथिः प्रतिपत् । प्रारम्भ-
वाचित्वं च प्रतिपच्छस्य बहुचब्राह्मणारण्यकसूत्रेषु* प्रथमेमादवगम्यते ।
तथा च श्रुतिः,—“आ त्वा रथं यथोतथे इदं वसो सुतमन्ध इति
मरुत्ततीयस्य प्रतिपदनुचरैः”—इति । अयमर्थः । मरुत्ततीयं नाम
किञ्चिच्छक्तम्(१) । तस्यात्प्रारथमित्यर्थं मन्त्रः प्रतिपत्प्रथमं पाठः ।

* सूत्रादिषु,—इति क० वि० पल्लवयोः पाठः ।

(१) अथगीतमन्त्रसाद्यास्तुतिः ग्रन्थम् ।

इदं वक्षो सुतमन्वदत्यथं मन्त्रोऽनुचरः पञ्चात्पाद्यः,—इति । तथा,
तैत्तिरीयाशास्त्रमेधब्राह्मणे आमनन्ति,—“पवस्व वाजसातयइत्यनुष्टुप्
प्रतिपङ्कवति”—इति । तथा तएव दर्शपूर्णमास-ब्राह्मणे पठन्ति,—
“साभिधेनौरनुवच्छन्ते ताव्याहतीः पुरस्तादध्यात् ब्रह्मैव प्रतिपदं
कुरुते”—इति ।

सा च प्रतिपत्तिथिर्यदा सूर्योदयमारभ्य पुनरुदय-पर्यन्ता भवति,
तदा शुद्धत्वात् प्रतिपदि विहितं सर्वं निःशङ्कैस्तचानुष्ठेयम् । शुद्धत्वं
च नारदीयपुराणे दर्शितम्,—

“आदित्योदय-वेसाया आरभ्य षष्टिमाहिका ।

तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्योऽज्ञायं विधिः”—इति ।
सूर्यसिद्धान्तेऽपि,—

“सर्वाहोताश्च तिथय उदयादोदयं स्मिताः ।

शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिर्नाह्यो हि वै तिथिः”—इति ।

यदा तु, सा प्रतिपत् खण्डतिथिः सती पूर्वोत्तरयोरङ्गोदर्श-द्विती-
याभ्यां युज्यते, तदा दर्शयन्तायाः पूज्यत्वात् तचानुष्ठेयम् । तत्पूज्यत्वं च
पैठिनसिराह,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपञ्चवमी चैव कर्तव्या सम्युखी* तिथिः”—इति ।

सम्युखत्वं च स्कन्दपुराणे विवेचितम्,—

“सम्युखी नाम सायाङ्ग-व्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सम्युखी कार्य्या या भवेदापराह्निकी”—इति ।

* साम्मुखी,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

धासोऽपि,—

“प्रतिपत्त्यैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

देवं कर्म तथा ज्ञेयं पैश्वस्य मनुरब्रवीत्”—इति ॥

सायाह्नापराह्नादयः काल-विशेषाः सावन-दिवस-गतस्याह्नो भाग-
भेदा* अवगन्तव्याः । स च दिवसोविष्णुधर्मोत्तरे विवक्षितः,—

“लघ्वचर-समा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम ॥

नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

द्वौ निमेषौ चुटिर्ज्ञेया प्राणोदशचुटिः स्मृतः ॥

विनाडिका तु षट् प्राणस्ते षष्टिर्नाडिका स्मृता ।

अहोरात्रन्तु तत्-षड्धा नित्यमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

त्रिंशन्मुहूर्ताश्च तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम, रात्रिर्दिवा तथा ॥

उत्तरान्तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तदा तदा भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य महाभुज ॥

दिवसस्य यदा राम, वृद्धिं समधिगच्छति ।

तदाश्रित-मुहूर्तानां तदा वृद्धिः प्रजायते ॥

दिन-वृद्धौ रात्रि-हानिस्तद्वहानिश्च यथा यथा† ।

तदाश्रित-मुहूर्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥

* भागभेदात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† दिनवृद्धिर्यदाराम दोषाहानिस्तदाभवेत्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

दक्षिणाञ्च यदा काष्ठा क्रमादाक्रमते रविः ।

दिवसस्य तदा द्वाविंशतितया तावदेव तु ॥

शीघ्रान्ते तस्य द्वागौ च तन्मुहूर्तास्तथैव च ।

रात्र्याग्निनाञ्च वर्द्धन्ते रात्रि-वृद्धिस्तथैव च ॥

यदा मेघं षड्वर्णांशुस्तुलाञ्चैव प्रपद्यते ।

समरात्रिर्दिवः काष्ठोदिन-ब्रह्मस्य वाचकः—इति ।

वाचकोवाच्यार्थः,—इति यावत् । अत्र, ये मुहूर्ताः* अभिहितास्तेषां नामानि अति-ज्योतिःशाल-स्मृतिषु विविधानि दर्शितानि । तत्र, अति तावत्तेत्तिरीयाः पठन्ति,—“चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविता-ऽभिशास्ता-ऽनुमन्तेति एतेऽनुवाकामुहूर्तानां नामधेयानि”—इति । अत्र, द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां एकैकस्यानुवाकस्य प्रतीकमुक्तम् । तथा सति, चत्वारोऽनुवाकाः सम्पद्यन्ते । तत्र, प्रथमे शुक्लपक्षगतस्याहो-मुहूर्ताः द्वितीये तद्रात्रे, तृतीये कृष्णपक्षगतस्याहोः चतुर्थे तद्रात्रे-रिति विवेकः ।

ते चानुवाकाएवं श्रूयन्ते—“चित्रः केतुः प्रभान् आभान् सभान् ज्योतिष्मान् तेजस्वानातपस्तपस्वभितपन्नोचनोरोचमाणः शोभनः शो-भमानः कल्याणः । दाता-प्रदाताऽऽनन्दोन्मोदः प्रमोदः आवेगग्रन्-ज्विग्रेयग्रन्संवेग्रयन् । सप्तशान्तः शान्तः आभगन् प्रभवन् सभवन् सभूतो भूतः । सविता प्रसविता दीप्तोदीपयन् दीप्यमानः ज्वलन् ज्वलिता

* ये मुहूर्तादिवाग्नितास्तथैव रात्र्याग्निताश्च,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

संवेग्रयन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तपन्वितपन् सन्तपयोरनोरोधमानः शुभ्रः शुभ्रमानो*वामः । अभि
 प्रास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दोमोदः प्रमोद आसादयन् निषादयन् संसादनः†
 सप्तसन्नः सन्नः आभूर्विभ्रः प्रभ्रः प्रभूर्भुवः”—इति । एतेषु सुहृर्तयेकैक-
 सुहृर्तस्य पञ्चदश भागाः स्युस्तसुहृर्ताः । तथा च तदेव ब्राह्मणम्,—
 “इदानीं तदानीमिति एते वै सुहृर्तानां सुहृर्ताः‡” —इति । इदानी-
 मित्यादिकोऽनुवाको मन्त्रकाख्ये एवं पश्यते,—“इदानीं तदानीमेतिर्हि
 क्षिप्रं अजिरं आशु निमेषः कथोद्रवन् अतिद्रवन् त्वस्त्वरमाणा
 आशुरीयान् जवः”—इति । ज्योतिःशास्त्रे तु अहोरात्रयोस्त्रिंशन्सु-
 हृर्तानां नामानि कथ्यतेनोक्तानि,—

“गौरीवह्नभ-सर्प-मिच-पितरो वस्त्रविश्वरूपाः

ब्रह्माऽभोददसमावेन्दुः ऊतभुम्देवेन्नक्तक्षराः ।

तोयेऽर्थमयोनयो दश तथा पञ्च क्षणानासरे ।

रुद्राजार्चिर्बुध्न्य॥ पूषाश्विनाः सुः

कीनाग्नोऽग्निर्धातृचन्द्रादितौज्याः ।

विष्णुर्भानुस्त्वष्टृधाता॥ सुहृर्ताः

रात्रौ क्रूरास्त्रिंशत्तकाजग्निः** रुद्राः”—इति ।

* शुभ्रः शुभ्रमानो,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† संसादयन्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सुहृर्तानां सुहृर्तानामधेयानि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ सम्मन्त्रे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ ब्रंभ्र,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ वातो,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

** काजग्निः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स्मार्तानि तु नामानि पुराणे दर्शितानि,—

“रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः* स्मृतः ।

सावित्रीवैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निहत्तस्तथा† ।

ब्रम्हरो‡ विजयश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

एते पञ्चदश सूर्यादयादारभ्य क्रमाद्विवामुहूर्ताः । तथा रात्रि-
मुहूर्ताः,—

“शङ्करस्याजपादश्च तथाऽहिर्बभ्रुय‡ मैत्रकौ ।

आश्विनो याम्यवाक्लेयौ वैधात्रस्यान्द्रएवच ॥

आदितेयोथ जैवश्च वैष्णवः सौरएवच ।

ब्रह्मा नाभस्ततश्चैव मुहूर्ताः क्रमशो निश्चिन्ति”—इति ।

ज्योतिः शास्त्रे प्रकारान्तरेण पथ्यते,—

“रौद्राहि-मित्र-पितरो वसु वारिधिस्य

विश्व-प्रजापति-शशाङ्क-हृशानुरिन्द्रः ।

नक्तश्चराश्च वरुणार्थमथोनयस्य

प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः ॥

निशा मुहूर्ता गिरिजाऽजपादाऽ—

हिब्रध्न-पूषाऽश्वि-यमाग्रयस्य ।

* सारभटः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† निहत्तस्तथा,—इति कु० वि० पुस्तके पाठः ।

‡ श्वरो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ब्रध्न,—इति क० वि० पुस्तके पाठः ।

विधाद्वयम्नादिति जीवविष्णु—

तिग्मद्युतित्वदृसमीरणाच्च* ॥

यथोक्त-नानाविध-नामक-त्रिंशद्भुक्तोपेतस्य सावनाहोरात्रस्य यदहः
पञ्चदश-मुहूर्तात्मकं तस्याङ्गोभागाः प्रातर्मध्याह्नापराह्णादयः† । ते
आङ्गोभागा मत-भेदेन पञ्चधा विकल्पन्ते । द्विधा त्रेधा चतुर्द्धा पञ्चधा
पञ्चदशधा चाहर्विभज्यते,—इति पञ्च मत-भेदाः । अत्र, द्विधा विभागः
स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“आवर्तनान्तु पूर्वाह्णे अपराह्णस्ततः परः”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आह्णस्य पूर्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते”—इति ।

त्रेधा विभागोऽपि स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्णस्तु ततः परः ॥

अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानान्तु पञ्चकम्”—इति ।

ज्ञातातपोऽपि,—“तस्मादहस्तु पूर्वाह्णे देवा अश्नन्मभ्यवहरन्ति
मथ्यन्दिने मनूय्या अपराह्णे पितरः”—इति । एतमेव विभागमभि-
प्रेत्य सहस्रसंवत्सरसत्र-ब्राह्मणे आचक्षते,—

* व्योतिःशास्त्रे,—इत्यारभ्य, समीरणाच्च,—इत्यतोऽन्यः सु० पुस्तके न
दृश्यते ।

† प्रातर्मध्याह्नापराह्णाः,—इति वि० पुस्तके, अपराह्णसायाह्नापराह्णादयः,
—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्यमः* ।

सामवेदेनास्मिन्ने महीयते

वेदैरग्न्यस्तिभिरेति सूर्यः”—इति ।

अथ्यन्तरेऽपि,—“पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनोऽनुव्यापामपराहः
पितृणाम्”—इति । चतुर्हो विभागमाह गोभिलः,—

“पूर्वाहः प्रहरं साह्यं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ दतीयादपराहः सायाह्नश्च ततः परम्”—इति ।

पञ्चधा विभागं व्यास आह,—

“सुहृत-चित्तं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृतः स्वादपराहोऽपि तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिसुहृतस्तु सर्व-धर्म-बहिःकृतः”—इति ।

दृढपराशरोऽपि,—

“लेखाऽऽदित्यात्मभृतयोऽसुहृतास्तथैव तु ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहर्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।

ततस्तयोऽसुहर्ताश्चाथापराहो विधीयते ॥

पञ्चमोऽथ दिनांशोयः स सायाह्न इति स्मृतः”—इति ।

* मध्येऽह्नः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† मध्यन्दिनं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ लेखाप्रभृत्यादित्वात्,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

एतमेव विभागमभिप्रेत्य कश्चिन्नमः सङ्गवकालमवलम्ब्य व्यवहारः* ।
तं मन्त्रं सङ्गुचा आश्विनसूक्ते आमनन्ति,—

“उता यातं सङ्गवे प्रातरङ्गो-

मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शक्तमेव

भेदावीं पीतिरश्विनातानां”—इति ।

अस्मिन्नन्ते, प्रातः-सङ्गव-मध्यन्दिनां स्त-संज्ञाभिर्याज्ञतत्वात् अव-
शिष्टयोर्भागवोरप्येतस्मिन्तयमुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयब्राह्मणे,
यथोक्तानां पञ्चानां प्रातरादीनां भागानां मध्यवर्तिषु चतुर्षु सन्धि-
स्वशिष्टोक्तोक्त्यषोडशतिरात्राख्यानाञ्चतसृणां सोमसंस्थानां निर्माणं
वक्तुं यथोक्त-पञ्च-भागाः साधिष्ठातृदेवताः समाह्वताः,—“देवस्य
सवितुः प्रातर्भिजस्य सङ्गवः दृश्यतेर्मध्यदिनं भर्गस्यापराह्णः वरुणस्य
सायम्”—इति । इन्द्रोगाश्च सप्तभक्त्युपेतस्य साध्नः आदित्यात्मनो-
पासनं वक्तुमादित्यस्य सम्बन्धिनः कालभेदान्विभज्य तेषां हिङ्गारादि-
सप्तभक्तिरूपतां विवक्षन्तामनन्ति,—“तस्य यत्परोदयात् स हिङ्गारः ।
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः । अथ यत्सङ्गववेलायां स आदिः ।
अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथः । अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्
प्रागपराह्णात् स प्रतिहारः । अथ यदूर्ध्वमपराह्णात् प्रागस्तमयास्त
उपद्रवः । अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनम्”—इति । वाजसनेधि-
नोऽप्येवमामनन्ति,—“आदित्यो वै सर्वस्तवः स यदैधोदेत्यथ वसन्तो
यदा सङ्गवोऽथ पीतो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदाऽपराह्णोऽथ

* व्याजहार,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

अरघदैवास्तमेत्यथ हेमन्तः”—इति । पञ्चदशधा विभागः शङ्खेन दर्शितः,—

“रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा ब्राह्मकटः स्मृतः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणश्च विरिञ्चश्च विजयोमैश्वरस्तथा ।

महेन्द्रोवदणश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ॥

तत्र, पञ्चधा विभागपक्षस्य बहु-श्रुति-स्मृतिषु दृष्टत्वात् प्रायेणैतमेव पक्षमाश्रित्य विधि-निषेध-शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । “सूर्योऽप्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः”—इति श्रुतौ प्रातःकालमुपजीव्य ताकास्त्रीनख होमस्य मन्त्र-विशेषोऽभिहितः । स्मृतावपि,—

“मध्यामुपास्य विधिवत् प्रातर्होमं समाचरेत्”—इति

होमाङ्गत्वेन प्रातःकाल आश्रितः । सङ्गवस्तु कात्यायनेन व्यवहृतः,—

“सन्धिष्वेतत्सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक् चेदावर्तनाद्रवेः* ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काल-विधौ तिथिः”—इति ।

बौधायनेन मध्याह्नोव्यवहृतः,—

“मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा एकभक्त-व्रते तिथिः”—इति ।

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति श्रुत्या अपराह्णोव्यवहृतः । सायाह्न-व्यवहारस्तु पूर्वमेव, ‘संमुखी नाम’—इति वचनेनोदाहृतः । त्रेधा विगाभस्तु, सोमयागे सञ्जनचये उपयुज्यते ।

यथोक्तेषु पञ्चसु कालेषु यानि विहितानि कर्माणि, तानि दैव-पिण्ड-

* अर्द्धागावर्तनाद्रवेः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

रूपेण रात्रि-इयं कृत्वा, तथोः गौणकालाभ्यनुज्ञानाय देधा विभानो-
दर्शितः । चतुर्द्धा विभानस्तु, प्रकरणबलात् गौणिकस्यत्यक्त-कर्म-विशेषेषु
द्रष्टव्यः । पञ्चदशधा विभागे मुहूर्त-विशेषोपजीवनेन विधि-निषेधौ
ज्योतिःशास्त्रे द्रष्टव्यौ ।

एवञ्च सति, प्रकृते पञ्चखण्डभोगेषु पञ्चमं सायाह्नभागं व्याप्य
ततः पूर्वं चतुर्थमधराह्नभागं या प्रतिपत् संस्पृशति, तादृशी पूर्व-
विद्भोपवासे पूज्या । अत्र, तिथीनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः,—

“पञ्चव्येऽपि तिथयस्त्रिंशं पूर्वा तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्येऽयं विधिः स्मृतः”—इति ।

पूर्वमुद्दयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्तां चेत्, सा प्रतिपदं विध्यति ।
परेशुरस्त्रमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्तां चेत्साऽपि पूर्वा प्रतिपदं वि-
ध्यति* । एवमुभयतोविद्भयोर्दिन-इय-वर्तिन्योः प्रतिपदोर्मध्ये किं पूर्वा
यास्या उतोत्तरा,—इति विचार्यते । तत्र, पूर्वायाश्चाक्षत्वं पैठीनसि-
स्कन्द-व्यासा आहः । तद्वचनानि पूर्वमुदाहृतानि । निगमेऽप्येव-
मेवोक्तम्,—

“युष्माग्निपुगभूतानां वण्मुन्वोर्बसुरभ्रयोः ।

इद्रेण दादमी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या† तिथ्योर्बुध्नं महाफलम् ।

एतद्भास्वं महाघोरं‡ इन्ति पुण्यं पुराकृतम्”—इति ।

* न्यूनया तु न विध्यते,—इत्यधिकं क० वि० युक्तकयोः ।

† प्रतिपदाप्यमावास्या,—इति क० वि० युक्तकयोः पाठः ।

‡ महादोषं,—इति सु० युक्तके पाठः ।

युगं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रंभं नवमी । इन्द्र एकादशी । अत्र, युगान्धादि-वृत्त-युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्धा यास्या, उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति । स्यात्त्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः”—इति ॥

अन्यत्रापि,—

“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः”—इति ॥

शिवशङ्करगीतायाम्,—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः”—इति ॥

एतेषु सर्वेषु वचनेषु प्रतिपदः पूर्वविद्धायाः पूज्यत्वं प्रतीयते । एत-
त्त्वे पक्षस्थानुग्राहक उत्तरविद्धाया निषेधो वृहद्वसिष्ठेन स्मर्यते,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च चयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी”—इति ॥

द्वितीयादयः स्ववेधे पूर्वामुत्तराच्च तिथिं हन्युरित्यभिधानादुत्तरा
प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति । आपस्तम्बसूत्र-विद्धायाः प्रतिपदः
पूज्यत्वमाह,—

“प्रतिपत्तद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता”—इति ।

भविष्योत्तरेऽप्यथमेव पाठः । अत्रेदं चिन्द्यते । किं सुत्तर-विद्धा-
पूज्यत्व-वचनेन प्रतिपत्मात्रं विषयीक्रियते, किं वा प्रतिपद्विशेषः ? यदा

प्रतिपक्षिशेषः; तदाऽपि किमशुक्लपक्षगतत्वं, किं वाऽनुषोध्यत्वं, पूर्वदिने
अनापराधिकत्वं वा, तत्रैवासायाङ्गिकत्वं वा, तत्रैवम्पराङ्ग-सायाङ्गो-
भयाव्यापित्वं वा, बलिदिनेतरत्वं वा, शुक्लपक्षादि-निखिल-प्रति-
योगि-राहित्यं वा ?

अनु, सर्वत्र संशयः कोटिद्वयमवलम्ब्यते, कोटिद्वयावलम्बनी विमल
संशयः,—इति हि तार्किक-छिण्डितः । अतो वज्रपक्षोपन्यासो न
युक्तः । मैवम् । प्राणाधिकरणवदुपपत्तेः । अस्त्युत्तर-भीमांसायां प्रथमा-
ध्याय-प्रथमपादावसाने प्राणशब्दं विषयीकृत्य प्रवृत्तमधिकरणम् ।
तस्य च संघादकावेतौ स्रोतौ भवतः,—

“प्राणोऽस्मीत्यत्र वाय्विन्द्र-जीव-ब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्ग-सङ्गात् पूर्वपक्षस्त्वहैष्टिकः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धानि नान्यथा* ।

अन्येषामन्यथा सिद्धेर्युत्पाद्यं ब्रह्म नेतरः”—इति ।

अयमर्थः । कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्ह्नायोपसम्भायेन्द्र-एवमुपसंदि-
देश,—“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व”—इति । तत्र
संशयः । किं प्राणशब्देन उच्छ्वास-निश्वास-कारी वायुर्विवक्षितः, उतेन्द्र-
शब्दाभिनेयः सहस्राक्षत्वाद्याकारवान्देवता-विशेषः, आहोस्वित् कार्य-
कारणाध्यक्षजीवः, अथवा परं ब्रह्म ? इति ।

सन्ति चात्र प्रकरणे, पक्ष-चतुष्टय-गमकानि चतुर्विधानि लि-
ङ्गानि । “इदं शरीरं प्रतिगृह्योत्थापयति”—इति प्राणवायो
लिङ्गम् । “अस्मि”—इत्यहङ्कारवादो वक्त्रिन्द्राख्यस्य देवता-विशेषस्य

* सिद्धान्यन्यथा,—इति क० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गम् । “य वाचं विजिज्ञासीत वक्त्रारं विद्यात्”—इत्यादिना अमुं वक्तृमादिकं जीव-लिङ्गम् । “आनन्दोऽजरोऽमृतः”—इत्यादिकं ब्रह्म-लिङ्गम् । चतुर्थीं लिङ्गानां समवसत्वादिष्वप्या यत्किञ्चित् स्वीकर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । आनन्दत्वाजरत्वादीनां ब्रह्म-लिङ्गानामनेकत्वात्तेषाञ्च वाक्यादौ कश्चिदपि योजयितुमशक्यत्वात्, अरीरोत्यापनादीनां वाक्यादि-लिङ्गानां तदुपाधुषहिते ब्रह्मणि सुसंपादत्वाद्वाच्यत्वाच्च प्राण-ब्रह्मेण विवक्षितमिति साङ्ख्यज्ञाः,—इति ।

पूर्वमीमांश्यामपि, षष्ठाध्यायस्य सप्तमे पादे सहस्रसंवत्सराधिक-रणस्य संग्रहे पक्षाः अष्टावुपन्यस्ताः । किमस्मिन् सचे दीर्घायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः, उत रसायनेन सिद्धानां मनुष्याणाम्, अथ वा पितृ-पुत्र-पौत्रादि-परम्परा-रूपस्य कुलस्य, आहोसिदस्मादेव आ-स्तादत्र प्रवृत्तस्य सहस्रसंवत्सरमायुर्भविष्यति, किं वा सार्द्धद्विशतानां* पुरुषाणामधिकारः(१), अथ संवत्सरोक्तिर्मासपरा वा, द्वादश-रात्रि-परा वा, दिन-परा वा ? इति । एवञ्च सति, संग्रहस्यैक-कौटिल्यकार्किकैर्वावर्त्यते, न तु बह्वकौटिल्यम् ।

नन्वेवमपि यथोक्तानां पक्षाणां प्राणाधिकरण-न्यायेन गमकानि लिङ्गानि वक्तव्यानीति चेत् । तान्युदाहरामः । “द्वितीया प्रति-

* सार्द्धविंशतीनां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) सार्द्धद्विशतपुरुषैश्चतुर्भिर्वत्सरैः सचेऽनुष्ठिते सति सार्द्धद्विशतानां वर्षाणां चतुर्भिर्गुणेन सहस्रं संवत्सराः सम्पद्यन्ते । तथाच तस्मिन्नेवाधिकरणे षष्ठाध्यायीय-सप्तमपाद-गत-षट्त्रिंशत्पूत्रे माय्यकारेणोक्तम् । “सार्द्ध-द्वितीयानि शतानि दीक्षिष्यन्ते चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यन्ते”—इति ।

पद्युता” — इत्युक्ते सामान्यतः प्रतिपत्त्याचं प्रतीयते । युग्माग्नि-वाक्ये,
‘प्रतिपद्यमावासा’ — इति पूर्वदिन-पूज्यत्वस्य इष्टपक्ष-विषयत्वादितरस्य
कृष्णपक्ष-विषयत्वम् । न चाचामावासाशब्दः पूर्णिमाया अयुपलक्षणम्,
— इति ब्रह्मगीयम् । ‘चतुर्दश्या च पूर्णिमा’ — इति पूर्णिमायाः पूर्व-
दिनेन सह युग्मत्वाभिधानात् । उदाहृत-सम्यक्करणेण, —

“उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” —

इत्यमावासा-युतायाः प्रतिपद् उपोष्यत्वाभिधानात् द्वितीया-युक्ता-
याः उपवास-व्यतिरिक्त-व्रतादि-विषयत्वम् । उपोष्य-शब्देन व्रतादीना-
मुपलक्षणमिति चेत् । न, “पूर्वाह्णे वै देवानाम्” — इति श्रुत्या व्रतादौ
देवे पूर्वाह्नस्य विहितत्वेनोत्तर-दिन-स्त्रीकारे कर्म-काल-व्याप्ति-ज्ञाभात् ।

“यस्मिन् काले तु यत् कर्म तत्कालव्यापिनीतिथिः” —

इति हि कर्म-काल-व्याप्तिः स्मर्यते । न चोपवासेऽपि समानमेतदिति
वाच्यम् । उपवासस्याहोरात्र-साध्यत्वेन खण्डतिथौ* संपूर्ण-कर्म-काल-
व्याप्त्यसम्भवात् । व्याप्ति-बाहुल्यान्तु पूर्व-विज्ञायामेव भवति । अन्धोऽपर-
भागे कृत्वायां रात्रौ च तद्भागेः । “उदये त्वपवासस्य” — इति स्मृत्या
परेद्युदपवासः प्राप्नोतीति चेत् । न, तस्याः सामान्य-ब्राह्मत्वेन प्रतिपदु-
पवासाभिधादिनो विशेष-श्रावणात् दुर्बलत्वात् । पैठीनसि-स्कन्द-
व्यासैः पूर्वतिथावपराह-व्यापितया, साध्याह्न-व्यापितया, उभय-व्यापि-
तया च, पूज्यत्वाभिधाने सति तासामेव तिर्यक्षां व्याप्तीनामभावे†
उत्तर-तिथौ यच्च-त्रयं पश्यते ।

* खण्डतिथौ, — इति वि० मुक्तके पाठः ।

† त्रिभिरभावैः, — इति पाठान्तरम् ।

ननु, पूर्वतिथावपराङ्-व्याप्तौ सत्यां तन्मान्तरीयकतया सायाङ्ग-
व्याप्तेरवश्वभावित्वेन पृथक्कदभिधानं निरर्थकमिति चेत् । किमिदं
केवल-सायाङ्ग-अभिधायि-वाक्ये चोदयसि, किं बोधयाभिधायि-वाक्ये?
नाद्यः । यदा विनैवापराङ्-व्याप्तिं सायान्दमात्रं व्याप्यते, तदाऽपि
पूर्वविद्धायाः पूज्यताया वक्तव्यत्वात् । द्वितीये, वैश्वानरेष्टि-न्यायेनाव-
युत्थानवादो* भविष्यति । स च न्याय उद्धिदादि-पादे व्यवस्थितः ।

काम्यकाण्डे श्रूयते,—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते,
यदष्टकपालोभवति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यच्चवकपालस्त्रि-
ष्टुतैवास्त्रिंशेजोदधाति, यद्दशकपालोविराजैवास्त्रिंशस्राद्यन्दधाति, यदे-
कादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्त्रिन्विन्द्रियं दधाति”—इति । अत्र, द्वादश-
कपालेष्टौ ब्रह्मवर्चसादि-फल-विशेषाद्याष्ट-कपालादि-गुण-विधिरिति
पूर्वः पक्षः । उत्पत्ति-त्रिष्ट-द्वादशकपालेनावरोधे सत्युत्पन्न-त्रिष्टाना-
मष्टाकपालादीनामत्रावकाशाभावादुपक्रमोपसंहारान्तर्गतत्वेन तेषां
विध्यन्तराभावाच्चावयवैरष्टाकपालादिभिर्नान्तरीयक-सिद्धैरवयविनो
द्वादशकपालस्य स्मृतिरिति सिद्धान्तः ।

एवमत्रापि यदा सायाङ्ग-व्यापिन्यपि गृह्यते, तदा अपराङ्ग-व्या-
पिन्याग्रहणं किमु वक्तव्यमिति नान्तरीयक-सिद्ध्या सायान्द-व्याप्या
अपराङ्ग-व्याप्तिः प्रशस्यते । स्कन्दपुराणे बलिदिनाभिधानायाः शुक्ल-
प्रतिपदः पूर्व-विद्धत्वाभिधानादितरा सर्वा प्रतिपदुत्तरेत्येष पक्षः प्रती-
यते । शुक्लपक्षोपवासापराङ्ग-सायान्द-बलिदिनानां पञ्चानां समू-

* न्यायेनैव पूज्यत्वानुवादो,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

इस्य पूर्व-तिथि-प्रयोजकत्वे सत्यन्तिमः पक्ष उदेति । एवं बहुविध
संशये सति निर्णयं ब्रूमः ।

यद्यपि, 'द्वितीया प्रतिपद्युता'—इत्यत्र न कोऽपि विशेषः पठ्यते,
तथाप्यशेष-प्रतिपत्तौकारे युग्मान्यादीनि बह्वनि वाक्यानि बाध्येरन् ।
न चान्तिमः पक्षो युक्ति-सहः । तदा हि पूर्वविद्धायाः प्रयोजकमेवं
वक्तव्यम् ;—शुक्लपक्ष सायान्हापराह्ण-त्यापिनि बलिदिने च उपवासः, स
पूर्वविद्धाया विषयः,—इति । तच्च श्रुतं न ब्रूयते, बलिदिनत्वं निमित्ती
कृत्य उपवासस्याविधेयत्वात् । पूजासवादिकमेव हि तच्च विहितम् ।
अतः, समूहस्य प्रयोजकत्वाभावे शुक्लपक्षादि-पञ्चस्यन्यतमस्य प्रयोजकत्व-
मभ्युपेयम् । तच्च, किमिच्छया विकल्पः, आहोस्विदेकं प्रतिनियतम्,—
इति विचारे, विकल्पस्तावन्न युज्यते, अष्ट-दोष-यस्तत्वात् । तथाहि,—

यदा बह्वुत्सवस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, तदोपवास-वाक्यस्य प्राप्तं
प्रामाण्यं परित्यज्येत । अप्राप्तञ्चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । *पुनरपि यदा
कदाचिदुपवासस्य प्रयोजकत्व-स्वीकारे कल्पितमप्रामाण्यमपह्नूयेत,
मिराकृतञ्च प्रामाण्यमुज्जीव्येत* । तदेवमुपवास-वाक्ये सत्वारो दोषाः ।
अनेनैव न्यायेन बह्वुत्सव-वाक्येऽपि यथोक्ताश्चत्वारो दोषा उत्प्रेक्ष-
णीयाः । न चैवं, ब्रौहि-यवादावपि विकल्पोनस्यादिति वाच्यम् । अगत्या
तच्च तदाश्रयणात् । तदाहुर्भट्टाचार्याः ।

“एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद्ब्रौहि-यव-वाक्ययाः ।

* यथा, यदोपवासस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, तदा परित्यक्तं प्रामाण्यं
स्वीक्रियेत, स्वीकृतञ्चाप्रामाण्यं परित्यज्येत,—इति क० वि० युक्तकयोः
पाठः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति ।

प्रकृते तु गत्यन्तर-सम्भवाच्च विकल्पः । अतोविकल्पासंभावादेकस्यैव प्रतिनियतस्य स्वीकर्तव्यत्वे सति शुक्लपक्षस्यैव स्वीकरणं युक्ततरं मन्या-
महे । तथा सति वङ्गनुपह-सिद्धेः । युष्मादि-वाक्यं बलिदिन-वाक्य-
मुपवास-वाक्येत्येतान्यनुवृत्तान्ते । न ह्येतानि कृष्णपक्ष-विषयतया
कथञ्चिदपि योजयितुं शक्यन्ते । तदनुसारेण द्वितीया-युतत्वं कृष्ण-पक्ष-
विषयत्वेन सङ्कोचनीयम् । तस्य सामान्य-वचनत्वात् । इत्थं शुक्ल-कृष्ण-
प्रतिपदोः क्रमेण पूर्वोत्तर-विद्वत्तया व्यवस्थितौ सत्यां, योऽयं द्वितीया-
युक्तोपवास-निषेधः, असौ शुक्ल-पक्ष-विषयतया योजनीयः । यस्या-
धरात्मिक-वचनं शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-द्वय-साधारणं प्रतिभासते, तथापि
शुक्ल-पक्ष-विषयत्वमेव तस्य न्याय्यम् । सांमुख्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् ।
कृष्णपक्षे द्वितीया-युतायाः प्रतिपदोविमुखत्वात् ।

नन्वेवं सति यदा शुक्लपक्षे सायान्दमात्रं व्याप्नोति नत्वपराह्णं,
तदानीमुत्तरतिथिः प्रसज्येतेति चेत् । नैवम् । ‘संमुखी नाम सायान्द-
व्यापिनी’—इति वचनेन तादृश-विषये पूर्वतिथेर्विधानात् । एव-
मपीषधून-सायान्द-व्याप्तौ शुक्लपक्षेऽपि परेद्युरेव प्रसज्येत,—इति
चेत् । प्रसज्यती नाम, पूर्वतिथेर्युगम-वाक्य । विषयत्वाभावात् । यदा
प्रातरमावस्था त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा सायञ्च प्रतिपत् त्रिमुहूर्ता
ततोऽधिका वा भवति, तादृश्याण्येवमथतस्त्रिमुहूर्तवेधोपेताया-
स्तिथेस्तद्विषयत्वात् । न च, त्रिमुहूर्तवेधः सर्वसाधारणो न प्रतिप-
द्विषयः,—इति शङ्कनीयम् । विशेष-वचनाभावे सामान्यस्य स्वीक-
र्तव्यत्वात् । द्वितीया-युक्तोपवास-निषेधस्तु पूर्वद्युः प्रतिपदस्त्रिमुहूर्त-

वेधे सति द्रष्टव्यः । सायाह्न-व्याप्ति-वचनेन विमुक्त-वेधोऽभिधी-
यते । आपराह्निक-वचने ततोऽधिक-वेधः । तत्रोभयत्र शुक्ल-प्रति-
पत्पूर्वोपोष्या । पदा कृष्णा प्रतिपत्परेद्युर्दय्यादूर्ध्वं निमुहतां ततो-
ऽधिका वा स्यात्, तदा सैवोपोष्या । अन्यथा पूर्वद्युरिति निर्णयः ।
व्यासवचने पूर्व-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपदि ये दैव-पित्र्ये विहिते, तयो-
र्दैवशब्देन प्रतिपत्तिमित्तोपवासो वक्ष्यस्येत्युभयं विवक्षितम् ।
वचनान्तराभ्यान्तयोः शृङ्ग्यादिकथा विधानात् ;

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

आवणी दुर्गमवमी तथा दूर्वाष्टमी च या* ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम्”—इति ।

नन्वाश्वयुजमासे योऽयं नवरात्रोत्सवः, तदुपक्रमस्यापि पूर्व-विद्धायां
क्रियमाणत्वात्सोऽप्यत्र विवक्षणीयः,—इति चेत् । न । तस्य नक्त-
व्रतत्वात् । एकभक्त नक्तव्रत प्रतिपदिष्टीनां दैवत्वेऽपि पृथङ्निर्णयस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । न च, व्रतादीन्यपि दैवान्यत्र विवक्ष्यन्तामिति शङ्क-
नीयम् । तेषूदय-तिथि-प्राशस्त्यस्य बहुभिर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

पित्र्यशब्देनात्र मृताह-आहुं विवक्षितम् । ‘आपराह्निकी’—इति
तस्मिन् वचनेऽभिधानात् । आपराह्निकत्वं च मृताह-आहु-प्रयोजक-
मिति वक्ष्यते । एवं तर्हि, तिथ्यन्तर-मृताह-आहुवदचापि प्राप्तत्वात्,

* दूर्वाचैव ऊताशनी,—इति क० पुस्तके, दूर्वाष्टमी ऊताशनी,—इति
वि० पुस्तके पाठः ।

“पिच्यं वा मग्नुरब्रवीत्”—इति विशेष-विधानमनर्थकमिति चेत् । न, तदपवादार्थत्वात् । यदा पूर्वेषुरभ्योऽपराङ्-स्पर्शः परेषुर्भूयान्, तदा तिथ्यन्तरेषु परेषुरेव सृताह आहुम्; प्रतिपदि तु तदपवादेन पूर्वेषु-रेव विधीयते । न चात्र पिच्यब्रह्मैकोद्दिष्ट-विषयं युक्तम्, एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादि-कालेषु विहितत्वेन कर्म-काल-व्यापिन्यास्तथेत्यत्र गृहीतव्यत्वात् । ते च कालाहारीतेन दर्शिताः,—

“आम-आहुन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वण्यञ्चापराह्णे तु प्रातर्द्वि-निमित्तकम्”—इति ।

मग्नुरपि,—

“पूर्वाह्णे दैविकं आहुमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्वि-निमित्तकम्”—इति ।

दैविकं विश्वामित्र आह,—

“देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते ।

तच्चित्यआहुवत् कुर्याद्वादस्यादिषु यत्नतः”—इति ।

तस्मान्नैकोद्दिष्टादिकमत्र विवक्षितम्, किन्तु सृताह-आहुमन्यदा किञ्चित् पार्वण्यआहुम्* । अत्र, पूर्व-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपदि दैव-ब्रह्मेन विवक्षितो य उपवासस्तमुदाहरामः । भविष्योत्तरपुराणे, वृहत्तपाभिधे त्रते कार्तिक-मासान्त-दर्शे† पायस-भोजनादि-नियमं विधायेदं पद्यते,—

“ततोमार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि ।

* अन्यदा किञ्चित् पार्वण्यआहुम्,—इति नास्ति सु० मुक्तके ।

† कार्तिकमासान्तं दर्शे,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

पृष्ट्वा गृहस्थोपवसेकाहादेवं स्मरन् मुहुः—इति ।

ननु, पूर्वविद्धायां श्रुतिप्रतिपदि योऽयमुपवाचो विहितस्तस्य सङ्कल्पः किं प्रातः कार्यः, किं वा प्रतिपत्त्ये ? नास्ति, अमावास्या-वेलायां प्रतिपदुपवास-सङ्कल्पायोगात् । अतएव बौधायनः,—

“योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्द्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्जिमता”—इति ।

स्कन्दपुराणे,—

“योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्जिमितोपक्रमेण तु”—इति ।

न द्वितीयः, प्रातःकालस्यैव सङ्कल्पाङ्गत्वात् । तथाच स्मर्यते,—

“प्रातः संकल्पयेद्दिनान् उपवास-प्रतादिकम्”—इति ।

तथा,—

“प्रातरारम्भ मतिमान् कुर्यान्नक्त-प्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ”—इति ।

अत्रोच्यते । यथोक्त-वचन-वलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः, तदानीं ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्ध-प्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् । अतएव देवसः,—

“यान्तिधिं समनुप्राप्य अस्मिं याति दिवाकरः ।

तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु”—इति ।

अत्र, दानाध्ययनयोरुपवासादि-निखिल-दैवोपलक्षणार्थ-विषय-‘कर्मसु’—इति वज्रवचनं निर्दिष्टम् । अत्रासमयात् पूर्वं मुहुर्त्त-चय-व्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽन्यथाति-

विवाचता । तथा सति, पूर्वोक्त-वेधाभावेनोत्तर-तिथेरेव साक्ष्य-
प्रसङ्गात् । तथा चिमुहूर्त्त-व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“यन्निधिं समनुप्राप्य यात्यसं पद्मिनी-प्रियः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता चिमुहूर्त्ता यदा* भवेत्”—इति ।

शिवरहस्य-सौरपुराणयोरपि,—

“यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात् चिमुहूर्त्तिका ।

धर्म-कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णानां विदुर्वधाः”—इति ।

वृहद्विष्टोऽपि,—

“यस्यान्तिथावस्तमित्यासूर्यस्तु चिमुहूर्त्तकैः ।

याग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिम्”—इति ।

ननु, सायन्तन-चिमुहूर्त्त-शुक्लप्रतिपदुपेतायान्तिथौ प्रातरेव
चंकव्य प्रतिपदुपवासः कार्यः,—इति युग्मादि-वाक्यमाश्रित्य निर्णीतिं;
तिथि-क्षये तथाऽस्तु, साम्य-वृद्धोस्तु खर्व-दर्प-वाक्यात् परेषुहपवासः
प्रप्नोतीति चेत् । मैवम् । खर्वादि-वाक्यस्यैकोद्दिष्टादि-विषयत्वात् ।
तथा च व्यासः,—

“द्वितीयाऽऽदिक-युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादि-वृद्धादौ द्वास-वृद्धादि-चोदना”—इति ।

नियमादिष्वित्यादि-शब्देन, पित्र्य-कर्म-व्यतिरिक्त-व्रतोपवासादि-
सकल-कर्मणो ग्रहणम् । एकोद्दिष्टादीत्यादि-शब्देन विवाहादि-मङ्ग-
काङ्ग-भूत-आहु-व्यतिरिक्त-पार्वण-आहुस्य । वृद्धादावित्यादि-शब्देन,

* चिमुहूर्त्ता च या,—इति क० मु० मुक्तकथोः पाठः ।

माङ्गलिक-आङ्कस्य । द्वासष्ट्यादीत्यादि-शब्देन, सर्वस्य ग्रहणम् । तदेवं पूर्वेषुः शुक्लप्रतिपदुपवासं कृत्वा परेषुः पारणं कुर्यात् ।

तच्चेदस्मिन्त्यते । किं प्रातः पारणम्, किं वा तिथ्यन्ते ? इति । नाद्यः, सुमन्तु-वचन-विरोधात् ;

“तिथि-नञ्च-नियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणे तु व्रत-भङ्गमवाप्नुयात्”—इति ।

न द्वितीयः, देवस्य-वचन-विरोधात् ;

“उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्याङ्कं धर्ममेवोपसर्पति”—इति ।

धर्मायमः । नायं दोषः । पूर्वाह्न-वाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन पर-विद्वांसोपवास-विषयतया संकोचनीयत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमः,—

“पूर्व-विद्वांसु तिथिषु भेषु च अग्रणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम्”—इति ।

भेषु नञ्चेषु । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“तिथीनामेव सर्वासामुपवास-व्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम्”—इति ।

अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यादि-शब्देनैकभक्तनक्तायाचितानि गृह्यन्ते । यां तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेषुर्विहितानि, परेषुस्तत्तिथि-भागेऽतीते पश्चाद्भोजनं कार्यम् । अन्यथा, पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्तादि-व्रतानां त्रैकस्य* स्यादित्यभिप्रायः । अस्य च तिथि-भान्त-पारणस्यापवादः क्वचित् स्मर्यते,—

* त्रैकस्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“निश्च्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यच्च चोद्यते ।

यामचयोर्ध्वर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम्”—इति ।

यथोक्तोपवासवद्व्युत्सवोऽपि वर्षपूर्वविद्धाद्यामेव कर्त्तव्यः । सद्योत्सवो-
ब्रह्मपुराणे वामनपुराणे भविष्योत्तरपुराणे च प्रपञ्चितः । अत्र प्रातः-
काले द्यूतादिकं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्,—

“तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तच्च मानवैः”—इति ।

यद्यपि प्रातरमावास्या वर्त्तते न तु प्रतिपत्, तथापि पूर्वोक्त-संकल्प-
न्यायेन प्रतिपदः साकल्यमाश्रित्य द्यूतादिकं प्रातरेव कार्यम् ।

ननु, यावेतावुपवास-वस्युसवौ पूर्वविद्धाद्यां प्रतिपदि विहितौ,
तयोः केनापि निमित्तेन तच्चानुष्ठानासम्भवे सति किमुत्तरविद्धा
गौणकालत्वेन याद्या, किंवा मुख्यकालातिक्रमात्तयोः परित्यागएव ?
अत्र केचिदाहुः । परित्यागएव युक्तः । मुख्यकालमन्तरेणाप्यनुष्ठाने
द्वितीया-तृतीयादिष्वपि तदनुष्ठान-प्रसङ्गात् । अथोच्येत,—यथा चैव-
ष्टिकोपनयनस्य गर्भाष्टमादि-मुख्यकालासम्भवे सत्याषोढादि-कात्या-
गौणकालत्वेन स्वीकृताः, एवमत्रापि,—इति । तन्न, वैषम्यात् । तत्र
गौण-कालो वाचनिकः ;

“आषोढशान्तु द्वाविंशच्चतुर्विंशच्च वत्सरात् ।

ब्रह्म-सूत्र-विष्णोः कालौ चोपनायनिकः परः”—इति ।

न त्वेवमनन्तर-प्रतिपदो गौणत्वेन स्वीकारे किञ्चिदचनमस्ति ।
अन्तरेणापि वचनं युक्तिमात्रेण तत्-कल्पनायां षोडशादि-वर्षेभ्य ऊर्ध्व-
मपि सन्निकर्ष-विकर्ष-तारतम्येन गौणतर-गौणतमावुपनयन-कालौ
प्रसज्येयाताम् । न च तौ युक्तौ,

“अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकाशमसंस्कृताः”—इति

पातित्य-स्मरणात् । किञ्च, पूर्वोत्तर-विद्धयोर्द्वयोरपि स्त्रीकारे पूज्यत्व-विचारो निरर्थकः स्यात् । तस्मात्परित्याग एवेति । तत्र ब्रूमः । सन्धेवाचोपनयनवदुत्तरतिथेः प्रापकाणि बह्वनि वचनानि । “प्रतिपत्त्य-द्वितीया स्यात्”—इत्येकं वचनम् ।

नन्वेतद्यथोक्त-विषय-व्यतिरिक्त-विषये मुख्यकाशत्वं विदधाति, न तु यथोक्त-विषये गौणकाशत्वमिति चेत् । तत्र वक्तव्यं; किमत्र विषयान्तरे मुख्यत्वं वाचनिकं, किं वा यथोक्तविषयस्य मुख्यकालेऽभिहिते सति, अर्थादितर-विषयत्वं तस्य वचनस्य परिशिष्यते ? इति । नाद्यः, तस्मिन् वचने विषयान्तरस्य शब्दतोऽप्रतीतेः । द्वितीये तु सामान्यवचनस्य विशेष-व्यतिरिक्त-सम्भावित-काल-विषयत्वं परिशेषणीयम् । तथा सति, कृष्ण-प्रतिपद्विषयत्वमुपवास-व्यतिरिक्त-दान-ज्रतादि-विषयत्वञ्च सम्भावितत्वाद्यथा परिशिष्यते, तथोपवासेऽपि गौण-काल-विषयत्वं कुतो न परिशिष्यते ।

द्वितीया-युतोपवास-निषेधादिति चेत् । न, तस्य निषेधस्य पूर्व-विद्धोपवास-प्रशंसायान्तात्पर्यात् । “अपञ्चवो वा अन्ये गोऽग्नेभ्यः पञ्चवोगोअश्वाः”—इत्यत्र गोऽग्ने-प्रशंसार्थमजादीनां पशुत्वं निषिध्यते । न तु सर्वथा तन्निषेधः, प्रत्यक्ष-विरोधात् । ब्राह्मणान्तर-विरोधाच्च । एवमत्राप्युत्तर-विद्धायां प्रतिपदि सर्वथा प्रतिपदुपवास-निषेधोव्याह-न्येत । तथा च, उदितानुदित-होमयोरन्योन्यं निन्देतर-प्रशंसायै, न तु सर्वथा हेयत्वार्था । नो चेदुभावपि होमौ परित्यज्येयाताम् । यदि तत्र ब्राह्मण-भेदेन व्यवस्था, तर्ह्यत्रापि मुख्य-गौण-भेदेन व्यवस्थाऽस्तु ।

न चैतावता तिथेः पूज्यत्व-विचारो निरर्थको भवति, प्रश्नस्त-तिथि-
स्वीकाराय तदुपयोगात् ।

यानि चान्यानि सामान्य-वचनानि; “उदये तूपवासस्य”

“पौर्वाहिकास्तु तिथयो देवे कार्ये फलप्रदाः”—

इत्यादीनि, तानि सर्वाणि यथा कृष्ण-प्रतिपदमुपोदलयन्ति,
तथा गौण-प्रतिपदं कुतो नोपोदलयेयुः । न सैवं सति, द्वितीया-द्विती-
यादिष्वपि प्रसङ्गः, गौण-प्रतिपत्तस्य तच्चाभावात् । गौण-प्रतिपद्येतावता
निर्वन्धेन कस्तव लाभः,—इति चेत् । तत्र द्वेषेण वा तव कोलाभः,—
इति वक्तव्यम् । श्रिष्टाचारः,—इति चेत् । विपर्ययएव तं पश्यामः । तथा
हि,—यदा यथोक्तरीत्या कस्याश्चित्तिथेर्देवित्थं भवति, तदानीं सम्प्र-
तिपन्न-श्रिष्टेषु केचन श्रिष्टाः पूर्वाचानुतिष्ठन्ति, अन्ये च परच । न च,
तत्राविगीतः श्रिष्टाचारः प्रमाणं नेतरः,—इति वाच्यम् । उभयेषां
श्रिष्टानामविगीतत्व-कथनायैव सम्प्रतिपन्नेति विज्ञेयितव्यम् ।

एवं तर्हि, मुख्यत्वमप्यन्यतमस्य निश्चेतुमशक्यमिति चेत् । यस्मिन्
देशे यस्मिन् काले येषु श्रिष्टेषु नीराग-द्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयस्य
बुद्धिः, तदा तादृशाचारस्य मुख्यत्वात् । तदेतदेवाभिप्रेत्य गुरोः श्रिष्ट्या-
नुशासने तैत्तिरीयाः समामनन्ति,—“अथ यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा
वृत्त-विचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः
अलृचाः* धर्मकामाः सूर्यया ते तत्र वर्तेरन् तथा त्वं तत्र वतथाः”
—इति । युक्ति-कुशला युक्ताः शास्त्र तत्पराः† । आयुक्तास्तदर्थानु-

* अलृचा अलृचाः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† समदर्शिनेत्युक्तिकुशलाः, युक्ताः शास्त्रतत्पराः तत्त्वज्ञा इति यावत्,—
इति वि० पुस्तके पाठः ।

ष्ठान-निरताः । अलृप्ताः क्रोधादि-वर्जिताः * । धर्म-कामा जीवन्मुक्त-
वत्कर्मण्यौदासीन्यमकुर्वाणाः । उक्तरीत्या कस्यचिच्छिष्टाचार-विशेषस्य
मुख्यत्वे सत्यपरोक्षगौणो भविष्यति, न तु सर्वथैवावाचारः । एवञ्च
सद्येकामेव तैत्तिरीयशाखामधीत्य वौधायनापस्तम्बादीनां मत-
भेदेन परस्पर-विलक्षणमनुष्ठानमाचरतामुभय-विधानां मनुष्याणां
स्व-स्व-पूर्व-पुरुष-पारंपर्य-क्रमायातएवाचारो मुख्यः । कदाचित्तद-
सम्भवे मतान्तरेणाप्यनुष्ठानमेवां श्रेयो न तु सर्वथा तत्सोपेयुक्तः ।
किं वज्रना, मुख्यायाः पूर्व-विद्धायाः प्रतिपदोऽसम्भवे श्रेषि-परित्यागाद-
रमुत्तर-विद्धायाः परिग्रहणमित्यवगन्तव्यम् । तदेवं शुक्लप्रतिपदुपवास
वक्ष्युत्सवयोः पूर्व-विद्धा मुख्येति व्यवस्थितम् ॥०॥

अथैकभक्त-निर्णयः ॥

ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पद्यते—

“प्रतिपक्षेकभक्ताशौ समाप्ते कपिला-प्रदः”—इति ।

तत्र, तावदेकभक्तं चिविधम् ; स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवास-प्रतिनिधिरूप-
श्चेति । तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतन्त्रम् ।

तत्रेदं चिन्त्यते । किमुपवासवृत्तिथिरस्मिन् ग्रहीतव्या, उत प्रका-
रान्तरेण ? इति । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् । “दैवं पित्र्यं तथा
कार्यम्”—इति वचनेन उपवासैकभक्तादि-वृत्त-दैवस्य विवाचत-
त्वात् । न च, कर्म-काल-व्याप्ता तन्निर्णयः,—इति शङ्कनीयम् ।

* अलृप्ताः लोभरहिताः अलृप्ताः क्रोधादिवर्जिताः,—इति वि० पुस्तके
पठः ।

† मानान्तरेणाप्यनुष्ठानमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तत्कालस्याप्यनिर्णीतत्वात् । कथञ्चित्तन्निर्णयेऽपि, कर्म-काल-व्यापि-
वचनस्य पित्र्य-विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णयः,—इति
प्राप्ते ब्रह्म । कर्म-काल-व्याप्तिरेवात्र निर्णय-हेतुः । कर्मकालस्या-
कर्म-स्वरूपज्ञेयभयं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“दिनाङ्क-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवेकं हि”—इति ।

देवलोऽपि,—

“दिनाङ्क-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं यावच्चयेष्ट तु”—इति ।

अत्र च, दिनाङ्कस्योपरि साङ्क-मुहूर्त्त-परिमितः कालः पञ्चधा
विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य मुख्यकालः । दिनाङ्केऽतीते सति
समनन्तर-भावित्वात् । अस्तमयात् प्राचीनो वैश्विष्टो गौणकालः, दिवै-
वेत्यभ्यनुज्ञानात् । एवं स्थिते सति, मुख्य-काल-व्यापिनी तिथिर्य-
द्दीतव्या । अतएव पद्मपुराणम्,—

“मध्याह्न-व्यापिनी याद्या एकभक्ते सदा तिथिः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्न-व्यापिनी याद्या एकभक्ते सदा तिथिः”—इति ।

न चात्रोपवास-न्यायोयुक्तः । तत्र, पूर्व-विद्धायामेव विशेष-ज्ञास्त-
पर्यवसानात् । द्विविधं हि विशेष-ज्ञास्तं; तिथि-प्रयुक्तमेकं, कर्म-प्रयुक्त-
मपरम् । तत्र, “पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवे”—इत्यनेन कर्म-विषयेषु
सामान्य-ज्ञास्तेषोत्तर-विद्धायां प्राप्तायाम्,—

“उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः”—

इत्यनेन कर्म-विषयेण विशेष-शास्त्रेण पूर्व-विद्धा विहिता । तिथि-विषये अपि सामान्य-विशेष-शास्त्रे उदाह्रियते । “पौर्वाह्निकास्तु तिथयः”—इति, तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्सामान्य-शास्त्रं, “प्रतिपत्त्यनुसूची कार्या”—इत्येतद्विशेष-शास्त्रम् । तथा सति, द्विविधेनापि विशेष-शास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु, “मध्याह्न-व्यापिनी”—इत्येतत्कर्म-विषय-विशेष-शास्त्रम् । अतस्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते* ।

ननु, “प्रतिपत्त्यनुसूची कार्या”—इत्यनेन तिथि-विषयेण विशेष-शास्त्रेण कुतोऽन निर्णयः,—इति चेत् । उपवास-विषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु, मध्याह्न-व्याप्ति-वचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्त-विषयत्वेनापपादयितुं शक्यम् । अतः, कर्म-विशेष-शास्त्र-तिथि-विशेष-शास्त्रयोः समान-बलत्वमिति चेत् । अस्तु नाम, किञ्चिच्छिन्नम् । मध्याह्नव्यापित्व-समुत्पत्त्ययोः पूर्व-विद्धायां सम्पादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदाहृत्तर-विद्धायामेव मध्याह्न-व्यापित्वं, तदा विरोधः,—इति चेत् । वाहं, तथापि तिथि-विषय-विशेष-शास्त्रात् कर्म-विषय-विशेष-शास्त्रं प्रबलम् । तिथेर्गणत्वात्, कर्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादेवंविधे विषये कर्म-काल-व्याप्त्यैव निर्णेतव्यम् ।

अत्र, निर्णेतव्यो विषयः षोढा भिद्यते ; पूर्वद्युरेव मध्याह्न-व्यापित्वम्, परेद्युरेव तद्व्यापित्वम्, उभयत्र तद्व्यापित्वम्, उभयत्र तद्व्यापित्वम्,

* न तु प्रतिपत्त्यनुसूची कार्य्यत्वेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण निर्णयो युज्यते,—इत्यधिकः पाठः क० वि० पुस्तकयोः ।

उभयत्र साम्येन तदेकदेश-व्यापित्वम्, उभयत्र वैषम्येन तदेकदेश-व्यापित्वञ्च,—इति ।

तत्र, प्रथम-द्वितीययोः मध्याह्न-व्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । द्वितीये पूर्व-विद्धा ग्राह्या । मुख्य-काल-व्याप्तेः समत्वेऽपि गौण-काल-व्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्य-काल-व्याप्यभावेऽपि गौण-व्याप्ति-लाभात् पूर्व-विद्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायोऽयोज्यः । षष्ठे तु, यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति, तदानीं तदाधिकात् गौण-काल-व्याप्तेः पूर्वेद्युर्ग्राह्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति, तदा गौण-काल-व्याप्यभावेऽपि मुख्य-काल-व्याप्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या ।

मन्वस्त्वेवं स्वनैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम्? तत्र, काऽनुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते,—

“पूजा-व्रतेषु सर्वत्र मध्याह्न-व्यापिनी तिथिः”—इति ।

तथा, “मध्याह्ने पूजयेन्नृप”—इत्यादि-शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्त्यापराद्धादौ प्राप्यमाणत्वात् न मुख्य-काल-सम्भवः । मा भूत्तादृश-विषये मुख्यः कालः, प्रधानानुसारेण गण्यतेत्यत्वात्; यदा स्वनैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्य-कालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते, तदा किमु वक्तव्यमन्याङ्गे ।

यत्नूपवास-प्रतिनिधिरूपमेकभक्तं, तदुपवास-तिथौ कार्यम् । तस्य गौणोपवासत्वात् । अतएव सुमन्तुः,—

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा”—इति ।

न च, तादृशमेव नास्ति,—इति ब्रह्मणीयम् । उपवास-व्रतं प्रकन्य

रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुज्ञया तस्यैकभक्तस्य* सभावितात्,—

“अष्टौ तान्य व्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मण-काम्या च गुरोर्वचनमौषधम्”—इति शास्त्रात् ।

इत्येकभक्त-निर्णयः ।

अथ नक्तं निर्णीयते ।

तच्च, वराहपुराणे धान्यव्रते पद्यते,—

“मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेत्”—इति ।

अत्र, नक्तशब्दो भोजन-परः । काल-परत्वे, ‘प्रकुर्वीत’—इत्यस्यान-
व्यात् । न हि, कालः केनचित् कर्तुं शक्यते । तस्य भोजनस्य,
‘रात्रौ’—इति काल-विधिः । अतो दिवा भोजन-रहितत्वे सति
रात्रि-भोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा, स्वतः प्राप्तस्य रात्रि-भोजनस्य
विधान-वैयर्थ्यात् । तस्य च नक्त भोजनस्य, विष्णु पूजनमङ्गम्,
तत्सन्निधौ पठितत्वात् । तथा, होमोऽपि तदङ्गम्, ‘होमश्च तत्र
कुर्वीत’—इत्यभिधानात् । एवञ्च सति, प्रधाना-विरोधेन पूजा-होम-
योरङ्गयोर्दिवाऽनुष्ठानमुक्तं भवति । प्रधानस्य च नक्तस्य काल इयं
भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्र-दर्शनास्तमहं मन्ये गणाधिप”—इति ।

अस्य च काल-इयस्याधिकारि-भेदेन व्यवस्थामाह देवलः—

* गुर्वनुज्ञातस्यैकभक्तस्य,— इति वि० मुक्तके पाठः ।

“नक्षत्र-दर्शनाक्षरं गृहस्थस्य वृद्धेः स्मृतम् ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“नक्षत्रं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधि-संयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सद्विवाकरम् ॥
सद्विवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्त्रिणे घटिका-द्वये ।
निशा-नक्षत्रं विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा”—इति ।

रात्रि-नक्षत्र-भोजने व्यासः,—

“त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।
नक्षत्रं तत्र कर्त्तव्यमिति शास्त्र-विनिश्चयः”—इति ।
तदेवं नक्षत्र-कालौ व्यवस्थितौ । तत्र, नक्षत्रं प्रदोष-व्यापिन्यां तिथौ-
कार्यम् । तदाह वत्सः,—

“प्रदोष-व्यापिनी याह्या तिथिर्नक्षत्र-व्रते सदा ।
एकादशीं विना सर्वा शुक्ले ह्यष्टौ तथा स्मृता”—इति ।
एकादश्यान्तु यन्त्रं, तत्रोदय-व्यापिनी तिथिर्याह्या । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी याह्या सदा नक्षत्र-व्रते तिथिः ।
उदयस्या सदा पूज्या हरि-नक्षत्र-व्रते तिथिः”—इति ।
अत्राप्येकनक्षत्र-न्यायेन षोढा विषय-भेदा उपेक्षणीयाः । मथ्याह-
प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् । पूर्वद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पूर्व-तिथिर्याह्या ।
परेद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथिः । उभयत्र प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथि-
रेव । तदाह जाबालिः,—

‘सदैव तिथ्योद्भवोः प्रदोष-व्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः’—इति ।

उभयत्रापि दिवा रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यतः,—इत्यर्थः ।

उभयत्र प्रदोष-व्याप्त्यभावेऽपि परैव । तदाह जावालिः,—

“अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्वाग्यतोहि सा”—इति ।

प्रदोषे तदभावेऽपि, अस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते, ततः सा याद्वेत्यर्थः । अस्त च, दिवारान्न-व्रतत्वेन प्रदोष-व्याप्तिवत्साधकाल-व्याप्ति-
रपि निर्णय-हेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तम् । दिवा-
रात्रि-व्रतत्वञ्च कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“प्रदोष-व्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

तदा नक्त-व्रतं कुर्यात् स्वाध्यायस्य निषेधवत्,—इति ।

यद्यप्यत्र, प्रदोषकाल-सायङ्कालौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते,
तथापि प्रदोष-व्याप्तिर्मुख्यः कल्पः, सायङ्काल-व्याप्तिरनुकल्पः,—इति
जावालि-वचनादवगम्यते । तच्च हि, ‘अतथात्वे’—इति प्रदोष-व्याप्त्य-
भावमनूय तादृशस्वाध्यायेर्षाङ्गत्वे, ‘अर्वागस्ताद् यतः’—इति हेतूपन्या-
सात् । ईदृशे विषये, गृहस्थोऽपि यतिवद्दिवा नक्तमाचरेत् । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ।

आत्मनोदिगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे ॥

तन्मक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततोविदान् सायान्ने तु भुजि-क्रियाम् ॥

कुर्यान्नक्तव्रती नक्त-फलं भवति निश्चितम्”—इति ।

“नक्षत्र-दर्शनाच्चक्रं गृहस्थस्य” ॥ विहितं, तच्च पूर्वोक्त-विपर्या-
यतेर्दिनाष्टमे भागे तच्च, प्रदोष-व्याप्तिरनुकल्पः । एतदेवा-
स्त्यन्तरेऽपि,—

“नक्षत्रं नि-
चयि-
तत्वां औरभवेन्नक्षत्रमहन्त्येव तु भोजनम्”—इति ।

अथ, सायंक्याप्ते मुख्य-कालत्वात् प्रथमतो निर्द्देशः, प्रदोष-व्याप्तेरनु-
कल्पत्वात् पञ्चान्निर्द्देशः । इतर-नक्षत्रेषु तु, प्रदोष-व्याप्ते मुख्यत्वादुदाहृत-
क्रमपराध-वचने सैव प्रथमं निर्द्दिष्टा, सायंक्याप्ते-व्याप्तिः पञ्चान्निर्द्दिष्टेति
विवेकः ।

तेष्वितर-नक्षत्रेषु प्रदोष-व्याप्ति-तिथि-ग्रहणेऽपि भानुवासर-संक्रा-
न्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रि-भोजन-निषेधः, तदा दिवैव नक्षत्रं
कुर्यात् । तथा च भविष्योत्तरपुराणे,—

“ये त्वादित्य-दिने ब्रह्मन्नं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वात्रि-भोजने”—इति ।

अस्मिंश्च दिवा भोजने, उत्तमोऽन्तिमो मुहूर्तः, मध्यम उपान्द्यम्,
ततः प्राचीनो जघन्यः । एवञ्च सत्यन्तिमभाग-त्रिमुहूर्त-वचनान्युपपद्यन्ते ।
रात्रि-भोजनेऽपि घटिका-त्रयमुत्तमः कालः, घटिका-षट्कं मध्यमः
कालः । एतदेवाभिप्रेत्य वचन—इदं स्मर्यते,—

“प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिका-त्रयमिष्यते”—इति ।

“त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्वावस्तङ्गते सति”—इति ।

* चैत वती,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† वचनं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

निज्जीय-पर्यन्तो जघन्यः कालः । 'नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ'—इति
न्येनाभिधानात् । अ-सौर-नक्तोषु साम्येन वैषम्येण वा दिन-द्वये
देह-व्याप्तौ, परेद्युरेव नक्तं कार्यम् । सायंकालस्य गौणस्य
ताप्ये-व्याप्तत्वात् । अचाप्येकभक्तवदन्याङ्ग-नक्तोपवास-स्थानीय-नक्त-
योर्निर्णयो द्रष्टव्यः ।

यथोक्त-संक्षेप-संक्षितयोरेकभक्त-नक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रस-
क्तिस्तदा कथं कर्त्तव्यम् ? न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयम् ।
भविव्योत्तर-पुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदाचित्तत्-प्रसक्तेः । तथा हि,
तत्र, द्वतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्त-नक्तायाचितो-
पवास-पारणानि विहितानि । अत्र, यदा द्वतीया चाम-त्रय-परिमितां
ततउर्ध्वचतुर्थी ; तदा मध्याह्न-व्यापित्वाप्तृतीयैकभक्तं तत्र प्राप्तं, प्रदोष-
व्यापित्वाचतुर्थी-नक्तमपि तत्रैव, तथा सति परस्पर-विरोधो दुःप-
रिहरः ।

अचोच्यते । एकभक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्य-कल्पं
एवानुष्ठेयस्तद्विरोधिनि तु नक्तोऽनुकल्पः । स च द्विविधः ; दिनान्तरा-
नुष्ठानात् कर्त्तव्यरानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी परेद्युर्दृष्ट्वा सायंकालं
व्याप्नोति, तदा तस्य गौण-काल-व्यापित्वादेकएव कर्त्ता दिन-भेदेन
प्रत-द्वयमनुतिष्ठेत् । यदा चतुर्थी समा क्षीणा वा, तदा गौण-
कालस्याप्यसम्भवेन पूर्वद्युरेव भार्या-पुत्रादिना कर्त्तव्येण तन्मन्त्रं
करणीयम् ।

॥०॥ इति नक्त-निर्णयः ॥०॥

अथाचितं निर्णीयते ।

पूर्वादाहते सप्तमीप्रते पञ्चम्यामथाचितं विहितम् । तस्यैकभक्तवत्
प्रतिपदोक्तः काल-विशेष-विधिर्नास्ति । तस्य याचित-भोजन-निषेध-
रूपत्वात् । स च निषेध उपवासवद्द्वाराचं विषयीकरोति । अतएव
सङ्ख्येऽपि, 'अस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्ये' इत्येवं कर्तव्यः ।
अथ, याचितादव्यद्याचितमित्यप्रयत्न-लभ्यस्य पर-इत्तस्य भोजनं विव-
क्ष्यते, तदाऽपि पराधीनत्वादेव न तस्य काल-विशेषो विधातुं शक्यते ।
यद्यपि स्मृत्ये पूर्व-सञ्चितं वस्तु इदानीमथाचितं भवति, तथापि पूर्वं
प्रयत्न-सम्पादितत्वात्तद्याचितमेव । अथवा, निषेधस्य प्रसक्त-पूर्वक-
त्वाद्याज्ञा-प्रसक्तेश्च पर-द्रव्य-विषयत्वात्* अथाचित-शब्दोऽपि परद्रव्य-
मेव विषयी करोति ।

अथायाचित-शब्दस्य यथोक्त-रीत्या द्वावर्थौ सम्पन्नौ; प्रतिषेधः
पर्युदासश्च । तयोः प्रतिषेध-पक्षं प्राजापत्य-शङ्क-व्याख्याने, गौतमो
स्त्वजहार,—“अथापरगृह्यं न कश्चन याचेत”—इति । पर्युदास-पक्षं
हृत्स्वस्तिर्व्यजहार,—

“अहं प्रातस्वहं सायन्यहमद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाग्नीयात् प्राजापत्यश्चरन् द्विजः”—इति ।
स्वात्यन्तरेऽपि,—

“अथाचिताग्नी मितशुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

मितभोजित्वं दशयासत्वम् । तदुक्तं चतुर्विंशतमते,—

* याचितशब्दस्य परद्रव्यविषयत्वात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“प्रीतस्तु द्वादश वासा नक्ते पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः”—इति ।

तच्च भोज्य-द्रव्यं परकीयमप्रयत्नोपनीतश्चेत्येतदुभयं स्मार्त्त-लिङ्गा-
दवगम्यते । तथा च प्रतिपद-प्रकरणे याज्ञवल्क्यः,—

“अयाचितादृतं याज्ञमपि दुष्कृत-कर्मणः”—इति ।

तथा, यतिधर्मेषु उच्यते,—

“शिक्षाऽश्नमनद्योमात् प्राक्केनापि निमग्नितम्* ।

अयाचितन्तु तद्वैष्णवं भोक्तव्यं मनुरग्रवीत्”—इति ।

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदासः, उभयथाऽप्येकभक्तादिवत्स कालो
विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात्, पर्युदासे पराधीनत्वात् । असति तु
काल-विशेष-विधौ, न कर्म-काल-व्याप्ति-वचनमत्र प्रवर्तते । तथा सति,
किं “पौर्वाहिकास्तु तिथयः”—इति वचनेन परा याज्ञा, किं वा,
‘युग्माग्नि’ वाक्येन पूर्वा? इति वीक्षायां, युग्मवाक्यस्य तिथि-विशेष-
विषयत्वादनुरणं न्याय्यम् । अनेनेव न्यायेन प्रतिपदयथाचिते पूर्व-विद्वैव
याज्ञा । अयाचितस्य नियमरूपत्वात् ।

“द्वितीयाऽऽदिक-युग्मानां पूज्यता नियमादिषु”—

इत्युक्तत्वात् ।

॥०॥ इत्ययाचित-निर्णयः ॥०॥

प्रतिपद्युपवासैकभक्तनक्तायाचितानि निर्णीतानि । तच्च, शुक्ल-
प्रतिपत्पूर्व-विद्धोपोष्या छण्णा प्रतिपदुत्तर-विद्धा । एकभक्त-नक्तयोः

* अत्र, ‘प्राक् केनाप्यनिमग्नितम्’—इति पश्चात्तरे पाठः ।

सर्वासु तिथिषु मध्याह्न-प्रदोष-व्याप्त्या निर्णयः । अथाशितस्य प्राति-
स्निक-काश-विशेष-विध्यभावात् उपवासवत् शुक्ल-कृष्ण-प्रतिपदौ-पूर्वा-
नर-विद्वे पक्षौतये,—इत्येतावद्भवस्वितम् ।

अथ प्रतिपदान-व्रतानि निर्णीयन्ते ।

भविष्योत्तरपुराणे दानं पद्यते,—

“प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णभरविन्दश्च कारयित्वाऽष्टपञ्चकम् ॥

कृत्वा त्रैदुम्बरे पात्रे सुगन्धि-धृत-पूरिते ।

पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत्”—इति ।

ब्रह्मपुराणे फलव्रतं पद्यते,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नेवेद्यन्तु पक्षेऽमीनी षोडश-चिगुणानि च ।

फलानि पिष्टपक्वानि* दद्यादिप्राय षोडश ।

देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रया†”—इति ।

एवमन्यान्यपि दान-व्रतान्युदाहरणीयानि । तानि च सर्वाण्युत्तर-वि-
द्वायां प्रतिपदि कर्त्तव्यानि । तेषां देवतात् । तदाह वृहद्वाग्भवस्य,—

“पौर्वाश्विकास्तु तिथयोदैवे कार्ये फलप्रदाः”—इति ।

यद्यप्येतत्तिथि-सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तं, तथापि प्रतिपदि बाधका-

* यत्नानि चेष्टपक्वानि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† नियमाश्रयाः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

भावात् तच्च प्रवर्तते । न चात्र युग्म-वाक्यं बाधकम्, तस्य तिथि-
विशेषमुपजीव्य प्रवृत्तस्यापि कर्म-काल-व्याप्ति-वाक्यात् दुर्बलत्वात् ।
तिथिरङ्गं कर्माङ्गं ततः प्रवृत्तमिति पूर्वमुक्तम् । कर्म-काल-व्याप्तिश्च
दृढयाश्रयस्तथाह,—

“कर्मणोयस्य यः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाप्त-दृष्टौ न कारणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालाव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाप्त-दृष्टौ न कारणम्”—इति ।

गार्ग्येऽपि,—

“थोयस्य विहितः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाप्त-दृष्टौ न कारणम्”—इति ।

कर्म-कालस्य दान-व्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाह्नोऽवगन्तव्यः । “पूर्वाह्नो वै
देवानाम्”—इति ब्राह्मणात् । एकभक्त-नक्तयोर्देवत्वेऽपि प्रतिपदोक्त-
काल-विशेष-ब्राह्मणेण सामान्य-रूपं पूर्वाह्न-ब्राह्मणं बाध्यते । नत्वेवं
प्रवृत्तयोर्दान-व्रतयोः किञ्चिद्बाधकमस्ति ।

अङ्गः पूर्वाभागः पूर्वाह्नः । स च, पञ्चधा विभाग-पक्षे सुहृत्-
त्रयात्मकः प्रातः कालः । चतुर्द्धा विभाग-पक्षे सार्द्ध-प्रहरात्मकः ।
त्रिधा विभाग-पक्षे पञ्च-सुहृत्तात्मकः । द्वेधा विभाग-पक्षे सार्द्ध-
सप्त-सुहृत्तात्मकः । पञ्चदशधा विभाग-पक्षेऽप्यर्थोक्तथैव सम्यग्यते ।
यद्यपि बह्वब्राह्मणरोधेन पञ्चधा विभागएवात्र शास्त्राः,—इति
पूर्वमुक्तम्, तथापि बह्वकर्तव्योपेतयोर्दान-व्रतयोर्मुहूर्त्त-त्रय-आश्र-
य-
Digitized by Google

प्राणुष्ठातुमशक्यत्वात् इतरेऽपि यथा अनुकल्पेन गृहीतव्याः । यत्र
सार्द्ध-वत्त-सुहृत्तैरपि कर्म न समाप्यते, तत्र स्त्रियोदिवयोऽप्यभ्यनु-
ज्ञायते । अतएव देवतः,—

“यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-दान-उपादिषु”—इति ।

व्याचोऽपि,—

“उदयमेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययन-कर्मसु”—इति ।

भविष्योत्तरपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराजिकी”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैद्वके”—इति ।

संस्कृतपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवासदानादौ* घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याज्ञा विपरीता तु पैद्वके”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याज्ञा आहुतादावस्तगामिनी”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

* स्नानादौ,—इति वि० क० पुस्तकयोः पाठः ।

“आदित्योदय-वेलायां वाऽस्यापिच* तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्त्रव्या प्रभृता नोदयं विना”—इति ।

मन्त्रस्त्वेवं छत्त्रदिवसाभ्युपगच्छा, तथाप्युत्तर-विद्धायास्तियेर्घहस्ते कि-
त्पपरिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र, बौधायनेन
‘अस्यापि’—इत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्ये-
ऽपि प्रतिभाति । ‘उदयन्नेव’—इत्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादि-
वचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तर-बोधा-
यन-प्रोक्ते घटिका-चतुष्टयं प्रतिभासते । तथाच पश्यते,—

“उदिते दैवतं भानौ पिच्यस्यास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं चिरऋष्य सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः”—इति ।

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽह्नोमुहूर्त्त-द्वयं दैवतम्,
तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नोमुहूर्त्त-त्रयं पिच्यम् । अतस्ताव-
त्काल-व्यापिनी या तिथिर्भवति, सैव क्रमेण हव्य-कव्ययोर्गोह्या,—
इति ।

अत्रोच्यते । ‘पौर्वाहिकाः’—इति वचनेन दैवे पूर्वाह्न-व्याप्यभि-
धानात् पूर्वाह्नस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता
तिथिर्यद्दीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तम्,—

“त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः सव्य-गामिनी ।

द्विमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या या तिथिर्द्वि-गामिनी”—इति ।

तत् न त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तेर्बोधकं, प्रत्युतोपोदस्तकमेव । तथा हि,
प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्ति-पूर्वकः, प्रसक्तिस्याच यथोक्त-रीत्या पौर्वाहिक-

* या सस्यापि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“नक्षत्र-दर्शनाश्रयं गृहस्थस्य बधिः स्मृतम् ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“नक्षत्रं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधि-संयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्त्रिणे घटिका-द्वये ।
निशा-नक्षत्रं विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा”—इति ।

रात्रि-नक्षत्र-भोजने व्यासः,—

“त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।
नक्षत्रं तत्र कर्त्तव्यमिति ब्राह्म-विनिश्चयः”—इति ।
तदेवं नक्षत्र-कालौ व्यवस्थितौ । तत्र, नक्षत्रं प्रदोष-व्यापिन्यां तिथौ-
कार्यम् । तदाह वसुः,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्षत्र-व्रते सदा ।
एकादशीं विना सर्वा ग्रहणे कृष्णे तथा स्मृता”—इति ।
एकादश्यान्तु यन्नक्षत्रं, तत्रोदय-व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या सदा नक्षत्र-व्रते तिथिः ।
उदयस्या सदा पूज्या हरि-नक्षत्र-व्रते तिथिः”—इति ।
अत्राप्येकभक्त-न्यायेन षोढा विषय-भेदा उपेक्षणीयाः । मध्याह्न-
प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् । पूर्वद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पूर्व-तिथिर्ग्राह्या ।
परेद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथिः । उभयत्र प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथि-
रेव । तदाह आबालिः,—

“सदैव तिथ्योद्भवयोः प्रदोष-व्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरच नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः”—इति ।

उभयत्रापि दिवा रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यतः,—इत्यर्थः ।

उभयत्र प्रदोष-व्याप्त्यभावेऽपि परैव । तदाह जावालिः,—

“अतथात्वे परच स्यादस्तादर्वाग्यतोहि सा”—इति ।

प्रदोषे तदभावेऽपि, अस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते, ततः सा याद्वेत्यर्थः । अस्य च, दिवारात्र-व्रतत्वेन प्रदोष-व्याप्तिवत्सायंकाल-व्याप्ति-
रपि निर्णय-हेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तम् । दिवा-
रात्रि-व्रतत्वञ्च कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“प्रदोष-व्यापिनी यत्र त्रिसुहृन्ता यदा दिवा ।

तदा नक्त-व्रतं कुर्यात् स्वाध्यायस्य निषेधवत्,—इति ।

यद्यप्यत्र, प्रदोषकाल-सायङ्कालौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते,
तथापि प्रदोष-व्याप्तिर्मुख्यः कल्पः, सायङ्काल-व्याप्तिरनुकल्पः,—इति
जावालि-वचनादवगम्यते । तत्र हि, ‘अतथात्वे’—इति प्रदोष-व्याप्त्य-
भावमनूद्य तादृश्यास्तियेर्धात्वात्, ‘अर्वागस्ताद् यतः’—इति हेतूपन्या-
सात् । ईदृशे विषये, गृहस्थोऽपि यतिवद्दिवा नक्तमाचरेत् । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ।

आत्मनोद्दिगुणध्यायामतिक्रामति भास्करे ॥

तन्मक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततोविद्वान् सायान्ते तु भुजि-क्रियाम् ॥

कुर्यान्नक्तव्रती नक्त-फलं भवति निश्चितम्”—इति ।

यत्तु, सप्तमी-भानुवासरादौ सौर-नक्षत्रं विहितं, तच्च पूर्वोक्त-विषया-
सेन सायङ्काल-व्याप्तिर्मुख्यः कल्पः, प्रदोष-व्याप्तिरनुकल्पः । एतदेवा-
भिप्रेत्य सुमन्तुः,—

“त्रिमुहूर्त्त-सृगेवाह्निं निश्चि वैतावती* तिथिः ।

तस्यां सौरक्षवेन्नक्षत्रमहन्वेव तु भोजनम्”—इति ।

अत्र, सायंयात्रे मुख्य-कालत्वात् प्रथमतो निर्द्देशः, प्रदोष-व्याप्तेरनु-
कल्पत्वात् पश्चान्निर्द्देशः । इतर-नक्षत्रेषु तु, प्रदोष-व्याप्ते मुख्यत्वादुदाहृत-
कूर्मपराण-वचने सेव प्रथमं निर्द्दिष्टा, सायङ्काल-व्याप्तिः पश्चान्निर्द्दिष्टेति
विवेकः ।

तेष्वितर-नक्षत्रेषु प्रदोष-व्याप्ति-तिथि-ग्रहणेऽपि भानुवासर-संक्रा-
न्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रि-भोजन-निषेधः, तदा दिवैव नक्षत्रं
कुर्यात् । तथा च भविष्योत्तरपुराणे,—

“ये त्वादित्य-दिने ब्रह्मन्नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वात्रि-भोजने”—इति ।

अस्मिंश्च दिवा भोजने, उत्तमोऽन्तिमो मुहूर्त्तः, मध्यम उपान्यम्,
ततः प्राचीनो जघन्यः । एवञ्च सत्यन्तिमभाग-त्रिमुहूर्त्त-वचनान्युपपद्यन्ते ।
रात्रि-भोजनेऽपि घटिका-त्रयमुत्तमः कालः, घटिका-षट्कं मध्यमः
कालः । एतदेवाभिप्रेत्य वचन-द्वयं स्मर्यते,—

“प्रदोषोऽस्लमयादूर्ध्वं घटिका-त्रयमिष्यते”—इति ।

“त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्वावस्तङ्गते सति”—इति ।

* चैत वती,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† वचनं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

निग्रीय-पर्यन्तो जघन्यः कालः । 'नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ'—इति सामान्येनाभिधानात् । अ-सौर-नक्तोषु साम्येन वैषम्येण वा दिन-द्वये प्रदोषैकदेश-व्याप्तौ, परेद्युरेव नक्तं कार्यम् । सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथि-व्याप्तत्वात् । अत्राप्येकभक्तवदन्याङ्ग-नक्तोपवास-स्थानीय-नक्त-योर्निर्णयो द्रष्टव्यः ।

यथोक्त-सप्तण-संक्षिप्तयोरेकभक्त-नक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रस-
क्तिसदा कथं कर्त्तव्यम् ? न चेतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयम् ।
भविष्योत्तर-पुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदाचित्तत्-प्रसक्तेः । तथा हि,
तत्र, द्वतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्त-नक्तायाचिते-
पवास-पारणानि विहितानि । अत्र, यदा द्वतीया चाम-त्रय-परिमिता
ततउर्ध्वचतुर्थी ; तदा मध्याह्न-व्यापित्वात्तृतीयैकभक्तं तत्र प्राप्तं, प्रदोष-
व्यापित्वाच्चतुर्थी-नक्तमपि तत्रैव, तथा सति परस्पर-विरोधो दुःप-
रिहरः ।

अचोच्यते । एकभक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्य-कल्प-
एवानुष्ठेयस्तद्विरोधिनि तु नक्तोऽनुकल्पः । स च द्विविधः ; दिनान्तर-
नुष्ठानात् कर्त्तव्यानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी परेद्युर्दृष्ट्वा 'सायंकालं
व्याप्नोति, तदा तस्य गौण-काल-व्यापित्वादेकएव कर्त्ता दिन-भेदेन
व्रत-द्वयमनुतिष्ठेत् । यदा चतुर्थी समा क्षीणा वा, तदा गौण-
कालस्याप्यसम्भवेन पूर्वद्युरेव भार्या-पुत्रादिना कर्त्तव्येण तन्नक्तं
करणीयम् ।

॥०॥ इति नक्त-निर्णयः ॥०॥

अयाचितं निर्णीयते ।

पूर्वादाहते सप्तमीप्रते पञ्चम्यामयाचितं विहितम् । तस्यैकभक्तवत्
प्रतिपदोक्तः काल-विशेष-विधिर्नास्ति । तस्य याचित-भोजन-निषेध-
रूपत्वात् । स च निषेध उपवासवद्दोराचं विषयीकरोति । अतएव
सङ्ख्योऽपि, 'अस्मिन्नदोराचे याचितमन्नं न भोक्ष्ये' इत्येवं कर्तव्यः ।
अथ, याचितादव्यदयाचितमित्यप्रयत्न-लभ्यस्य पर-इत्तस्य भोजनं विव-
क्ष्यते, तदाऽपि पराधीनत्वादेव न तस्य काल-विशेषो विधातुं शक्यते ।
यद्यपि स्मृतेः पूर्व-सञ्चितं वस्तु इदानीमयाचितं भवति, तथापि पूर्वं
प्रयत्न-सम्पादितत्वात्तदयाचितमेव । अथवा, निषेधस्य प्रसाक्त-पूर्वक-
त्वाद्याज्ञा-प्रसक्तेश्च पर-द्रव्य-विषयत्वात्* अयाचित-शब्दोऽपि परद्रव्य-
मेव विषयी करोति ।

अयायाचित-शब्दस्य यथोक्त-रीत्या द्वावर्थौ सम्पन्नौ; प्रतिषेधः
पर्युदासश्च । तयोः प्रतिषेध-पक्षं प्राजापत्य-हृच्छ्र-व्याख्याने, गौतमो
श्रवणहार,—“अथापरग्व्यहं न कञ्चन याचेत”—इति । पर्युदास-पक्षं
हृच्छ्रतिव्यवहार,—

“अहं प्रातस्व्यहं सायन्यहमद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाग्नीयात् प्राजापत्यश्चरन् द्विजः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“अयाचिताग्नी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

मितभोजित्वं दशयासत्वम् । तदुक्तं चतुर्विंशतमते,—

* याचितशब्दस्य परद्रव्यविषयत्वात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“प्रातस्तु दादत्र यासा नक्ते पक्षद्वैव तु ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः”—इति ।

तच्च भोज्य-द्रव्यं परकीयमप्रयत्नोपनीतश्चेत्येतदुभयं स्मार्त्त-लिङ्गा-
दवगम्यते । तथा च प्रतिग्रह-प्रकरणे याज्ञवल्क्यः,—

“अयाचिताहतं याज्ञममि दुष्कृत-कर्मणः”—इति ।

तथा, यतिधर्मेषु उज्जनाः,—

“त्रिचाऽश्नमनुद्योमात् प्राक्केनापि निमग्नितम्* ।

अयाचितन्तु तद्वैष्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्”—इति ।

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदासः, उभयथाऽप्येकभक्तादिवत् कालो
विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात्, पर्युदासे पराधीनत्वात् । असति तु
काल-विशेष-विधौ, न कर्म-काल-व्याप्ति-वचनमत्र प्रवर्तते । तथा सति,
किं “पौर्वाहिकास्तु तिथयः”—इति वचनेन परा याज्ञा, किं वा,
‘युग्माग्निं वाक्येन पूर्वा’ इति वीक्षायां, युग्मवाक्यस्य तिथि-विशेष-
विषयत्वादनुसरणं न्याय्यम् । अनेनेव न्यायेन प्रतिपदयथाचिते पूर्व-विद्धैव
याज्ञा । अयाचितस्य नियमरूपत्वात् ।

“द्वितीयाऽऽदिक-युग्मानां पूज्यता नियमादिषु”—

इत्युक्तत्वात् ।

॥०॥ इत्ययाचित-निर्णयः ॥०॥

प्रतिपद्युपवासैकभक्तनक्तायाचितानि निर्णीतानि । तच्च, एक-
प्रतिपत्यूर्ध्व-विद्धोपोऽथवा क्षणा प्रतिपदुत्तर-विद्धा । एकभक्त-नक्तयोः

* अत्र, ‘प्राक् केनाप्यनिमग्नितम्’—इति ग्रन्थागते पाठः ।

सर्वासु तिथिषु मध्याह्न-प्रदोष-व्याप्या निर्णयः । अथाशितस्य प्राति-
स्निक-काल-विशेष-विध्यभावात् उपवासवत् शुक्ल-कृष्ण-प्रतिपदौ-पूर्वा-
णर-विद्धे ग्रहीतव्ये,—इत्येतावद्भवस्वितम् ।

अथ प्रतिपदान-व्रतानि निर्णीयन्ते ।

भविष्योत्तरपुराणे दानं पद्यते,—

“प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दस्य कारयित्वाऽष्टपत्रकम् ॥

कृत्वा त्रैदुम्बरे पात्रे सुगन्धि-धृत-पूरिते ।

पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत्”—इति ।

ब्रह्मपुराणे फलव्रतं पद्यते,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नैवेद्यन्तु पक्षेऽमौनी षोडश-त्रिगुणानि च ।

फलानि पिष्टपक्वानि* दद्याद्विप्राय षोडश ।

देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्चयाः”—इति ।

एवमन्यान्यपि दान-व्रतान्युदाहरणीयानि । तानि च सर्वाण्युत्तर-वि-
द्वायां प्रतिपदि कर्त्तव्यानि । तेषां दैवत्वात् । तदाह वृहद्वाग्भवल्काः,—

“पौर्वाहिकास्तु तिथयोदैवे कार्यं फलप्रदाः”—इति ।

यद्यप्येतन्निधि-सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तं, तथापि प्रतिपदि बाधका-

* फलानि चैष्टपक्वानि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† नियमाश्चयाः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

भावात् तत्र प्रवर्तते । न चात्र युग्म-वाक्यं बाधकम्, तस्य तिथि-
विशेषमुपजीव्य प्रवृत्तस्यापि कर्म-काल-व्याप्ति-वाक्यात् दुर्बलत्वात् ।
तिथिरङ्गं कर्माङ्गं ततः प्रवृत्तमिति पूर्वमुक्तम् । कर्म-काल-व्याप्तिश्च
वृद्ध्याश्रयस्य आह,—

“कर्मणोयस्य यः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-वृद्धौ न कारणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालाव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-वृद्धौ न कारणम्”—इति ।

गार्ग्येऽपि,—

“योयस्य विहितः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-वृद्धौ न कारणम्”—इति ।

कर्म-कालश्च दान-व्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाह्नोऽवगन्तव्यः । “पूर्वाह्नो वै
देवानाम्”—इति ब्राह्मणात् । एकभक्त-नक्तयोर्देवत्वेऽपि प्रतिपदोक्त-
काल-विशेष-ब्राह्मणेण सामान्य-रूपं पूर्वाह्न-ब्राह्मणं बाध्यते । नत्वेवं
प्रवृत्तयोर्दान-व्रतयोः किञ्चिदाधकमस्ति ।

अङ्गः पूर्वभागः पूर्वाह्नः । स च, पञ्चधा विभाग-पक्षे मुहूर्त्त-
त्रयात्मकः प्रातः कालः । चतुर्द्धा विभाग-पक्षे सार्द्ध-ग्रहरात्मकः ।
त्रिधा विभाग-पक्षे पञ्च-मुहूर्त्तात्मकः । द्वेधा विभाग-पक्षे सार्द्ध-
षष्ठ-मुहूर्त्तात्मकः । पञ्चदशधा विभाग-पक्षेऽप्यर्थोक्तथैव सम्यक्षते ।
यद्यपि बह्वङ्गानुरोधेन पञ्चधा विभागएवात्र शास्त्रः,—इति
पूर्वमुक्तम्, तथापि बहुकर्तव्योपेतयोर्दान-व्रतयोर्मुहूर्त्त-त्रय-भागे

प्राणुष्ठातुमशक्यत्वात् इतरेऽपि यथा अनुकल्पेन ग्रहीतव्याः । यत्र
चार्द्ध-सप्त-सुहृत्तरैरपि कर्म न समाप्यते, तत्र ह्यसौदिवसोऽप्यभ्यनु-
ज्ञायते । अतएव देवलः,—

“यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-दान-जपादिषु”—इति ।

याचोऽपि,—

“उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययन-कर्मसु”—इति ।

भविष्योत्तरपुराणेऽपि,—

“अतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थं चापराद्धिकी”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“अतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके”—इति ।

शंखपुराणेऽपि,—

“अतोपवासदानादौ* घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याज्ञा विपरीता तु पैतृके”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“अतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याज्ञा आह्नादावस्तगामिनी”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

* स्नानादौ,—इति वि० क० पुस्तकयोः पाठः ।

“आदित्योदय-वेलायां याऽस्यापिच” तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्त्राया प्रभृता नोदयं विना”—इति ।

नन्वस्त्वेवं हस्तदिवसाभ्यनुज्ञा, तथाप्युत्तर-विद्धायास्तियेर्दृष्टे कि-
यत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र, बोधायनेन
‘अस्यापि’—इत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्ये-
ऽपि प्रतिभाति । ‘उदयन्नेव’—इत्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादि-
वचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तर-बोधा-
यन-प्रोक्ते घटिका-चतुष्टयं प्रतिभासते । तथाच पश्यते,—

“उदिते दैवतं भानौ पिच्यस्यास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं चिरऋतं सा तिथिर्द्व्य-कथ्ययोः”—इति ।

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽहोमुहूर्त्त-द्वयं दैवतम्,
तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमहोमुहूर्त्त-त्रयं पिच्यम् । अतस्ताव-
त्काल-व्यापिनी या तिथिर्भवति, सैव क्रमेण द्व्य-कथ्ययोर्द्याज्ञा,—
इति ।

अत्रोच्यते । ‘पौर्वाहिकाः’—इति वचनेन दैवे पूर्वाह्न-व्याप्यभि-
धानात् पूर्वाह्नस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यतादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता
तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तम्,—

“त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः सद्य-गामिनी ।

दिमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या या तिथिर्द्वि-गामिनी”—इति ।

तत् न त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तेर्वाधकं, प्रत्युतोपोदस्तकमेव । तथा हि,
प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्ति-पूर्वकः, प्रसक्तिश्चात्र यथोक्त-रीत्या पौर्वाहिक-

* या सस्यापि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

वाक्यादा, त्रिमुहूर्त-वेधाभिधाधि-पैठीनसि-वाक्यादा भवति । तस्य प्रसक्तं त्रिमुहूर्तत्वं, सम-तिथौ बाधकाभावात् तथैव व्यवतिष्ठते । तिथि-क्षये त्वधिक-व्याप्ति-विधित्स्या प्रतिषिध्यते । अतस्तत्र चतुर्थ-मुहूर्त-स्यग्निनी तिथिर्याह्या । तिथि-साम्यवन्तिथि-वृद्धावपि मुहूर्त-व्ययमेव मुख्यम् । मुहूर्त-इयन्त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं 'दिसु-हर्ताऽपि'—इत्यपि शब्दः पश्यते ।

नन्वत्र, क्षय-वृद्ध्युपजीवनेन निर्णयः क्रियते । स चानुपपन्नः, व्यास-वाक्ये द्वास-वृद्धि-बोदनायाः पित्र्य-विषयत्वाभिधानात्,

“एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ-द्वास-वृद्ध्यादि-बोदना”—

इति हि पूर्वमुदाहृतम् । दान-व्रते च देवे, अतः कथमनयोर्द्वि-क्षयाभ्यां निर्णयः ? किञ्चोदाहृत-याज्ञवल्क्य-स्कन्द-पुराण-गार्ग्य-वचनेषु 'द्वासवृद्धौ न कारणम्'—इत्युक्तम् । तत्कथमत्र, द्वास-वृद्धोर्निर्णय-कारणत्वम् ?

अत्रोच्यते । सन्ति ह्यन्यानि द्वास-वृद्धि-वाक्यानि । तत्रोपपन्ना,—

“सर्वोदर्पस्तथा हिंसस्तिविधन्तिथि-सञ्ज्ञम्* ।

खर्व-दर्पो परौ कार्यौ हिंसः पूर्वञ्च पुष्यते†”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“सर्वोदर्पस्तथा हिंसस्तिविधन्तिथि-सञ्ज्ञम् ।

खर्व-दर्पो परौ कार्यौ हिंसः स्यात् पूर्वकालिकः”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* हिंसा त्रिविधं तिथिसञ्ज्ञम्,—इति वि० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च

† हिंसः स्यात् पूर्वकालिकी,—इति वि० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

“सर्वोद्वेगस्य हिंस्रविधिति-संशयम् ।

सर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंस्रः स्नात पूर्वकालिकः”—इति ।

सर्वः साम्यम्, अल्पस्यो वा । दर्पो दृढिः । हिंस्रः अधिककषयः ।
इतिः सर्वोद्वेगस्यैः सह यस्मिन् विषये युष्मादि-वाक्यस्य विरोधः
प्राप्नोति, तत्र दैव-पिच्छ-भेदेन व्यवस्थापकं व्यास-वाक्यं, न तु प्रकृतयोः
स्य-दृढोः पिच्छ-विषयस्य-प्रतिपादकम् । आश्रयस्यादि-वचनेष्वपि
कर्म-काल-व्याप्ति-प्राप्तस्य सर्व-दर्पोदि-प्राप्तस्य च विरोधे प्राप्ते सति,
कर्म-काल-व्याप्ति-प्राप्तस्य प्राप्त्यमुच्यते, न तु प्रकृतयोः स्य-दृढो-
निर्णयहेतुत्वं प्रतिपिच्यते ।

ननु, व्यासः सर्वोद्वेगस्यानि पिच्छ-विषयत्वेन सङ्कोचयामास,
आश्रयस्यादिस्यस्य पिच्छे कर्म-काल-व्याप्ता सर्वोद्वेग-वाक्यस्य बाधनम्* ।
इत्येवं निर्विषयत्वमेवां प्रसज्येत ! इति चेत् । मैत्रेय, यदा पूर्वोत्तर-दिनयोः
पिच्छ-विषय-कर्म-काल-व्याप्तिः समाना, यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म-
काल-व्याप्त्यभावस्तत्रोभयत्र सर्वोद्वेग-वाक्ये निर्णेतुं शक्यत्वात् ।

आज्ञां प्रासङ्गिकी सर्वोद्वेग-वाक्य-विना । प्रकृते तु, सर्वोद्वेगे सु-
हृत्त-त्रय-व्यापिनी प्रतिपदान-प्रतयोर्यहीतव्या । एवं च सति उदय-
मात्र-व्याप्ति-प्राप्तं चट्टिकामात्र-व्याप्ति-प्राप्तस्य वैयर्थ्यादधिकरणन्या-
येनावयुक्त्यनुवाद-रूपतया चि-मुहूर्त-व्याप्तिं प्रशंसति । अथवा, यदा
पूर्वोदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति, परेद्युदय-कालमात्रं
व्याप्नोति, तदानीमुदयानन्तर-भाविन्यामुत्थायस्त्रिमुहूर्त-व्याप्तेर्दिन-

* सर्वोद्वेगस्यानि पिच्छविषयत्वबाधनम्,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

इयेऽप्यभावेन इयोरपि दिनद्योर्गोचकाखले सति किं याचामिति वीक्षायां* पूर्वदिने कर्म-काख-व्याप्तेर्भूयसाप्तत्यैव यद्वचं न्यायतः प्राप्तम् । केनापि निमित्तेन तच्च प्रयूहे सति परेषुः कर्म-काख-व्याप्ति-सम्पादनाय पूर्वत्वमभिधाबोदय-विहीनस्य व्याप्ति-वाञ्छास्य हेय-लोप्ति-व्याजेन तदेव प्रशस्यते ;

“आदित्योदय-वेसार्थां वाऽप्याऽपि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्वाहत्येव मन्त्राया प्रभृता नोदयं विना”—इति ।

यदा पूर्वेषुः सङ्गवमारभ्य परेषुदद्यात् प्रागेव तिथि-स्य-वज्रात् प्रतिपत्समाप्ता, तदा यद्यपि दिनद्वये सोदय-सुहृत्सं-वयं नास्ति तथापि पूर्वेषुरेवानुष्ठेयम् ।

“सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः”—इति

वचनेन संपाद्यायाः सोदय-चि-सुहृत्तायाव्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । परेषुस्तादृक्षाश्रयभावात् । यदा पूर्वेषुदयमारभ्य परेषुदद्यादूर्ध्वं सुहृत्सं-वयं वर्द्धते, तदानीं यद्यपि द्वयोर्दिनयोः सोदय-चि-सुहृत्सं-व्याप्तिरस्ति तथापि पूर्वेषुरेवानुष्ठानम् । अस्मदय-व्याप्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मपुराणेऽभिहितम्,—

“व्रते खाने तथा मन्त्रे पितृकार्ये विशेषतः ।

यस्यामस्तं गतोभागः सा तिथिः पुण्यभाग्यवेत्”—इति ।

* यथायोग्यं विपरिहृतिरज्ञेया । नापि पक्षस्य क्षयवृद्धिभ्यां निर्णयो-
शुच्यते, तत्राप्युक्तदोषस्यापरिहार्यत्वात् । यदा शुक्लपक्षस्य,—इत्यधिकाः
पाठः वि० मुक्तके ।

गन्वासां बोद्ध-चि-मुहूर्त-व्याप्तिरक्षमय-व्याप्तिश्च, निर्णयस्तु शुक्ल-
कृष्ण-पक्षाभ्यां भविष्यति । तथा च मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपक्षे तिथिर्षास्त्रा यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्षास्त्रा यस्यामस्तमितोरविः”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“वर्द्धमानेन्दु-पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्थादापराहिकी”—इति ।

अथवा, पक्षस्य वृद्धि-क्षयाभ्यां निर्णेतव्यम् । तथा च वृद्धवशिष्ठः,—

“वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्थादापराहिकी”—इति ।

बौधायनः,—

“सा तिथिस्तत्र गच्छति यस्यामभ्युदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्क्षमयं प्रति”—इति ।

अत्रोच्यते । न तावत् शुक्लपक्ष-कृष्णपक्षाभ्यां निर्णयः संभवति ।

तथा सति, वज्र-वचन-बाध-प्रसङ्गात् । तथा हि,—यानि वचनानि

पूर्व-विद्धायां शुक्लप्रतिपदि उपवास-विधायकानि पूर्वमुदाहृतानि,

तानि बाधेरन् । तथा, कृष्ण-प्रतिपदः पर-विद्धाया उपोष्यत्वं पूर्वं

निर्णीतं, तच्च विपरिवर्तितं । एवमेकभक्तादावपि यथाद्योग्यं विपरि-

वृत्तिरुच्यते । नापि पक्षस्य वृद्धि-क्षयाभ्यां निर्णययुज्यते । तथाप्युक्त-

दोषस्यापरिहार्यत्वात् । यदा शुक्लपक्षस्य तिथि-वृद्ध्या षोडशदिनात्मको-

भवति, तदा भवन्मते पर-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपदुपवासः प्राप्नोति ।

कृष्णपक्षस्य तिथि-क्षय-वशाच्चतुर्दश-दिनात्मकत्वे पूर्व-विद्धायां कृष्ण-

प्रतिपक्षपक्षः प्राप्नोति । एवं बाधान्तरमुज्जेयम् । अस्ति च शुक्ल
कृष्ण-पक्ष-वाक्यस्य विनाऽप्यन्य-बाधं विषय-विशेषः । तथाचक्षिरेषा
समर्थते,—

“अनूष्णां दशमौ कार्त्तमा परया पूर्वयाऽथवा ।

शुक्ला न दूषिता यस्यादिति सा सर्वतोमुखी” —इति ।

तत्र शुक्ल-कृष्ण-पक्षाभ्यां व्यवसाय कर्त्तव्या । पक्ष-वृद्धि-क्षय-वाक्य-
मपि पूर्वेषु समान-विषयतया व्याख्येयम् । वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य यः पक्ष-
साक्षेति योजनीयम् । तथा सति, शुक्लपक्षइत्युक्तं भवति । यदा पक्षः
क्षयं याति,—इत्यत्रापि पक्ष-निर्वाहकचन्द्रः क्षयं यातीति व्याख्याने
कृष्णपक्षइति सम्भवे । अतोवयोक्त-सोदय-चिमुहूर्त्त-व्याप्ति-कृतो
निर्णयः सुस्मितः ।

अत्राप्येकभक्तवत् षोढा भिद्यते । उदयकाले पूर्वधुरेव चिमुहूर्त्तव्या-
पिनी, परेद्युरेव चिमुहूर्त्तव्यापिनी, उभयत्रापि चिमुहूर्त्तव्यापिनी,
नोभयत्र चिमुहूर्त्तव्यापिनी, उभयत्र साम्येन विषम्येण वा चिमुहूर्त्त-
वर्त्तिनी, एकदेशवर्त्तिनी चेति । अत्र, प्रथमपक्षे खण्डतिष्ठित्वाभावा-
त्तस्मिन् सम्यक् । तृतीयदिषु चतुर्थे पक्षेषु अस्तमय-व्याप्तेः कर्म-काल-
मात्रादस्य च स्वाभात् पूर्वधुरेवानुष्ठानम् । द्वितीयपक्षे तु क्षयगामित्वे
चिमुहूर्त्तमप्युत्तर-विद्धां परित्यज्य पूर्वधुरेवानुष्ठानम् । वृद्धिगामित्वे
साम्ये च परेद्युरिति निर्णयः । इत्यङ्गभूता प्रतिपत्यर्व-निर्णये वक्ष्यते ।

॥०॥ इति दान-व्रत-निर्णयः ॥०॥

उक्तान्युपवासैकभक्तायाचितदानव्रतानि प्रतिपद्विषयाणि । तावता
दैव-विषद्योगिण्यः सुखितः ।

अथ पित्र्यं निर्णीयते ।

तत्र, सामान्येनापराधिक-प्रतिपदि पित्र्यं विहितम् ।

“प्रतिपत्तं सैव विज्ञेया या भवेदापराधिकी ॥

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरब्रवीत्”—

इति हि व्यास-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । पित्र्यञ्च द्विविधं एकोद्दिष्टं
पार्वणञ्च । तयोः स्वरूपमाह कणः,—

“एकमुद्दिष्टं यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

चौगुद्दिष्टं तु यत्तद्वि पार्वणं मुनयोविदुः”—इति ।

तत्र, प्रतिपदि मृतस्य मासान्तर-वर्त्तिन्यां प्रतिपद्येकोद्दिष्ट-रूपं
मासिकं प्रसक्तम् । संवत्सरान्तर-वर्त्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि पार्वण-रूप-
मासिकं आहुं प्राप्नोति । तत्र मासिकस्य तद्दिन-कर्त्तव्यतामाह
याज्ञवल्क्यः,—

“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि”—इति ।

तेषाञ्च मासिकानामेकोद्दिष्ट-रूपत्वं पैठीनसिराह,—

“षाण्मासिकाब्दिके आहुः स्यातां पूर्वद्युरेव ते ।

— मासिकानि सक्तीये तु द्विसे द्वादशेऽपिवा ॥

सप्तिष्ठीकरणादर्वाक् सुर्वन् आहुः तानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट-विधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि तानि तु”—इति ।

अथमर्थः,—जगत्प्रासङ्गिकं सप्तम-मास-गत-शुक्ल-दिनात् पूर्वे-
श्वरनुष्ठेयम् । जगत्प्रासङ्गिकं द्वितीय-वत्सरादेर्गताह-दिनात् पूर्वेषुः
कर्त्तव्यम् । मासिकानि तु तत्तन्मास-शुक्ल-दिनेऽनुष्ठेयानि । स एव
सुखः कल्पः । यदा तु द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं, तदा तस्मात् पूर्वं
यस्मिन् कस्मिन्नपि वा दिने मासिकान्याह्वयानुष्ठेयानि । सोऽयमनु-
कल्पः । पक्षद्वयेऽथेकोद्दिष्ट-विधानमेव, न तु पार्वण-विधानम्,—इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । किमेकोद्दिष्टेष्वपराह-व्यापिनी तिथिर्याह्वा,
किं वा साक्षाद्-व्यापिनी, उतास्तमय-व्यापिनी, अहोस्त्रिन्मथाह्वा-
पिनी?—इति । न चात्र पक्षान्तराणि सम्भाव्यन्ते, तन्नापकाभावात् ।

ननु, युग्माग्नि-वाक्यं, तिथि-द्वास-दृष्टि-वाक्यं, शुक्ल-कृष्ण-पक्षवाक्यं,
पक्ष-चय-दृष्टि-वाक्यं, कर्म-काल-व्याप्ति-वाक्यं वा, पक्षान्तर-प्रापकं
भविष्यति । मैवं, पक्ष-चय-दृष्टि-वाक्यस्य शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-परत्वेन व्याख्या-
तत्वात् । शुक्लादि-वाक्यन्तु पूर्वोत्तरयोस्तिथ्योः शास्त्रान्तराभ्यां प्राप्ति-
साम्ये सति पुरुषेष्वा-निवारणाय व्यवस्थापकमित्युक्तम् । तिथि-द्वास-
दृष्टौ तु कर्म-कालेन बाध्यते । कर्म-काल-वाक्ये साक्षादेव 'द्वास-दृष्टौ
न कारणम्'—इत्युक्तत्वात् । युग्मवाक्यन्तु न पिच्य-विषयम् । कर्मका-
लस्य कोद्दिष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः । अतोऽत्र पक्षान्तर-सम्भवः ।

उपन्यसेषु तु पक्षेषु प्रथमन्तावत्सामान्य-विज्ञेय-शास्त्राभ्यामपराह-
व्यापिनी प्रतिभाति ।

“अपराहिकास्तथा ज्ञेयाः पिचर्थे तु शुभावहाः”—

इति हि निगम-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । हारीतोऽपि,—

“अपराहः पितृणाम् वाऽपराहानुवाचिनी ।

सा यास्या पित्रकार्ये तु न पूर्वाऽस्नानयायिनी *—इति ।

दृढमनुरपि,—

“यस्यामस्तं रविर्थाति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्नेभ्यो यतोदत्तोद्वपराहः स्वयम्भवा”—इति ।

तदेत्सामान्य-ब्राह्मं, तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् ।

“प्रतिपत्तैव विन्नेया या भवेदापराह्निकी”—

इति तु विशेष-ब्राह्मं, तिथि-विशेषोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् । ताभ्या-
मुभाभ्यां ब्राह्मण्यां प्रथमपक्षउत्तिष्ठति । द्वितीय-पक्षेऽप्यस्ति ब्राह्म-
द्वयम् । बौधायनः,—

“उदिते दैवतभ्यागौ पित्रश्चास्त्वमिते रवौ ।

द्विसुहृत्तं चिरञ्जय सा तिथिर्हव्य-कथयोः”—इति ।

वचनार्थस्तु पूर्वं व्याख्यातः । तदेतस्यायाह-व्याप्तेः सामान्य-ब्राह्मम् ।

विशेषस्तु पैठीनसिना दर्शितः,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः”—इति ।

न चात्रापि प्रतिपदः सामुख्यमात्रं प्रतीयते, न तु सायाह्न्यातिः,
—इति शङ्कनीयम् ।

“सम्मुखी नाम सायाह्न-व्यापिनी दृश्यते यदा”—

इति स्कन्दपुराणे सामुख्यस्य व्याख्यातत्वात् । अक्षमय-व्यापित्व-
पक्षो दृढयाज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभुदितोरविः ।

* न पूर्वाऽस्नानयायिनी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरग्निः”—इति ॥

तथा, दान-क्रियायामुदाहृतेषु घटिका-व्याप्ति-वाक्येष्वस्मिन्ने घटिका-व्याप्तिः पित्र्ये प्रदर्शिता । तदेतदुपन्यस्तं पञ्च-चयमेकोद्दिष्ट-पार्वण-विषयं, पित्र्य-कर्म-सामान्यसुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । एकोद्दिष्टे तु चतुर्थः पञ्चोवाचनिकः । तथा च रुद्रगौतमः *,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्वात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्न-व्यापिनी या पार्वणे या तिथिर्भवेत्”—इति ।

शिव-राघव-संवादेऽपि,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्वात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्”—इति ।

कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्रेष्वप्ययमेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते । मध्याह्न-सैकोद्दिष्टे कर्म-कालत्वात् । तथा च हारीत-श्रुतायतौ,—

“आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने ।

पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्दृद्धि-निमित्तकम्”—इति ।

स्मृत्यन्तरञ्च,—

“पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्दृद्धि-निमित्तकम्”—इति ।

व्यासः,—

“एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैव-हीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्रोक्तं मध्याह्ने तत्रकीर्तितम्”—इति ।

मध्याह्नस्य, सप्तमाष्टमनवम-सुहृत्तात्मकः । ते च सुहृत्ता गान्धर्व-कुतप-रौहिण-संज्ञकाः ॥

* ‘रुद्र’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

तत्रैकोद्दिष्टस्योपक्रमे कुतपस्य पूर्वोत्तरभागाविच्छेद्या विकल्पितौ ।

तदाह व्यासः,—

“कुतप-प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तन-समीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्”—इति ।

समाप्ति-कालमाह श्लोकमौतमः,—

“आरभ्य कुतपे आहुं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिक्षोविधिमाख्याय रौहिणस्तु न लङ्घयेत्”—इति ।

तदेवं कुतप-रौहिणयोर्मध्याह्न-गत-मध्यम-चरम-भागयोः कर्म-कालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोस्तस्माद्गर्भ-व्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टे गृहीत-व्येति स्थितम् । अत्रार्थेकभक्तवद्भेदाश्रयतारणीयाः । तत्र पूर्वद्युरेव परे-द्युरेव वा मध्याह्न-व्याप्तिरित्यनयोः पक्षयोर्न कोऽपि सन्देहः । उभयत्र तद्व्यापित्वं, तत्-संस्पर्शाभावोवेत्यनयोः पक्षयोः पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । तथा सति पूर्वोदाहृतान्यपराहसायाह्नास्तमय-व्याप्ति-विषयाणि पित्र्य-सामान्य-वचनान्यनुगृहीतानि भविष्यन्ति । उभयत्र साम्येन एकदेश-व्याप्तौ खर्वादि-वाक्यं द्रष्टव्यम् । तच्च पार्वण-प्रस्तावे योजयिष्यते । वैषम्येणैकदेश-व्याप्तौ तु यदा पूर्वद्युर्महती, तदा महत्त्वानुगृहात् सामान्य-वचनानुगृहाच्च पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । यदा परेद्युरेव महती, तदा सामान्य-शास्त्रमुपेक्ष्यापि महत्त्वमेवादरणीयमिति पार्वण-आहु-निर्णये वक्ष्यते । अतस्तेनैव न्यायेनात्रापि परेद्युरेवानुष्ठानं द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इत्येकोद्दिष्ट-निर्णयः॥०॥

अथ पार्वण-आहुं निर्णीयते ।

पर्वण्यमावास्यायां यदिहितं, तत्पार्वणम् । तच्च तत्काश्वस्य ज्ञातातप
आह,—

“दर्शमाहुन्तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्णितम् ।

अपराह्णे पिह्यन्तु तत्प्रदानं विप्रिष्यते”—इति ।

यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्राप्नोति, तथापि तद्विहित-रूप
तथा त्रिपुरुषोद्देशेन कर्त्तव्यस्याब्धिक-काम्य-आहुदादेः पार्वणत्वं व्यवहर्तुं
शक्यम् । अतएव काश्व-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् ;

“चौनद्विष्य तु यत्तद्वि पार्वणं सुगद्योविदुः”—इति ।

तथा सति, प्रतिपदि मृतस्य वत्सरान्तरे तस्मात्-तत्पञ्च-वर्त्तिन्यां प्रति
पद्याब्दिकरूपं पार्वणं प्राप्नोत्येव । एतस्यार्थस्य प्रापकं वचनं मत्तमास-
प्रसावे दर्शितम्,—

“मास-पञ्च-तिथि-स्थूटे योयस्मिन् स्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं यथाहन्तास्य तं विदुः”—इति ।

ऋग्वेदपुराणेऽपि,—

“प्रतिषंवत्सरं कार्यं मातापिचोमृतेऽहनि ।

पिह्यस्य तपचस्य* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि”—इति ।

काम्यन्तु पार्वण्यमपरपञ्चे सर्वासु तिथिषु प्रत्येकं विहितम् । तथा च
आश्ववक्ष्यः,—

“कन्यां कन्यावेदिनस्य पशून् वै सत्सुतानपि ।

धूतं क्षपिष्य वाणिष्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥

* पिह्यस्याप्यपञ्चस्य,—इति नि० पुस्तके पाठः ।

अक्षयर्चस्त्रिणः पुत्रान् सर्वरूपे सकुप्यके ।
 शान्तिश्चैव सर्वकामानाम्प्रोति आदुदः सदा ॥
 प्रतिपत्प्रवृत्तिव्येकां वर्जयित्वा चतुर्होमीम् ।
 ब्रह्मेण तु हताथे वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“प्रतिपद्भुज-लाभाय द्वितीया द्विपद-प्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया च चतुर्थी ब्रह्मब्रह्मी ॥
 त्रिंशं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यतमोनरः ।
 गाणपत्यं च सप्तम्यामष्टम्यां दृष्टिसुत्तमाम् ॥
 त्रिंशं नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्वकामताम् ।
 मेदांस्तथाऽऽमुयात् सर्वानेकादश्यां त्रिंशपरः ॥
 द्वादश्यां जयलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 पूजां मेध्यां षड्भूतं दृष्टिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुत्तमाम् ॥
 दीर्घमायुर्धनैश्चैवं कुर्वाणस्तु चतुर्होमीम् ।
 अवाप्नोति न सन्देहः आहुं आहुपरोमरः ॥
 युवानः पितरोयस्य मृताः ब्रह्मेण वा हताः ।
 तेन कार्यं चतुर्होम्यान्तेषां तस्मिन्भीषता ॥
 आहुं कुर्वन्मावासां यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति आहुकृतपुरुषः सदा”—इति ।

अतोविहतिरूपं पार्वणं सम्भाव्यते प्रतिपदि । तस्य च पार्वणस्यो
 च्छितां तिथिं निर्णेतुं प्रथमतोविधि-निषेध-रूपाभ्यां अन्यथ-अतिरे-
 काभ्यामनुष्ठान-कालोनिश्चयते । तत्र, अतातपोक्तोविधिरुदाहृतः,—

“अपराद्धे पिद्विषाम्” — इति । तथा वाक्यान्तराद्यपि । मनुः,—

“तथा आङ्गस्य पूर्वाङ्गादपराद्धो विनिश्च्यते” — इति ।

तुल्यमनु-हारीत-वचने एकोद्दिष्ट-प्रस्तावे उदाहृते,—“अपराद्धः
स्वयम्भवा” — इति । “अपराद्धः पिद्विषाम्” — इति च । अतिस्र,—

“अपराद्धः पिद्विषाम्” — इति । ब्रह्म,—

“पूर्वाङ्गे दैविकं कृत्यमपराद्धे पिद्वि-क्रिया ।

ग्रहणे निम्नि वा कुर्यान्न रात्रौ पैद्वकं पुनः” — इति ।

स्मृत्यन्तरेपि,—“अपराद्धे तु पैद्वकम्” — इति । ननु सायाङ्गस्यापि
कर्मकालत्वं कश्चित् स्मर्यते,—

“दिनान्ते पञ्च नाक्षत्रेषु पुण्याः प्रोक्ता मनोषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये दैवे चैव च कर्मणि” — इति ।

नैवम्, यमेन प्रतिषिद्धत्वात्,

“सायाङ्गस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” — इति ।

तर्हि, पञ्च-नाडी-वचनं निर्विषयं स्यादिति चेत् न, केनापि नि-
मित्तेनापराद्धासम्भवे गौणकालाभ्यनुज्ञा-परत्वात् । अतएव व्यासः,—

“स्वकालातिक्रमे कुर्याद्वाचेः पूर्वं यथाविधि” — इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

“विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक् पात्र-निर्वाहकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्यान्नः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्” — इति ।

ननु, सायाङ्गेऽपि यदा कथञ्चित् प्रत्युहस्तदा आङ्गस्य किं लोपएव,
किं वा रात्रावपि कर्तुं शक्यते? तत्र, लोपएवेति तावत् प्राप्तम् । कुतः?

मुख्यकालत्व-गौणकालत्वयोः रात्रेर्निषेधात् । मुख्यकालत्वं प्रतिषेधति
मनुः,—

“रात्रौ आहुं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योर्हभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते”—इति ।

न चैवं सति यद्वह-आहुमपि प्रतिषिध्येतेति शङ्कनीयम् । आतातपेन
विशेषितत्वात्,

“रात्रौ आहुं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

सूर्योदय-सुहर्त्ते च सन्ध्योर्हभयोस्तथा”—इति ।

गौणकालत्वमपि व्यास-व्याघ्रपद्भ्यां पर्युदसं, “रात्रेः पूर्वं” “रात्रे-
रन्यत्र”—इति ताभ्यामुक्तत्वात् । तस्मादङ्गि आहुसम्भवे लोपएवेति
प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्रात्रौ सर्वात्मना आहुस्य निषेधोवक्तुं शक्यः,
आपस्तम्बेन रात्रौ आहु-समाप्त्यभ्युपगमात् । “न च नक्तं आहुं
कुर्वीतारभ्ये च भोजनसमापनम्”—इति । ननु, सन्ध्या-समीपे प्रार-
ब्धस्य रात्रौ समाप्ति-प्रसङ्गः । तादृशस्तु प्रारम्भः स्कन्देन निषिद्धः,

“उपसन्ध्यं न कुर्वीत पित्र-पूजां कथञ्चन ।

स कालआसुरः प्रोक्तः आहुं तत्र विवर्जयेत्”—इति ।

मैवम् । सन्ध्या-सामीप्यस्य मुख्यकालत्व-निषेधात् । गौणकालत्वन्तु
पूर्वमभिहितम् । तत्र प्रारब्धस्य रात्रावपि परिसमाप्तिः सम्भाव्यते ।

नन्वेवमपि रात्रौ समाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते न त्वारम्भइति चेत् । मैवम् ।
आरम्भस्यापि तथा समाप्त्या उपलक्षणीयत्वात् । आब्दिक-आहु-
परित्यागे प्रत्यवाय-बाहुस्य-स्मरणात् । तथा च भविष्यत्पुराण-प्रभास-
खण्डयोः पद्यते,—

“मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्यात्प्राङ्मादरात् ।
मातुश्चैव वरारोहे, वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
माह्वानस्य महादेवि, पूजां मृक्षामि वो हरिः”—इति ।

अन्यथापि,—

“भोजकोद्यस्य वै आहुं न करोति खनाधिप ।
मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
स याति नरकं चोरं तामिस्रं नाम नामतः”—इति ।

अन्यथापि,—

“पण्डिताज्ञानिनोवाऽपि मूर्खयोषितएववा ।
मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालाः कोटिजगत्सु”—इति ।

अरीचिः,—

“पण्डिताज्ञानिनोमूर्खाः स्त्रियोवा ब्रह्मचारिणः ।
मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेभ्यभिजायते”—इति ।

गन्धर्वं सति,

“रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्”—इति

स्मरणात् अपराह्वयमुत्पत्त्येव सायान्मवद्वौषलेन वा प्रातः-सङ्गवा-
वपि काखौ प्रसज्येयाताम् । नायं दोषः । त्रिव-राष्ट्र-संवादे प्रातः-
कालस्य त्रिषिद्धत्वात्,—

“प्रातःकाखे तु न आहुं प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।

नेमिस्तिकेषु आहुषे न काख-नियमः स्मृतः”—इति ।

यद्यपि सङ्गवान् साक्षान्निषिद्धस्तथापि कुतप-मुहूर्त्ते मुखोपक्रमस्य
गात्र्यर्ध-मुहूर्त्ते च गौक्षोपक्रमस्याभिधाने सति अर्थाभिप्रेतः परि-

श्रियते । उपक्रम-इत्यस्य शिव-राघव-संवादएव दर्शितम्,

“यथादि-व्यतिरिक्तस्य प्रक्रमे कुतपः स्मृतः ।

कुतपादयथाऽप्यर्वागासनं कुतपे भवेत्”—इति ।

यहो यहणम् । आदिशब्देन संक्रान्त्यादि-निमित्तमुच्यते । तस्य च निमित्ताधीनत्वात् कुतपोऽनं नियन्तुं शक्यते । इतरस्य तु सांवत्सरिकादेरस्ति कुतप-नियमः । स च मुख्योपक्रमे नियमः । कदाचित्कार्य-वशाच्छाब्दस्य सहसा करणीयत्वे सति कुतपादर्वाचीनोगान्धर्वोऽप्युपक्रम-कालतयाऽभ्यनुज्ञापते । कुतपस्य मुख्यत्वमनेक-वचन-विहितत्वादेव-गन्तव्यम् । तच्च, कुत-स्वरूपं भविष्यत्पराणेऽभिहितम्,—

“प्रविशन् भागुः स्वच्छार्थां शङ्खुवद्यच्च तिष्ठति ॥

स कालः कुतपोनाम मन्दीभूतस्य संज्ञया”—इति ।

नारदः,—

“सन्ध्यस्य सप्तमं भागं शृष्टुं क्रमते यदा ।

स कालः कुतपोऽभ्युपगम्यो मन्दीभूतस्य संज्ञया”—इति ।

आपस्तम्बः,—

“सप्तमात्परतोयस्तु नवमात्पर्वतः स्मितः ।

उभयोरपि मथ्यस्यः कुतपः स उदाहृतः”—इति ।

स च कुतपोमुख्यत्वाच्च वायुपराणे प्रशस्यते,—

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपोनाम पितृणां दत्तमद्यम्”—इति ।

कुतपात्पूर्वोत्तरयोर्गन्धर्व-रौहिण्योर्गौण-प्रक्रम-कालत्वं सूचयितुं क्वचि-न्यायेन मुहूर्त्त-वचं कुतप-शब्देन व्यवहारं नारदः,—

“मध्येऽऋक्षि-मुहूर्त्ते तु यदा भवति* भास्करः।

स कालः कुतपोनाम पितृणां दत्तमन्त्रयम्”—इति ।

कुतपे प्रक्रान्तस्य सायाह्नादार्वाचीनः सर्वोऽपि सुख्योऽनुष्ठान-कालः ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“अहोमुहूर्त्ताविख्यातादत्र पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमोमुहूर्त्तोयः स कालः कुतपः स्रुतः ॥

अष्टमे भास्करोयस्मात् मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादगस्त-फल-दक्षचारभ्योविश्रियते † ।

जध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्त्त-चतुष्टयम् ॥

मुहूर्त्त-पञ्चकं ह्येतत्स्वधा-भवनमिष्यते”—इति ।

मत्स्यपुराणस्याग्निमोभागोनिषिद्धः । तथा च यमः,—

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः आह्वं कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं दाता तु नरकं प्रजेत्”—इति ।

सुत्यन्तरेऽपि,—

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः आह्वं कुरुते द्विजः ।

तदन्नं राक्षसोभुङ्क्ते निराज्ञाः पितरोगताः”—इति

चेन्नायं देवः । इहापराहस्याग्निमेव पादन्यून-मुहूर्त्तेन सह सा-
याह्नश्चतुर्थ-प्रहरोभवति । तत्र, सायाह्न-भाग-कटाक्षेणायं निषेधो न
त्वपराह्न-भाग-कटाक्षेण । तामेतां विवक्षां विशदीकर्तुं यमोवचना-
न्तरेण सायाह्नं निराशकार । तच्च वचनं पूर्वमुदाहृतम् ।

* चणति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† विधीयते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नन्वपराहस्य मुख्यकारणत्वं न प्रतिनियतं, शुक्लपत्रे व्यभिचारात् ।
तथाच मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपत्रे तु पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विषयः ।

कृष्णपत्रेऽपराह्णे तु रौहिणं तु न सङ्गयेत्”—इति ।

नैषदोषः । अत्र शुक्ल-कृष्ण-पत्रग्रन्थयोर्देव-पित्र-परत्वात् । देवानु-
हिंस्य क्रियमाणं आहुं देवम् । तच्च फलकामिनामुत्साह-हेतुतया चित्तं
प्रसादं जनयतीति शुक्लग्रन्थेनाभिधीयते । एवं पितृनुहिंस्य क्रिय-
माणं पित्रम् । तदपि पितृ-भरणादि-स्मारकतया चित्तकालुष्यं जनय-
तीति कृष्णग्रन्थेनाभिधीयते । शुक्लस्य देवस्य कर्मणः षष्ठः शुक्लपत्रः,
यदा देवं आहुं करिष्यामीति बुद्धिस्तदेत्यर्थः । एवमितरत्र धोजनीचम् ।
एवं सत्यपराह्णेन पार्वण्यआहुं व्यभिचरति । “रौहिण्यनु न सङ्गयेत्”—
इत्येकोद्दिष्ट-विषयम् । यद्यापाततः प्रतीति एवार्थवचनस्यास्य परि-
ग्रह्येत, तदा पूर्वादाहृतं वचनजातं मिथिलमपि आकुलीभवेत् । तदेवं
पार्वण्यआहुस्यापराह्णः कर्म-कालः, कुतपः प्रारम्भ-कालः,—इति ।

भवेतामेतौ कर्म-तदुपक्रम-कालौ, प्रकृते तु सांवत्सरिकादौ किं प्रति-
पत् पूर्व-विद्धा या ह्या उत्तोर-विद्धेति वीक्षार्या देवस्वामी ब्रूते । यस्मिन्
काले यदिहितं कर्मोपक्रमोपसंहारयुक्तं* तस्मिन् काले तस्याग्नियौ
व्यस्मिन्नग्निं संभ्रावयितुं शक्यते, तदुत्तरं पूर्वं वा आह्वयमिति । अदा
सुतपापराहोभयव्यापिनी न शक्यति, तदा केवलापराहव्यापि-

* तदुपक्रमोपसंहारसंयुक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्सम्भ्रावयितुम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

न्यपि तिथिर्चहीतव्या । ‘पिथ्यर्थे चापराधिकी’—इति भविष्यपुराणे-
ऽभिधानात् । हारीतोऽपि,—

“अपराहः पितृष्वानु याऽपराहानुयायिनी ।

वा याज्ञा पितृकार्यं तु न याज्ञाऽहानुयायिनी”—इति ।

ननु, केवलपरराहव्यापिनीवत् केवल-मध्याह्न-व्यापिन्यपि स्मृत्यन्तरे
कर्माप्त्येन प्रतीयते,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्यात्तिथिः पूर्वा पराऽपिवा ।

तच्च कर्माणि कुर्वीत द्वाह-दृष्टौ न कारकम्”—इति ।

मैवम् । वचनान्तर-संवादेनास्य वचनस्यैकोद्दिष्ट-विषयत्वेनैकभक्त-
विषयत्वेन बोधयन्तेः ।

अपराह-व्याप्तिरेकभक्त-न्यायेन षोढा भिद्यते । तच्च, पूर्वदुरेवा
पराह-व्याप्तिर्यथोक्तवचनेन सा याज्ञा । परेदुरेवापराहव्याप्तिर्यथो-
क्तवचनात् प्रारम्भ-काल-सङ्गावाच्च परा प्रव्रज्या । उभयत्रापराह-
व्यापिले बोधायनब्राह्म,—

“अपराह-द्वय-व्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः ।

चये पूर्वा च कर्त्तव्या दृष्टौ कार्या तथोत्तरा”—इति ।

अतीतस्य स्मृतस्य । अत्रेदं चिन्त्यते । किं स्मृताह-तिथेः प्रतिपदो
दृष्टि-रुपमाभ्यां निर्णयः, उत्तोत्तरस्यादितीयाया दृष्टि-रुपामाभ्यामिति ।
प्रतिपदोदृष्टिरुपामाभ्यामिति तावत् प्राप्तम् । खर्वादि-वाक्य-तुल्यतया
प्रतिभासमानत्वात् । तथा हि,—

“खर्वोदर्पक्षया हिंसा चिविधं तिथि-लक्षणम् ।

खर्व-द्वयौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकादिकी”—इति ।

अत्रानुष्ठानाप्रतिधेरेव धर्माः खर्व-दर्प-हिंसाः, गतपरितन-तिथि-
धर्माः । एतच्च दर्श-निर्णये स्पष्टीकरिष्यते । खर्वादि-वाक्यवदत्रमपि याज्ञ-
तिथि-गतावेव दृद्धि-अथाविति प्राप्ते ब्रूमः । उत्तर-तिथि-गतावेवात्र
दृद्धि-अथौ न याज्ञ-तिथि-गतौ । कुतः? द्व्यपराह-आपित्वाभिधानात् ।
पूर्वधुरामध्याह्नावसानममावास्या प्रवृत्ता, ततोऽपराहोपक्रममारभ्य
परेशुरपराह्नावसान-पर्यन्तत्वे सति प्रतिपदोद्व्यपराह-आपित्वं भवति ।
तच्च त्रिसुहृत्त-दृष्ट्या सम्पद्यते, न तु चयेण । तथा सति 'चये पूर्वा तु
कर्त्तव्या'—इत्येतज्जोपपद्यते । उत्तर-तिथि-गत-दृद्धि-अथ-स्त्रीकारे तु
सुतराभिदं वचनमुपपद्यते । तथा हि । यदा परेशुर्द्वितीया सायाह्नं
प्रविशति, तदा तिथि-दृद्धिः । तच्च परेशुरनुष्ठानं न्याय्यम् । कुतपमारभ्या-
शेष-मुख्यकाश-आपित्वात् । यदा द्वितीया परेशुरपराहोऽपि कियती
सीयते, तदा प्रतिपत्पूर्वं विद्धा कर्त्तव्या । उत्तर-विद्धायाः प्रतिपदो-
ज्योतिःप्रास्त्र-प्रक्रिययाऽपराह-आपित्वेऽपि पारिभाषिक्या स्मार्त्त-प्रक्रि-
यया तदव्यापित्वात् । तथा च स्मर्यते,—

“तिथ्यादौ च भवेद्यावान् ह्रासो दृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् याज्ञः स पूर्वधुरदृष्टोऽपि स्व-कर्मणि”—इति ।

तिथ्यादावित्यादिशब्देन नक्षत्र-योगौ गृह्येते । तिथि-नक्षत्र-योगेषु
जीयमाणेषु स चयोऽवदृष्टिका-परिमितोभवति, तावद्वटिकापरि-
मितः चयस्तेश्चः पूर्वेषु तिथि-नक्षत्र-योगेषु ज्योतिःप्रास्त्रेणादृष्टोऽपि
स्मार्त्त-परिभाषया गृहीतव्यः । एवं दृष्टिरपि द्रष्टव्या । तथा सति प्रह-
तेऽपि द्वितीयाया अपराहो यावान् चयस्यावान् पूर्वेषु प्रतिपदि योज

नीयः । तथा सत्युत्तर-विद्वाप्रतिपक्षापराह-व्यापिनी पूर्व-विद्वा तु
अपराह-व्यापिनी, सैव गहीतव्या भवति ।

नन्वस्मिन् वचने स्वकर्मस्वीत्युच्यते, ततश्च, स्वकर्म-निमित्तो दृष्टि-
चय-प्रक्षेपइत्यर्थः सम्पद्यते । न च प्रकृतं प्रत्याषिकं द्वितीयायाः स्वकर्म,
अतः कथं तदीय-दृष्टि-चयौ वचनस्यास्य विषयौ भवतः । नैव दोषः ।
न भूत् प्रत्याषिकं द्वितीयायाः स्वकर्म, प्रतिपदस्तु तद्वक्तव्येव । तथा
सति प्रतिपदोच्यत् स्वकर्म तस्मिन्निमित्तभूते सति तस्यां प्रतिपदि दृष्टि-
चयौ प्रक्षेपस्वीभाविति वचनार्थः सम्पद्यते । तौ च दृष्टि-चयौ प्रक्षे-
पाधिकरणात् तिथ्यादेरुत्तरतिथ्यादि-गताविति सम्भवे ।

ननु, तिथ्यन्तर-गतयोर्दृष्टि-चययोस्तिथ्यन्तर-प्रक्षेपे सति ज्योतिः-
ब्राह्म-प्रसिद्धिः सर्वत्र विज्ञेय, ततस्यां प्रसिद्धिसुपजीव्य प्रवर्तमानः
स्मार्त्त-निर्णयः सर्वोऽपि विज्ञेयेति चेत् । नैवम् । न स्वस्वयं दृष्टि-
चय-प्रक्षेपोऽनुष्ठेय-तिथि-निर्णयाद्योपपन्नकृते, किन्तर्हि ब्राह्मन्तरे-
षानुष्ठेय-तिथौ निर्णीतायां तदुपपादनाजैतावापासौ दृष्टि-चय-
बुपन्यस्येते । यथा, दान-गतयोः ब्राह्मन्तरेण चिसुङ्कर्त्त-व्यापिन्यां
तिथौ निर्णीतायां कर्मकास-व्याप्यभाव-ब्रह्ममपनेतुं 'वा तिथिः सकला
ज्ञेया'—इति अविद्यमानमपि साकशाव्यापाद्यते । एवमचाक्षपराह-
दयव्यापिनीत्येतेन बौधायनवचनेन ज्योतिःब्राह्म-प्रसिद्धं द्विती-
यायाः चयसुपजीव्य पूर्व-विद्वायां प्रतिपदि निर्णीतायां, कुतपादि-
कस्त-कास-व्यापिन्युत्तर-विद्वा प्रतिपत्कुतो न याद्येति ब्रह्ममपनेतुं
तिथ्यादाविति वचनेनोत्तर-विद्वायां प्रतिपक्षपराह-चयव्यापाद्यते ।
अतो ज्योतिःब्राह्म-प्रसिद्धेः स्मार्त्त-निर्णयस्य वा न कोऽपि विज्ञवः ।

यदा दिनद्वयेऽप्यपराह्मण्युष्ट्राऽवशिष्टं कश्चित्कालं व्याप्नोति, तदा पूर्वविद्धा प्रतिपद्यहीतव्या । तदाह मनुः,—

“द्वयेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे तु यदा तिथिः ।

पूर्व-विद्धैव कर्त्तव्या चिमुहूर्त्ता भवेद्यदि”—इति ।

समन्तरपि,—

“द्वयेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्थां निर्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरस-भाषितम्”—इति ।

नन्वपराह्मण्युष्ट्रभयचापि समानः, प्रारम्भ-काले तु कुतपे परेषुः सद्भावोविशिष्यते, ततः पर-विद्धैव कुतोऽन ग्राह्येति चेत् । गुणाधिकादिति ब्रूमः । परेषुः कुतप-प्राप्तिरेक एव गुणः, पूर्वेषुस्तु तिथि-मूल-त्वमस्तमय-व्याप्तिरेति गुण-द्वयम् । मूलस्य प्राप्तिस्थं नारदीयपुराणे दर्शितम्,—

“यैश्च मूलतिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-कोविदैः”—इति ।

त्रिवरहस्य-सौरपुराणयोरपि,—

“प्रातः प्रान्तउपोष्या* हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पिढ-दृष्ट्यर्थं यैश्च चोक्तं महर्षिभिः”—इति ।

अस्तमय-व्याप्तेः प्राप्तिस्थमाह मनुः,—

“यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

स पिढभ्योयतोदत्तोऽपराहः स्वयम्भुवा”—इति ।

एतत्प्राप्त्यर्थमेवोत्तर-विद्धां प्रतिषेधति व्यासः,—

* प्रातः प्रातरुपोष्या हि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† एतत्प्राप्त्यर्थमेवोत्तर-विद्धां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अज्ञोऽस्तमय-वेलायां कलामात्राऽपि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्धिके आद्धे नेतरा पुन-हानि-दा”—इति ।

न चापराह-वेलायामविद्यमानतया कर्म-काल-व्याप्ति-रहिताया-
स्तियेरनुपादेयत्वमिति ब्रह्मणीयम् । आपाद्यायास्तस्याप्तेर्विद्यमानत्वात् ।
अतएव वसिष्ठः,—

“पित्र्योऽस्तमय-वेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते”—इति ।

नारदीयपुराणेऽपि,—

“पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पित्र्योऽस्तमय-वेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते”—इति ।

उदाहृताभ्यामस्तमय-स्यर्ग-वाक्याभ्यां कलामात्र-वाक्येन च पूर्वद्युः
सायङ्काल-व्याप्तिर्विवक्षिता । परेद्युरपराह-स्यर्ग-हीनस्यपूर्व-दिने सायं-
व्याप्तेरवश्यभावात् । अन्यथा षण्मुहूर्त्त-त्रय-प्रसङ्गात् । एतद्देवाभिप्रेत्य
गोभिलः,—

“सायाह्न-व्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता”—इति ।

इदृशे विषये पूर्व-विद्धायाः कर्त्तव्यता शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-सौर-
नारदीय-पुराणेषु व्यतिरेक-मुखेन दर्शिता,—

“दर्शञ्च पूर्णमासञ्च * पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व-विद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते”—इति ।

न त्वत्स्वेवमुभयत्रापराह-स्यर्गभावे तथाऽपराह-इत्य-व्यापिन्या
मुत्तरतिथि-गत-वृद्धि-त्रयाभ्यां निर्णयोऽप्यस्य । उत्तर-तिथेः साम्ये तु

* पौर्णमासञ्च,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

किं तिथिभूतत्वात्तन्मयव्याप्ति-गुण-इत्य-वन्नात् पूर्वविद्धा कर्तव्या, किं वा कुतप-गुण-सङ्गाव-वन्नादुत्तर-विद्धा ? तच्चापराह-इत्य-स्यर्शामाव-विषये न्यायेन पूर्व-विद्धायां प्राप्तायां देवस्वामि देवस्वादि*वचनादुत्तर-विद्धेति निश्चयः । वचनं हि न्यायाद्वलीयः । यदा तु दिन-इत्येऽप्यपराहैक-देश-व्याप्तिस्तदाऽपि वैषम्येण तद्व्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यम् । तदाह मरीचिः,—

“अपराह-व्यापिनी चेदाब्धिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्धां प्रवृत्तिं महर्षयः”—इति ।

साम्येनेभयत्र व्याप्तिश्च तन्तिथि-गतैर्द्वि-चय-साम्यैस्त्रिधा भिद्यते । तथा हि । पूर्वेष्वपराहस्य द्वितीय-घटिकामारभ्य परेष्वपराहस्य चरम-घटिकां विहाय अवशिष्टासु पञ्चघटिकासु यदा तिथिः वर्त्तते, तदा † पूर्वापराहस्य प्रथमघटिकां द्वितीयापराहस्य चरमघटिकाश्च विहायावशिष्टासु पञ्चसु घटिकासु वर्त्तमानत्वात् साम्येनैकदेश-व्याप्ति र्भवति । तिथिश्च तदा घटिका-चतुष्टयेन वर्द्धते । यदा पूर्वापराहस्य चरमघटिकायाम् उत्तरापराहस्य प्रथमघटिकायां च वर्त्तते, तदाऽपि साम्येन एकदेश-व्याप्तिर्भवति । घटिका-चतुष्टयेन तदा तिथिः क्षीयते । यदा पूर्वापराहस्य चरमे घटिका-चये द्वितीयापराहस्य चाद्ये घटिका-चयेऽपि वर्त्तते, तदाऽपि साम्येनैकदेश-व्याप्तिः । तदवस्थ-तिथिस्तु न वर्द्धते नापि क्षीयते किन्तु समैव । ईदृशे विषये खर्वदर्प-वाक्यानिर्णयः । तदेवं प्रतिपदि पार्वण्यरूपमाब्धिकं निर्णीतम् । पार्वण्यरूपस्य काम्यस्य

* देवस्वादि,—इति नास्ति वि० पुस्तके ।

† पूर्वेष्वपराहस्य—इत्यारभ्य, तदा,—इत्यन्तोऽग्रस्यः नास्ति वि० पुस्तके ।

सु दर्श-विकारत्वात् प्रातिस्निकविशेषाभावात् यस्मात्तस्मात्तस्मात् दर्श-निर्ण-
येनैव निर्णयोऽवगन्तव्यः ।

॥०॥ इति माधवीये काल-निर्णये प्रतिपन्निर्णयाख्यं
द्वतीयप्रकरणम् ॥ ०॥

अथ द्वितीयामारभ्य पर्ववसानाः चतुर्दश
तिथयोऽस्मिन् प्रकरणे निर्णीयन्ते ।

प्रथम-द्वितीयाऽऽदीनां पञ्चदश-कलानां क्रमेण चन्द्रमण्डल-प्रवेष्ट-
निर्गमनाभ्यां शुक्ल-कृष्ण-पक्षयोः प्रतिपद्द्वितीयाऽऽदि नामधेयास्तिस्रो
भवन्ति । तत्र प्रतिपदि योगनिर्णयः पूर्व-प्रकरणेऽभिहितः, सप्तवोत्तरासु
सर्वासु तिथिषु सामान्येन * सञ्चरितव्यः । विशेषतस्तु तत्र तत्रा-
भिधास्ये । प्रतिपदि दैवं पित्र्यं व्यवस्थापितम् । दैवं पृथ्विं उप-
वायैकभक्त्यन्तायाचितदानव्रत-भेदेन । तीर्थस्नान-अप-होमादयस्तु
व्रतब्रह्मेनैव संयुज्हीताः । पित्र्यं दिविधम् । एनोद्दिष्टं पार्वण्येति ।
तत्र सर्वत्र कर्मकाल-व्याप्ति-सुक्तायाएव तिथरनुष्ठानागलं स्मृतिव्य-
भिप्रेतम् । कर्मकालश्च दिविधोमुख्येनौघेति । तद्यथा ; एकभक्ते
मध्याह्नेमुख्यः, आषाढमवशिष्टः कालोऽगौघः । तिथि-व्याप्तिश्च
दिविधः, स्वभाविक-तिथि-व्याप्तिः, साकल्यापादित-तिथि-व्याप्तिरिति ।
तद्यथा, यदा सङ्गवपथ्यन्ताऽमावास्या, तदानीमुपरितनोमध्याह्ने-

* साम्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सुख्यैव प्रतिपदा आप्तेभवति । यदा त्वपराह्णादिमारभ्य तिथि-
चय-वशात् परेषुः सङ्गवासा प्रतिपद्भवति, तदा पूर्वसुगौल-काल-
आप्तिमुपपजीयैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मन्थाङ्गेऽवस्था-
मुष्ठेयत्वात्तत्र स्वाभाविक-प्रतिपद्वाप्यभावेऽपि साकल्यवचनापादित-
प्रतिपद्वाप्तिः स्वीकृता । एवञ्च सति, कर्मकाल-आप्तौ सर्व-स्यतीनाम-
त्यन्त-निर्बन्ध-दर्शनात् कर्मकाल-आप्ति-प्राप्तमितरेभ्यः प्रवक्ष्यमिति
निश्चीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उपवासादौ द्वेने
एकोद्दिष्टादौ पिथ्ये च कर्म-काल-आप्ति-युक्ताः स्वीकर्तव्याः । उपवासस्य
सर्व-तिथिषु नारदीये दर्शितः,—

“शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रवृत्तींस्तिथीम् ।

उपोष्यैव वलिं दत्वा विधिना ह्यपरे दिने॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

उपवासस्याहोरात्रः कर्म-कालः । तस्मात्तद्वापिनी तिथिर्घाह्णा ।
तदसम्भवे खण्डतिथिर्घाह्णेति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये चिसुहर्त्ता
ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति, उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् चिसुहर्त्ता
ततोऽधिका वा तृतीया भवति, सेयमुभय-विद्धा द्वितीया । तत्र वेधक
तिथेरुदयेऽस्तमये वा चिसुहर्त्तत्वं वेध-प्रयोजकं, न तु ततोऽन्यन्तम् ।
तदेव पैठीनसि-वाङ्मणे पूर्वमुदाहृतम् । वेध-तिथेः चिसुहर्त्त-सङ्गावो
ऽपेक्षित इति “चिसुहर्त्तं चिरञ्जय” —इत्यनेन सुमन्त-वचनेन दर्शित-
तम् । उदयास्तमययोरेव वेधः,—इत्यपरोऽयमर्थः,

“उदये वा तिथिर्घाह्णा विपरीता तु पैठके”—

इत्यादिभिः कात्यायन-वक्त्रैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति यथोदाहृते पूर्व

विद्वोत्तरविद्वे ये द्वितीये, तयोदत्तर-विद्वो द्वितीयोपोध्या । युग्माग्नि
 वाकोनाम्य-यतिरेकाभ्यामुत्तर-विद्वोऽद्याः प्राज्ञस्याभिधानात् । यद्य-
 युपोध्यत्वं साक्षान्नाभिहितं, तथापि कर्मान्तर-विशेषस्यानुपादानात्
 उपवास-विषयत्वं परिगृह्यते । तथाहि । न तावत् पित्र्य-विषयत्वं
 सम्भवति, व्यासेन युग्मादि-ब्राह्मणस्य खर्वादि-ब्राह्मणस्य च देव-पित्र्य-
 विषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नाय्येकभक्त-नक्त विषयत्वम्, तयोर्मध्याह्न-
 प्रदोष-व्याप्यधीनत्वेन युग्मादि-ब्राह्मणधीनत्वात् । अथाशितस्य दूष-
 वासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वम् । न च दानादि-विषयत्वम्, दानादेः
 पौर्वाहिक-तिथौ कर्त्तव्यतया निर्णीतत्वात् । अत उपवास-विषयत्वं
 परिगृह्यते । कदाचिदेकभक्तादि-तिथौ युग्मादिब्राह्मणस्य संवादो
 भवति । तदा तच्छास्त्रमुपोद्धृत्य भवतु, न वयं वारयामः । वचना-
 न्तरे तु युग्मतिथेरुपोध्यत्वं साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्
 प्रकरणे प्रतिपदमावाप्त-युग्मस्योपोध्यत्व-वचनमुदाहृतम् । अत्रापि युग्म-
 ताभिप्रायेणैव द्वितीयाद्याः पर-विद्वोऽद्याः उपोध्यत्वं ऋगुक्तविधिबुध-
 मन्तराभ्यां दर्शितम्,—

“एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चयोदशी चतुर्थी च उपोध्याः स्युः परान्विताः”—इति ।

यदा पूर्वद्युहदयमारभ्य परेद्युहदयस्योपरि त्रिमुहूर्त्तं वर्द्धते, तदा
 पूर्वद्युरेवोपवासः । न चोदाहृतेन ‘परान्विताः’—इति वचनेन विरोधः
 ब्रह्मजीयः, परान्वित-पूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोर्दयोः सतोरस्य वचनस्य
 नियामकत्वात् । न चात्र परान्वितत्वं* प्रसक्तमस्ति, पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णं

* पूर्वान्वितत्वं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तिथित्वात् संपूर्ण-खण्डयोः संपूर्णस्यासन्देहत्वेन प्रवक्ष्यताम् । असञ्ज्ञात
विरोधित्व-कृतकर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिगखैव प्रावक्ष्यम् । तस्मात्त
चैवोपवासः । ननु, पूर्वदिनोपवासं प्रतिषेधति व्यासः,—

“द्वितीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वया”—इति ।

नैवम् । अस्य वचनस्य खण्ड-तिथि-विषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः ।
खण्ड-तिथि-विषयत्वञ्च, पूर्वया युता नैव कार्येत्यभिधानादवगम्यते ।
ननु, खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्वं-विद्धैवोपोष्या,—

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता”—

इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्वितीययोर्युगमत्वाभिधानात् । एतदेव वचन-
मुपजीव्य कृष्णा प्रतिपत्परविद्धैवोपोष्येति पूर्वं निर्णीतम् । एवं तर्हि
द्वितीयाऽपि कश्चित् पूर्वविद्धा भवतु । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराङ्गिकी ।

पूर्वाङ्गिकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो”—इति ।

तादृशी सम्मुखी पूर्वयुतेत्यर्थः । पूर्वेषु रुदये मुहूर्त्तं परित्यज्या
वसिष्ठ-पूर्वाङ्ग-संवन्धिनी यदा भवति, तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथे
मुहूर्त्त-त्रयाभावेन वेङ्गुमसामर्थ्यात् स्वयं खण्डाऽपि सती संपूर्णावत्
पूर्वोपवासे युज्यते ।

अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते । पूर्वेषु रुदयमारभ्य प्रवृत्ता, उदयं
परित्यज्य प्रवृत्ता, पूर्वाङ्गं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति त्रयो भेदाः ; तेष्वे-
कैकस्य परेषुस्त्रिमुहूर्त्तत्व-तद्व्युत्पन्न-शून्यत्वैस्त्रैविध्ये सति मिश्रित्वा नव
विधत्वं सम्पद्यते । अत्र पूर्वेषु रुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः संपूर्णत्वेन परेषु-
मुहूर्त्तत्रयत्व-तद्व्युत्पन्न-शून्यत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वै

वोपवासोक्तः । अदृष्टं परित्यज्य किञ्चत्पूर्वाह्न-भागं प्रकृत्य प्रवृत्तायाः परेषुस्त्रिमुहूर्त्तनायां, सत्यपि परशुतोपवास-सम्भवे तां परित्यज्य पौर्वाह्निकवचनेन पूर्वेषुरेवोपवासोविधीयते । परेषुस्त्रिमुहूर्त्तान्मन्त्रे शुक्लमेव वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेङ्गुं सामर्थ्ये वेध्यायादि-तृतीयायास्त्रिमुहूर्त्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासोऽन प्रसक्तः । अतः परिशेषात् पूर्वाह्न-वाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासः । पूर्वेषुः पूर्वाह्नं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेषुस्त्रिमुहूर्त्ततयोभयत्र तिथिसत्तात् कुत्रोप-वासइति सन्देहेऽति व्यासेनोत्तर-दिन-विधानात् पूर्व-दिन-निषेधा-लोत्तरत्रोपवासः । न चात्र शुक्ल-कृष्ण-व्यवस्था ब्रह्मणीया, युग्मवाक्ये शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-साधारण्येन पर-दिन-विधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्-प्रवृत्तौ बाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववद्देधानर्हत्वेन पूर्वेषुः पौर्वा-ह्निकत्वा भावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्त-युग्मवाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासइति स्थितम् । एकभक्तादि-पार्वण-आहुतान्तेषु कर्मसु द्वितीया-प्रयुक्तस्य विशेषस्य कश्चिदप्यस्मरणात् पूर्वोक्त-प्रतिपन्न्यायोयोगनीयः ।

इति द्वितीया-निर्णयः ।

अथ तृतीया निर्णीयते ।

तत्र, चिविधानि वचनानि स्मर्यन्ते । कानिचित् पूर्व-विद्धा-विधायकानि, कानिचित् पूर्व-विद्ध-निषेधकानि, कानिचिदुत्तर-विद्धा-विधायकानीति । तत्र, युग्मवाक्यं तावत् पूर्व-विद्धा-विधायकं प्रसिद्धम् । पूर्व-विद्धा-निषेधकं वाक्यमाहापद्मम्,—

“द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहिता विभो ।
 द्वितीयया युता तां तु यः करोति नराधमः ॥
 संवत्सरकृतेनेह स तु धर्मेण क्षुष्यते ।
 द्वितीया-शेष-संयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः ॥
 स याति नरकं घोरं काष्ठसूत्रं भयङ्करम् ।
 द्वितीया-शेष-संयुक्तां या करोति विमोहिता ॥
 सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीया-संयुता तिथिः ।
 या करोति विमूढा स्त्री युद्धोवा शिखिध्वज ॥
 द्वितीया-संयुतां तात, पूर्व-धर्माद्विषुष्यते ।
 विधवात्वं दुर्भगत्वं भवेच्चाख्यच संशयः ॥
 कक्षा काष्ठाऽपिवा चैव द्वितीया संप्रवृण्यते ।
 सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गण-संयुता ॥
 यदीक्षेत्परमं पुण्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वज”—इति ।

अथ, पूर्व-विद्वान्निषेध-वाक्यात्सा न याज्ञा, युष्माकम्पुनरुक्ता
 व्रत विषयं भविष्यति । रक्षाव्रतन्तु भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“भद्रे, कुर्वन् यत्नेन रक्षाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्यैष्ठ-शुक्ल-द्वितीयायां क्षाप्ता नियम-तत्परम्”—

इत्यादि । तत्रैवापरं रक्षाव्रतं पठितम्,—

“रक्षा-द्वितीयां वक्ष्यामि सर्व-पाप-प्रणाशिनौम् ।

मार्गशीर्षेऽथवा मासि तृतीयायां नराधिप ॥

प्रसूक्तायां प्रातस्त्याय दन्त-धावन-पूर्वकम्—

इत्यादिना व्रतमभिधायोपसंक्षतम्,—

“सौभाग्यार्थं पुरा चौर्ध्वं रश्मया राजसत्तम ।

तेन रश्माद्वतीयेयं परं सौभाग्यदायिनी”—इति ।

एतस्य रश्माव्रतस्य पूर्वविद्धायां कर्त्तव्यत्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वटपैदकी ।

क्षणाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सप्तुखी तिथिः”—इति ।

तत्रैव पूर्व-विद्धा-निषेधोरश्माव्रत-व्यतिरिक्त-विषयत्वेन पश्यते,—

“द्वितीयया तु विद्धा च द्वतीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या व्रतिभिस्तात, धर्मकामार्थ-तत्परैः ॥

विशयैकाञ्च रश्माञ्च द्वतीयां पुण्यवर्द्धनीम्”—इति ।

उत्तर-विद्धा-विधायकन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितम्,—

“चतुर्थी-संयुता या तु सा द्वतीया फल-प्रदा”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“चतुर्थी-संयुता या च सा द्वतीया फल-प्रदा ।

अवैधव्य-करी स्त्रीणां पुन सौभाग्य वर्द्धनी”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

आमावास्या द्वतीया च ताडपोष्याः परान्विताः *”—इति ।

अस्य चोत्तर-विद्धा-विधायकस्य रश्मा-व्यतिरिक्त-विषयत्वं ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितम्,—

* उपोष्याः स्युः परान्विताः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“रक्षायां वर्जयित्वा तु द्वितीयां दिजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयन्ता प्रव्रज्यते”—इति ।

कश्चित् सर्वत्रतेषु पूर्वविद्धैव । तदाह वशिष्ठः,—

“एकादशी द्वितीया च षष्ठी चैव चयोदशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि”—इति ।

अथ, परेऽहन्यसत्त्वन्नेधा भिद्यते । सर्वथैवासत्त्वं, द्विसुहृत्सासत्त्वं, त्रिसुहृत्सासत्त्वेति । सर्वथैवासत्त्वे पूर्वदिनानुष्ठानमस्तु । यदा तु परेऽहनि घटिकापचयं घटिकापचयं वा स्थिता भवति, तदा कथं अस्त्विति महासन्देहः । त्रिसुहृत्सासत्त्वावस्थं मुख्यकल्पत्वात् पञ्चघटिकापचये सुखासम्भवः । द्विसुहृत्सासत्त्वावस्थानुकल्पत्वात् घटिकापचयपचये तस्याप्यसम्भवः । तदा किं सुखानुकल्पयोरभावात् पूर्वपुरनुष्ठानं, किं वा पूर्व-विद्धाया निषेधवाङ्मत्यादपरेऽहनि अल्पमपि सत्त्वमाश्रित्यानुष्ठानम् । न चात्र किञ्चिन्निधायकं वचनमस्ति । नापि न्यायेन निर्णेतुं शक्यते । न तावत् परदिनं न्याय्यम्, प्रापकाभावात् । नापि सुखानुकल्प-व्यतिरिक्तं कल्पान्तरं सम्भवति, येन प्रापकमाशङ्क्येत । नापि पूर्वदिनं न्याय्यम्, निषेध-वाङ्मत्यात् । वशिष्ठवचनोक्त-प्रतिप्रसवेन निषेधोवाध्यतइति चेत्, मैवम् । तस्य वचनस्य परेपुरत्यन्तासत्त्वेऽप्यपपन्नत्वात् । तस्मादागमन्याययोरत्राप्रवृत्तेरयोगिनोऽसर्वज्ञस्य धर्म-तत्त्व-साक्षात्कारासम्भावश्च त्रिष्टाचारएवात्र शरणम् । अतएव व्यासः,—

तर्क्षोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना

न चानृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गद्यायां

महाजनैद्येन गतः स पन्थाः”—इति ।

त्रिष्टास्य सुहृत्तमाच-सद्भावमाश्रित्य गौरीव्रतं परेद्युरेवानुतिष्ठन्ति ।
अतो गौरीव्रतं परेद्युरेवानुष्ठेयम् । अन्येषु भविष्यत्पुराणाद्युक्तेषु विस्तेज-
पूजादिषु मुख्यकल्पेनायुक्तत्वेन वा परेद्युरनुष्ठानम् । तद्विषयास्य पूर्व-
विद्धा-निषेधाः । कल्पदयासत्त्वे तु * विद्यमानाद्यामपि परेद्युः स्वल्पाद्या-
मपि द्वितीयायां तां परित्यज्य वसिष्ठवचनेन पूर्वद्युरनुष्ठानम् । एक
भक्त-नक्ते तु व्रताङ्गे व्रतानुसारेणानुष्ठेये । स्वतन्त्रयोस्तु मध्याह्न-प्रदोष-
व्याप्ति-वर्गेणानुष्ठानम् । रभाभ्रतेऽप्यस्तमयादर्वाक्-द्वितीयायास्त्रिसुहृत्त-
सद्भावे तस्मान्मेव पूर्वविद्धायामनुष्ठानं, तद्विधायक-वाक्येषु संमुखीत्य-
भिधानात् सायुज्यस्य च सायाह्न-व्याप्ति-रूपत्वात् । सुहृत्तचय-न्यूनत्वे
सति पूर्व-विद्धायाः प्रापकाभावाद्भ्राभ्रते परविद्धाया अनिविद्धत्वाच्च
सामान्यवचनैः परविद्धा-प्रसंजकैः परेद्युरनुष्ठानम् । यानि द्वितीया-
विद्धाया निषेधकानि वाक्यानि, तेषु द्वितीया कियती विवक्षितेति
चेत् । सुहृत्त-चय-परिमितेति ब्रूमः । वेधशास्त्रे तस्मादभिधानात् ।
चतु 'कला काष्ठाऽपि' इति वचनं, तत्कैमुतिकन्यायेन त्रिसुहृत्त-सत्त्वं
ब्रूयति ।

इति द्वितीयानिर्णयः ।

* कल्पदयासत्त्वन्तु,—इति वि० मुक्तके भाष्यः ।

अथ चतुर्थो निर्णयिते ।

सा च युग्मवाक्यात् पर-विद्धा पूज्या । न च शुद्धपक्षे तथात्वेऽपि
द्वयपक्षे पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम्, युग्मवाक्यस्य पक्ष-द्वय-साधारण-
त्वात् । “चतुर्दशी-च पूर्णिमा” इत्येतच्छुद्ध-पक्ष-विषयत्वे लिङ्गमिति चेत् ।
न, तस्यैकस्य युग्मस्य शुद्धपक्ष-विषयत्वेऽपि द्वितीयादिकानां युग्मानां
पक्ष-द्वय-साधारण्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् । साहचर्यान्तान्यपि शुद्ध-
पक्ष-विषयाण्येवेति चेत् । न । “प्रतिपद्यथावासा”-इत्यनेन पक्ष-द्वय-
स्यार्थिना युग्मेन साहचर्यादितरेषामपि पक्ष-द्वय-स्यार्थित्वं किं न
स्यात् । एवं तर्हि साहचर्ययोर्द्वयोरपि परस्पर-कलहादनिर्णयइति
चेत् । न, कारणान्तरेण निर्णेतव्यत्वात् ।

तर्हि चतुर्दशी-पूर्णिमा-युग्मेकपक्ष-वर्त्ति-तिथि-द्वयात्मकत्वात् द्वि-
तीयादिक-युग्मैः सदृशं, प्रतिपदमावासा-युग्मन्तु भिन्न-पक्ष-द्वय-वर्त्ति-
तिथि-द्वय-रूपत्वादलक्षणम्, अतः पूर्णिमा-युग्म-साहचर्येणैव निर्णय-
इति चेन्नैवम् । अतः साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो-
मुख्यया वृत्त्या पक्ष-द्वय-वर्त्तिनस्तिथीन् ब्रूते । सेयं अतिलिङ्गादिषु
षट्सु प्रथमं प्रमाणं, साहचर्यन्तु सन्निधिः । स च स्थानावान्तरभेदत्वात्
पञ्चमं प्रमाणम् । तच्च प्रथमादत्यन्तदुर्बलम् । सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां
द्वितीयेऽध्याये अतिलिङ्गादि-सूत्रे महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । सूत्रञ्चैतत्
“अति-लिङ्गवाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात्”—इति । इममेवञ्च अति-सन्निध्ययोर्विरोधमुद्दिश्योत्तर-
मीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितम् ।

तथाहि । ताण्डिशाखायां भ्रूयते । “**संनिधितदक्षरमुद्गीथमुपा-
सीत**”—इति । अस्यायमर्थः । पञ्च-भक्ति-युक्तस्य साक्षउद्गीथास्या
भक्तिः कश्चिदवयवः, तं चावयवमुद्गाता यागकाले गायति । गीय-
मानन्तमुद्गीथं स एवोद्गाता ताण्डिशाखागतोपनिषद्दिहितैरनेकैर्गुणै-
रुपासीतेति । ते च गुणास्ताण्डिशाखायामेव विहिताः । उद्गीथ-
भक्तिस्तु ताण्डि-ब्राह्म-जैमिनीय-तलवकारादिषु सर्वासु सामशाखासु
पठिता । तत्र, यदिदन्ताण्डिशाखोक्त-गुणमुपासनं, तत् किं ताण्डि-
शाखा-गतएवोद्गीथविशेषे व्यवतिष्ठते, किं वा सर्वशाखा-गतउद्गीथ-
सामान्ये सञ्चरतीति संशयः । तत्र, सन्निधि-वशादुद्गीथ-विशेषे व्यव-
तिष्ठते,—इति पूर्वः पक्षः । उद्गीथ-शब्दोमुख्या वृत्त्योद्गीथ-सा-
मान्यं भूते । न च सन्निधिना पञ्चम-प्रमाणेन प्रथम-प्रमाणस्य श्रुतेः
सङ्कोचोयुक्तः । तस्मादुपासनमुद्गीथ-सामान्ये सञ्चरतीति राङ्गान्तः ।

अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्याख्येन सन्निधिना द्वितीयादि-श्रुतेः
सङ्कोचायोगाद्युगमादि-शास्त्रं पक्ष-द्वय-विषयं द्रष्टव्यम् । यदि च चतुर्दशी-
पूर्णिमयोः ह्यण-पक्ष-विषयत्वं न सम्भाव्यते, तर्हि तत्रैकत्र शुक्ल-पक्ष-
विषयत्वमस्तु । तथा, दर्श-प्रतिपद्युगममपि गत्यन्तराभावात् पक्ष-द्वय-
सन्धि-विषयम् । एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग-शास्त्रेण पक्ष-द्वयेऽपि चतुर्थी
परविद्भैव प्राप्नोति ।

अतः, वचनान्तरेण चतुर्थी-द्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च मार्क-
ण्डेयपुराणे*,—

* मार्कण्डेयः,—इति क० वि० मुक्तकयोः पाठः ।

“शुक्लपक्षे तिथिर्घाक्षा यस्यामभुदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्घाक्षा यस्यामस्तमितोरविः”—इति ।

अथ वक्तव्यं, किमिदं शुक्लादि-वाक्यं युग्मादि-ब्राह्म-नियमन-द्वारा
एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकं, उत स्वातन्त्र्येण ? यदि नियम
द्वारा, तर्हि* युग्ममघ्नीत्वादि-युग्मे पूर्व-तिथीनामुत्तर-विद्धानां पूज्यत्वेन

“शुक्ल-पक्षे तिथिर्घाक्षा यस्यामभुदितोरविः”—

इत्येतत् पूर्वाह्णमविरोधि, उत्तराह्णम् विरोधि । तथा, तेज्ये
युग्मेषु परम-तिथीनां पूर्व-विद्धानां पूज्यत्वेन,—

“कृष्ण-पक्षे तिथिर्घाक्षा यस्यामस्तमितोरविः”—

इत्युत्तराह्णमविरोधि, पूर्वाह्णम् विरोधि । तथा, दर्शप्रतिपद्-
युग्मेऽपि कृष्णपक्ष-गतस्य दर्शसोदये पूज्यत्वं, शुक्लपक्ष-गतायाः प्रति-
पदोऽक्षय्ये पूज्यत्वं† । तथा सति, तयोभयत्र विरोधः स्फुटतरः ।
तस्मात् युग्मादि-ब्राह्मण्येन नियन्तुं शक्यम् । नापि स्वातन्त्र्येण
तिथीनां व्यवस्थापकम् । तत्र युग्मादि-ब्राह्मणादि-विरोधस्यापरिहार्य-
त्वात् । अविरोधेन तु शुक्लादि-वाक्यस्य दशमी-विषयत्वं प्रतिपन्नकरणे
प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्ल-कृष्णयोर्दशमयोरपि पञ्चयोर्युग्मादि-
ब्राह्मणवदुर्वी पर-विद्धा याज्ञा । बृहदसिद्धोऽपि,—

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उषोम्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुक्ताः”—इति ।

ननु, पर-विद्भोपवासः कश्चित् प्रतिषिध्यते ;

* न तावन्नियमद्वारा,—इति क० वि० मुक्तकथोः पाठः ।

† ‘तथा’—इत्यारभ्य, ‘पूज्यत्वं’—इत्यन्तोऽयम् । सु० मुक्तके नास्ति ।

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्ब्रह्मी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी” — इति ।

अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वा चतुर्थी तिथिसुत्तराच्च षष्ठी तिथिसुपवास-विषये हन्ति । अतः, पञ्चमी-विद्धायां चतुर्थ्यां नोपवास इति । नैष दोषः । अत-भेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । सन्ति हि चतुर्थ्यां भिन्न-देवता-विषयाणि बहूनि अतानि । तच्च, विष्णुधर्मोत्तर-प्रोक्ते चतुर्मूर्त्ति-अत्रे मूर्त्ति-चतुष्टयोपेतो विष्णुर्देवता । स्कन्दपुराणोक्ते अङ्गारक-चतुर्थी-अत्रे भौमो देवता । कूर्मपुराणोक्ते यम-अत्रे यमो देवता । सौरपुराणादि-प्रोक्तेषु दूर्वागणपत्यादि* अत्रेषु विनायको देवता । कूर्मपुराण-प्रोक्ते नाग-चतुर्थी-अत्रे शेष-ब्रह्मपासादयः सर्पा देवताः ।

तच्च, विनायक-नाग-व्यतिरिक्तानां अत्रे परेद्युःपवासः । विनायक-नागयोस्तु अत्रे मध्याह्न्याद्या निर्णेतव्यत्वात् कदाचित् पूर्वद्युःपवासः प्राप्नोति† । तादृशे विषये पञ्चमी-वेध-निषेधो व्यवस्थापनीयः । तथा, पूर्व-विद्धा-प्रशंसा च तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तर-विद्धयोर्विधिविषेधौ स्मर्येते,—

“चतुर्थी-संयुता कार्य्या द्वितीया च चतुर्थिका ।

द्वितीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित्” — इति ।

तथा, तत्रैव पूर्व-विद्धा प्रशंसते,—

“चतुर्थी-संयुता या च सा द्वितीया फल-प्रदा ।

* दुर्गागणपत्यादि,— इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† तच्च विनायक नागव्यतिरिक्तानां अत्रे परेद्युःपवासः प्राप्नोति,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्य-फल-प्रदा”-इति ।

तस्याश्च विनायक-व्रत-विषयत्वं तत्रैव सूचितम्,—

“कर्त्तव्या प्रतिभिर्वत्स, गणनाथ-सुतोषिणी”-इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“विनायक-व्रते कार्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी तु जया-युक्ता गणनाथ-सुतोषिणी”-इति ।

विनायक-व्रतानुष्ठाने चतुर्थ्यामध्याङ्ग-व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् ।

तदाह वृहस्पतिः,—

“चतुर्थी गणनाथस्य मातृ-विद्धा प्रशस्यते ।

मध्याङ्ग-व्यापिनी चेत्सात् * परतश्चेत् परेऽहनि”-इति ।

यदा पूर्वदुर्मध्याङ्ग-व्यापिनी तिथिर्भवति, तदा मुख्य-प्रयोजकस्य विद्य-
मानत्वान्मातृ-विद्धत्व-गुण-सङ्गावाच सा ग्राह्या । तादृशे विषये परेशुः

सत्यामपि मध्याङ्ग-व्यापिन्यां सा त्याज्या । अतएव, प्रशस्यते,—इत्युक्तम् ।

परेशुरेव यदा मध्याङ्ग-व्यापिनी, तदा मातृ-विद्धत्व-गुणभावेऽपि
प्रधान-प्रयोजकानुसारेण पर-विद्धैव ग्राह्या । तथा च सत्यन्तरम्,—

“मातृ-विद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याङ्गे परतश्चेत्सात्राग-विद्धा† प्रशस्यते”-इति ।

ननु, वज्रपुं वचनेषु पूर्व-विद्धाद्यागणनाथ-सन्तोष-हेतुत्वसुक्तम्, अतः
पूर्व-विद्धत्वस्यैव मुख्य-प्रयोजकता युक्ता । मैवम् । मध्याङ्ग-व्यापित्वस्य‡

* चेत् सा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† परतश्चेत् सा नागविद्धा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ मध्याङ्गव्यापित्वस्यैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अथवा हि तदा मध्याह्न-व्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति ।
अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्तनीभावात् ।

अथोच्यते,—पञ्चान्तरेऽप्यनेकवचन-विहितस्य पूर्व-विद्वत्स्य वैयर्थ्यं
तदवस्थम्, मध्याह्न-व्यापित्वेनैव तन्निर्णयात्,—इति । तच्च । यदा
तिथि-चय-वशादुभयत्र मध्याह्न-व्याप्तिर्नास्ति, यदा चोभयत्र कृत्स्न-
मध्याह्न-व्यापित्वं तदेकदेश-व्यापित्वं वा समानं, तत्र सर्वत्र मध्याह्न-
व्याप्त्या निर्णयभावे अति पूर्व-विद्वत्वेनैव निर्णेतव्यत्वात् । एवं तर्हि,
“सावकाश-निरवकाशयोर्निरवकाशं वलीयः”—इति न्यायेन मध्याह्न-
व्यापित्वस्य निरवकाशतया प्राप्त्यमित्येव वक्तव्यं न तु मुख्यतयेति चेत् ।
न, मुख्यत्वस्यापि सम्भवात् । तिथि-निर्णये कर्म-काश-व्याप्ति-शास्त्रस्य
मुख्यत्वमस्य प्रकरणस्य प्रारम्भे दर्शितम् । कर्म-काशस्य विनायक-व्रतस्य
मध्याह्नः,

“प्रातः शुक्ल-तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृप”—

इति तत्-काले विधानात् । अतोमुख्यत्वादपि मध्याह्न-व्यापित्वं प्रवक्ष-
मिति । ननु, कस्याच्चित् कृतौ पूर्व-विद्वत्वेन मध्याह्न-व्यापित्व-बाध-
उपसम्भवे,

“अथा य यदि संपूर्णा चतुर्थी ब्रूयते यदि ।

अथा सैव हि कर्त्तव्या नाम-विद्वां न कारयेत्”—

इति स्मरणात् । नैवम् । अथ वचनस्य दिन-इत्ये मध्याह्न-स्पर्शा-
भाव-विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथा हि । पूर्व-दिने विनायक-व्रत-प्रयोजने
मध्याह्ने जया संपूर्णा परेद्युर्मुहूर्त्त-चय-चय-वशादमध्याह्नादवागेव
चतुर्थी समाप्ता, तदा दिन-इत्ये कर्म-काशे याज्ञ-तिथेस्तुर्थासम्भवा-

दिनाशक-ग्रन्ते किं दिनमुपादेयमिति वीक्षायां*, पूर्व-दिनं विधातु-
परदिनं प्रतिषेधति ।

अथोच्येत,—“जया च यदि संपूर्णा”—इत्यनेन कर्म-काल-रूप-
मध्याह्न-समाप्तिं पर्यन्तत्वं न विवक्षितम्, किं मर्द्धालमय-पर्यन्त-
त्वम्,—इति । एवं तर्हि, पूर्व-विद्धैव नास्ति, वेधिकायाः पूर्वतियेः
संपूर्णत्वे सति वेध्यायाश्चतुर्थ्याश्चनवकाशत्वात्† । अथ, मा भूत्पूर्व-
विद्धत्वं, तथापि मध्याह्न-व्यापिन्यां जयायां विहितायां परेद्युर्मध्याह्न-
व्यापिलं बाध्यते,—इति चेत् । मैवम् । न खलूत्तरस्य दिनस्य हेयत्वे
मध्याह्न-व्यापिणं कारणतश्चोपपद्यते, किन्तु नाग-विद्धत्वम् । अतो
नाग-विद्धत्व-निन्दायां वचनस्य तात्पर्यं न चतुर्थी-रहित-जया-
विधाने । अन्यथा, चतुर्थी-निन्दायामपि तात्पर्यं प्रसज्येत । न च तद्-
युक्तम् । न हि, कस्-घमाच्च कन्वासुहाययति ‡

वचन-च्छाया तु नाग-विद्धा-हेयत्वे कैमुतिक-न्याय-परा लक्ष्यते§
‘यदि’ शब्द-प्रयोगस्तु । अद्यपि जया संपूर्णा, तथापि नागविद्धा हेया ।
किमुत जया-युक्तायां चतुर्थीं सम्भवन्त्वामिति हि कश्चनयति ।
मध्याह्न-व्यापिप्रचयिणी शक्तिः कुतश्चेति चेत् । चतुर्थी-रहितायां ऋद्ध-
द्वितीयायां तवापि कुतोभक्तिरिति समानः पर्यनुयोगः । वचन-वत्ता-
द्विष्युत्तरमस्माकमपि । वचनयोः परस्पर-कलहे पूर्वोक्ताभ्यां मुख्य-नि-

* वीक्षायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† व्याप्तिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ अवकाशाभावात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ वचनच्छायया तु नागविद्धाहेयत्वेकैमुत्तिकन्यायेन परा लक्ष्यते,—इति
क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

निरवकाशत्वाभ्यां मध्याह्न-व्यापित्व-वचनमेवातिप्रबलं सिद्धिः। विनायक*
व्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम्। जया-वचनानु गौर्यादि-व्रते
चरितार्थम्। तच्च व्रतं भविष्यत्पुराणेऽभिहितम्,—

“विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुपनन्दन।

सर्व-विघ्न-विनिर्मुक्तः कार्य-सिद्धि-मवाप्नुयात्” ॥

इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते,—

“निद्रां रतिं शिवां भद्रां कीर्तिं मेधां सरस्वतीम्।

प्रज्ञां तुष्टिं तथा कान्तिं तच्चैवाहनि पूजयेत् ॥

विद्याकामोविशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम्”—इति।

सिद्धपुराणेऽपि,—

“चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात्”—इति।

भारदीयपुराणेऽपि,—

“माघ-शुक्ल-चतुर्थ्यान्तु गौरीमाराधयेद्बुधः।

चतुर्थी वरदा नाम गौरी तच्च सुपूजिता”—इति।

अतोऽद्योक्त-रीत्या विनायक-व्रते मध्याह्न-व्यापित्वेनैव निर्णयः।

गौरी-व्रते तु जया-वचनं द्रष्टव्यम्।

तच्च, यदा दिन-द्वयेऽपि वैषम्येण मध्याह्नैकदेश-व्यापिनी, तदा
पूर्वदिने तस्मिन् हस्ते तदेवोपादेयम्। उत्तरदिने तस्मिन् हस्ते किं
महत्त्वगुणेन तदुपादेयं, किं वा माह-विह्वल-गुणेन पूर्व-मुपादेयमिति

* वचनमेवाति प्रबलं सिद्धिविनायक,—इति सु० पुस्तके, वचनमेवाति
प्रबलं शुद्धाविनायक,—इति वि० पुस्तके पाठः।

संशये, पूर्वमिति श्रुतः । सत्यं वाग-विद्वत्-दोषोपित्वात् । पूर्वस्य च तदभावत्वात् । एतदेकमिति स्तब्धसुरस्ये प्रक्यते,—

“ज्येष्ठे* च वट-सावित्री तथाऽनङ्ग-कथोद्गीर्ति ।

विनायक-चतुर्थी च कर्तव्या संमुखी तिथिः”—इति ।

विनायक-व्रतवत्साग-व्रतेऽपि चतुर्थी मध्याह्न-व्यापिनी यावत् ।

नाग-व्रतस्य कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“तिथौ युगाह्निकयावाञ्च सप्तप्रोक्त यथाविधि ।

ब्राह्मण्याह्निकदि-नाम्नामां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूर्वा कार्या मुख्य-गन्ध-क्षीराप्ययस्य-पूर्वकम् ।

विषाणि तस्य नश्यन्ति न च तान् क्षिप्ति पशवाः”—इति ।

युगाह्निकया चतुर्थी । मध्याह्न-व्यापित्वञ्च देवलेनोक्तम्,—

“युगं प्राग्यस्मिन्ने यत्तु क्षतोप्रोक्त याचीत्यस्तु ।

क्षीरेणाप्यस्य ब्रह्मन्वां पूजयेत् प्रसन्नो नरः ॥

विषाणि तस्य नश्यन्ति च तान् क्षिप्ति पशवाः”—इति ।

युगं चतुर्थी । विनायकचतुर्थी-नागव्रतस्यैव विज्ञेयः ;—

एकभक्त-न्यासेन मध्याह्न-व्याप्तेः शेषेण भेदे सति, यदा यजेद्युरेव ब्रह्मण्य-व्यतिस्तदा विनायक-चतुर्थी पत । इतरेषु तु प्रश्नसु भेदेषु व्यास-योगस्य प्रवक्तृत्वात् पूर्वेषु रेव स भवति । यदा तु पूर्वेषु रेव मध्याह्न-व्यापिनी, तदा नाग-चतुर्थी पूर्व । इतरेषु तु पक्षसु भेदेषु अश्वमी-योगस्य प्रवक्तृत्वात् चतुर्थी भवति । नप्राग्यस्त्यञ्च,—

* ज्येष्ठा,—इति सु० पुस्तके प्राठः ।

† पुराणान्तरेपि,—इति क० वि० पुस्तकयोः प्राठः ।

“चतुर्थी पञ्चमी-युक्त नाग-प्रीति-विवर्द्धिनी ।

प्रीताः स्युः पूजितास्तस्यां नागांस्तान् पूजयेत्”—

इति वचनाद्वसीयते ।

इति चतुर्थी-निर्णयः ।

अथ पञ्चमी निर्णीयते ।

युग-ब्राह्मेण पञ्चमी पूर्व-विद्धा याद्या । ननु,

“प्रायः प्रान्तउपोष्या हि तिथिर्देवफलेषुभिः,—इति

शिवरहस्य-शौरपुराणयोस्तिथ्यन्तभागस्योपवासाङ्गत्वाभिधानात्
पञ्चम्युपवासः परेषुः प्राप्नोति । तत्र । हारीतेन पर-विद्धायाः
प्रतिषिद्धत्वात्,

“चतुर्थी-संयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते”—इति ।

न चेतावता प्रायः प्रातिहति वचनस्य निर्विषयत्वं शङ्कनीयम् ।
निर्णीतासु निर्णयमाणासु च तिथिषु यत्र यत्र परविद्धोपवासः ब्राह्म-
न्तरेण प्राप्तस्तस्य सर्वस्य तद्विषयलोपपत्तेः । न च तेनैव * ब्राह्मेण तदु-
पवास-सिद्धेः छतमनेन वचनेनेति शङ्कनीयम् । सामान्य-विशेष-रूपेण
ब्राह्म-द्वयस्यापि चरितार्थत्वात् । तस्य च सामान्य-ब्राह्म-रूपस्य प्रान्तो-
पवास-वचनस्य विरोधिना षष्ठी-युक्त-पञ्चमी-निषेधकेन विशेष-ब्राह्म-
रूपेण हारीत-वचनेन बाधोयुज्यते । एतादृशं बाधमभिलक्ष्यैव “प्रायः
प्रान्तउपोष्या”—इति प्रायः-शब्दः प्रयुक्तः ।

* तेन तेन, —इति वि० पुस्तके पाठः ।

प्रतिपक्ष्यायेन 'पौर्वाश्रिकाः'—इतिवचन-बलात् पञ्चम्यामपि दान-
अतयोः परदिनामुद्धान-प्राप्तौ तद्वाद्युक्तये सारौत-वचने 'दैवे कर्मणि'—
इत्युच्यते । न च, दैव-कर्मणि पूर्वाश्रय कर्म-काशत्वात् कर्म-काश-ब्राह्म-
प्राबल्यस्य च वर्णितत्वात् तदाधोऽन युक्त इति ब्रह्मणीयम् । विधेर्निषे-
धस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रबलतरत्वात् । न च पूर्व-दिनपूर्वाश्रयात्यन्तम-
कर्म-काशलं*, साकल्य-वचनापादित-कर्मकाशत्वस्य सद्भावात् । ईदृ-
शमेव विषयमभिख्यस्य साकल्य-वचनस्य प्रवृत्तत्वात् । स्वाभाविक-
तिथि-व्याप्ति-युक्ते विषये साकल्य-वचनस्य निरर्थकत्वात् । तस्माद्दैव-
कर्मणि पर-विद्वाधाः पञ्चम्याः निषेधोऽन विरुध्यते । नन्वेवमपि पित्र्ये-
तन्निषेधो†, निरर्थकः । पित्र्यस्य स्वतएव पर-विद्वाधायामप्राप्तत्वात् ।
मैवम् । दृष्टान्ततयाऽपि तदुपन्यासोपपत्तेः । यथा पित्र्ये कर्मणि
उत्तर-विद्वा न ग्राह्या, तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैव-पित्र्ययोः
सहोपन्यासः । ननु, व्यास-निगम-गतं युष्म-ब्राह्मसुदाइत्य भवता
पञ्चम्याः पूर्व-विद्वत्त्वमभिधीयते । आपस्तम्बादयस्तु तद्विपर्ययेण युष्मा-
न्युदाजङ्गः,

“प्रतिपक्षद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थी संहिता या च सा द्वितीया फल-प्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या पश्चा युक्ता च नारद” —इति ।

अतएवैतद्युष्म-ब्राह्म-पर्यालोचने पञ्चम्याः पर-विद्वत्त्वं प्राप्नोति ।

* पूर्वोदाहृतस्य नात्यन्तकर्मकाशलं,—इति पाठान्तरम् ।

† पित्र्ये इति निषेधो.—इति वि० पुस्तके, पित्र्ये निषेधो.—इति मु०
पुस्तके पाठः ।

वाक्यम् । अतएवात्र शुद्ध-सन्ध-प्रात्ययेष्वप्यवस्था प्रसक्ता, तां व्यवस्थां निवेष्टुं हारीतेन 'शृङ्गापचे तथाऽऽधिति'—इत्युक्तम् । न च सा व्यवस्था वचनेन निवेष्टुमशक्या, “किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्याति-भारः”—इति श्रुत्यात् । तस्माद्धारीत-वचनेन पञ्चमी पूर्व-विद्धा साक्षात् । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थ्या संयुता विभो”—इति ।
तथा, पञ्चपुराण-मन्त्रिणपुराणयोः पूर्वोत्तर-विद्धा-विधयो विधि-निवेधौ स्मर्यते,—

“पञ्चमी तु चतुर्थ्या तु कार्या षष्ठ्या न संयुता”—इति ।
यत् तु ब्रह्मविधर्त्तेऽभिहितम्,—

“पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या धृक्ता तु नारद”—इति ।
तदेवचनं स्कन्दोपवास-विधयस्तथा सङ्गोचनीयम् । वाक्य-शेषे तथाऽभिधानात् ।

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी पर-संयुता”—इति हि वाक्यशेषः । न चासञ्ज्ञात-विरोधिनावाक्योपक्रमस्य सञ्ज्ञात-विरोधिना वाक्य-शेषेण कथं सङ्गोचयति शङ्कनीयम् । असन्दिग्धोपक्रमस्य प्रात्ययेऽपि सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्य-शेषेण निर्दिष्टत्वात् । अतएव कैमिनिनाऽपि सूचितम्,—“सन्दिग्धेषु * वाक्य-शेषात् (मी० १३० ४पा० २८४०)” इति । अतः, स्कन्दोपवासे पञ्चमी पर-विद्धा, अन्यत्र पूर्व-विद्धेति सिद्धम् ।

इति पञ्चमीनिर्णयः ।

* सन्दिग्धे तु,—इत्यादर्शं पुस्तकेषु पाठः ।

अथ षष्ठी निरूपयते ।

सा च युग्म-ब्राह्म-द्वयिण द्विविधा प्रतिभाति । तत्र, 'षष्ठ्युभयोः'—
इत्येकं युग्मशास्त्रम् । तेन षष्ठ्याः षष्ठमी-विद्धत्वं प्रतीयते ।

“षष्ठमी तु प्रकर्तव्यां षष्ठ्या युक्ता तु नारदः”—

इत्यपरं युग्म-शास्त्रम् । तेन षष्ठ्याः षष्ठमी-विद्धत्वं प्रतीयते ।
तयोः ब्राह्मयोः किं शुक्ल-कृष्ण-भेदेन व्यवस्था कार्या, किं वा दैव-
पित्र्य-भेदेन, उत स्कन्द-प्रताम्य-व्रत-भेदेन ? तत्र, न तावत्प्रथमः कल्पः,
सुमन्तुना पञ्च-द्वय-व्यवस्थां निराकृत्य दैव-पित्र्य-भेदेन व्यवस्थापित-
त्वात् । तथा च तद्वचनम्,—

“नाग-विद्धा न षष्ठी स्यात् पञ्चयोदभयोरपि ।

दैवे कर्मणि तामन्त्यां पित्र्ये पूर्वण संयुताम्”—इति ।

नापि द्वितीयः, दैव-पित्र्य-भेदेन व्यवस्थायाश्रयत्वात् । तथा हि ।
यदेतत्सुमन्तुना दैव कर्मणि शुक्ल-कृष्ण-पञ्च-द्वय-गतायाः षष्ठ्यानाग-
विद्धत्वं प्रतिषिध्यते, तत्तथाऽस्तु । यन्तु नाग-विद्धायाः पित्र्ये व्यवस्थापनं,
तत्र षष्ठ्यम् ; किं पूर्व-विद्धत्वमेकोद्दिष्ट-विषयं, किं वा पार्षण-विषयम् ?
नोभयमर्थ्यपपद्यते । मध्याह्नापरारु-ध्याग्निभ्यामेव द्वयोर्निर्णये सति पूर्व-
विद्धतायाश्रयकिञ्चित्करत्वात् । नचैवं मन्तव्यं, परेषुः सत्यामपि मध्याह्ना-
परारु-ध्याग्ने तत्परित्यागाद्य पूर्व-विद्धत्व-विधानम्,—इति । मुख्य-
कर्म-काल-ध्याग्नेः परित्यागायोगात् । अन्यथा, “मूषक भिक्षां स्न-ग्दृष्टं”
इति,—इति न्यायप्रापतते । तर्हि, सुमन्तु-वचनस्य का गतिरिति
चेत् । उच्यते । न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्व-विद्धां विधातुं प्रवृत्तम्,

* सक्कर्मगृहं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

किमर्हि, दैवे तां निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः। तत्कार्यवादत्वेन पित्र्ये वाऽभ्य-
नुज्ञायते। तत्रेयं वचन-शक्तिः, यदि नाम कथञ्चित् पूर्व-विद्धा
भवेत्; भवतु नाम सा पित्र्ये, तिथि-मूलस्य प्रायेण पितृ-तुष्टि-
हेतुत्वात्। दैवे तु सर्वथा पूर्व-विद्धा न याद्वेति। तस्मात् द्वतीयः
पक्षः परिश्रियते। स्कन्द-व्रते पूर्व-विद्धा, व्रतान्तरेषु वृत्तर-विद्धेति।
तत्र-स्कन्द-वध्याः पूर्व-विद्धत्वमाह वसिष्ठः,—

“कण्ठाष्टमी स्कन्द-वधौ शिवरात्रि-चतुर्दशी।

एताः पूर्व-युताः कार्यास्त्रिचक्षन्ते पारशं भवेत्”—इति।

स्कन्द-वधौ लिङ्गपुराणे दर्शिता,—

“प्रत्यब्दमपि पूजाञ्च वध्यां कार्या गुह्यस्य च।

द्वौप्राग्निः स सुखी च क्षान्तस्त्रिजागामि-वत्सरे”—इति॥

तथा, तत्रैव रवि-वधौ दर्शिता,—

“वध्यामुपोष्य विधिवत्सप्तम्यामर्कमर्चयेत्।

स द्रव्यभागहृक् चैव* सम्प्राप्नोतीक्षितं फलम्”—इति।

फलवधौ मन्दार-वधौत्यादि-व्रतानि † भविष्योत्तरे प्रोक्तानि।

तत्र तत्र रव्यादि-व्रतेषु पर-विद्धा याद्व्या। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकदशष्टमी वधौ पौर्णमासी चतुर्दशी।

अमावास्या द्वतीया च ताडपोष्याः ‡ पराश्विताः”—इति।

यद्यप्यत्र व्रत-विशेषोक्तोपात्तः, तथापि स्कन्द-व्रतस्य पूर्व-विद्धायां

* सद्रव्यभागैर्बिम्बिधैः,—इति वि० पुस्तके पाठः।

† वध्याः,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके।

‡ उपोष्योः स्युः,—इति वि० पुस्तके पाठः।

विहितायां परिशेषादन्येषासुत्तर-विद्धा भवति । तेषामप्यविरोधात्
पूर्वा-विद्धाऽस्त्विति-चेत् । न, प्रतिषेधात् । तथा च निगमः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी रुद्र-विद्धोद्दिवाकरः ।

काम-विद्धोभवेदिष्णुर्न यास्यास्ते तु वासराः”—इति ।

नागः पञ्चमी । रुद्रः षष्ठी । दिवाकरः सप्तमी । कामस्तथोदशी ।
विष्णुर्द्वादशी । शिवरहस्य-सौरपुराणयोः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी शिव-विद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्या तु कथञ्चन”—इति ।

तथा, पूर्वविद्धा-प्रतिषेधः, उत्तरविद्धा-विधिस्त्युभयं सदैव स्कन्द
पुराणे पथते,—

“नाग-विद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठी च न कदाचन * ।

सप्तमी-संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थ-चिन्तकैः”—इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,—

“न हि षष्ठी नाग-विद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नाग-विद्धा तु या षष्ठी कृता पुण्य-क्षया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्य-फल-प्रदा”—इति ।

पुण्यस्य क्षयोपस्थां, सा पुण्य-क्षया । यदि कदाचित्स्थिति-क्षय-
वशादुत्तर-विद्धा षष्ठी न लभ्यते, तदा स्कन्दमतवदन्थान्यपि व्रतानि
नाग-विद्धायां कर्त्तव्यानि । तदाह वसिष्ठः,—

“एकादशी द्वितीया च षष्ठी चैव क्षयोदशी ।

* न षष्ठी तु कदाचन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्वात्मरेऽदिति” — इति ।

नाग-वेधश्च मन्त्राहर्त्तात्मकः । तथा च स्कान्दे,—

“नागेन्द्रादत्र-गण्डीभिर्द्विर्द्विक् पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादश-गण्डीभिर्द्विष्यत्पुनराग्निश्चिम्” — इति ।

इति षष्ठीनिर्णयः ।

अथ सप्तमी निर्णीयते ।

सन्ति* हि सप्तम्यां नानादेवताकानि बह्वनि व्रतानि । तत्र, भविष्यो-
त्तर-प्रोक्तम् उमा-महेश्वर-देवताकं मुक्ताभरण-सप्तमी-व्रतम् । तथा,
भविष्यत्पुराणे सूर्य-देवताकं विजय-सप्तमी-व्रतमुक्तम् । सूर्य-देवता-
कमारोग्य-सप्तमी-व्रतं वराहपुराणेऽभिहितम् । विष्णु-देवताकं माङ्गल्य-
व्रतं गारुड-पुराणेऽभिहितम् । एवमन्यान्यपुदाहरणीयानि ।

तत्र, काश्चित्तिथयोदेवता-भेदेन व्यवतिष्ठमानाश्चक्ष्यन्ते । तद्यथा ।
स्कन्दषष्ठी पूर्व-विद्धा, मन्दरादि-षष्ठी पर-विद्धा । काश्चित्सत्यामेकस्यां
देवतायां व्रत-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । † गौरी-व्रतेष्वेव; रत्ना-
वतीया पूर्व-विद्धा, खण्डवतीया पर-विद्धा । काश्चिद्देव-देवताके
एकस्मिन् व्रते कर्म-काल-व्याप्ति-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । विनयक-
व्रते पूर्वेषु परेषु चतुर्थी मध्याह्न-व्यापिनी गृह्यते । काश्चित्पुन-
रुक्त-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । शुक्ल-प्रतिपदपूर्व-विद्धा, कृष्ण-
प्रतिपदुत्तर-विद्धेति ।

* इह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्र,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs.	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V	..	2	8
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Pīṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Hindī) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each	..	6	4
Ditto Āśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Śāṅkhāyana Fasc. I. (Sans.)	..	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2	0
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	..	20	10
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Īśa Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	..	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	..	1	4
Uttara Nāishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc.	..	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each	..	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17	8
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī. (Text) Fasc. I	..	1	6
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Isābāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	..	27	12
Maghāzī of Waqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	..	2	0

(Turn over.)

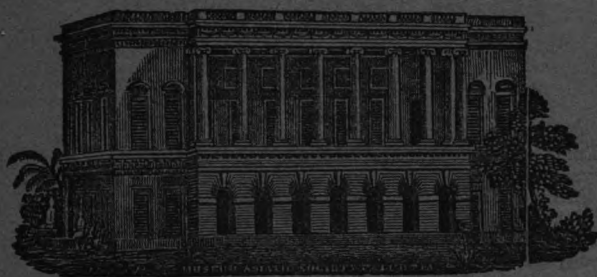
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I	0	10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi. (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wís o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

- ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5 0
- PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
- JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
- Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 5 0
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4 0
- A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4 0
- Anis-ul-Musharrihi 3 0
- Catalogue of Fossil Vertebrata 2 0
- Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
- Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2 0
- Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1 8
- Istihát-us-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1 0
- Iná yah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
- Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2 0
- Khizánat-ul-'ilm 4 0
- Maahábárat, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
- Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 12 0
- Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1 0
- Sharaya-ool-Islam 4 0
- Tibetan Dictionary 10 0
- Ditto Grammar 8 0
- Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each 19 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5 0

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 622.

काल-माधवः ।

KALA MADHAVA

BY

PANDIT CHANDRAKANTA TARKALANKARA,
FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	3	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Āśvalayana Gṛihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	1	2
Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—17, @ /6/ each Fasc.	..	19	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Gobhīliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Institutes of Parāśara	..	0	6
Kāla Mādhava, Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6;	..	7	14
Vol. IV, Fasc. I—III @ /6/ each Fasc.	..	1	2
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	..	0	6
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	1	8
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

तत्र, केन न्यायेन सप्तमी स्वस्वापनीयेति वीक्षायां न केनापीति प्रतिजानीमहे । सप्तम्याः * पूर्व-विद्धा-निवृत्तकसोत्तर-विद्धा-विधायकस्य च वचनस्य कस्य चिददर्शनात् । तद्विपर्ययेण पूर्व-विद्धा-विधायकसोत्तर-विद्धा-निवृत्तकस्य सर्वत्रोपलभ्यते । सर्वान् देवतासु सर्वेषु व्रतेषु शक्त-कृष्ण-पञ्चयोद्धमयोरपि सप्तमी पूर्व-विद्धैव प्राज्ञा, युष्मादि-ब्राह्मे 'यस्मिन्मोः'—इत्यभिधानात् । स्कन्दपुराणे,—

“कर्त्तव्या सप्तमी तत्र षष्ठी यत्र च सर्वदा † ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितोरविः”—इति ।

अविष्कृतपुराण-ब्रह्मपुराणयोः,—

“षष्ठी च सप्तमी तात, अन्वोम्यन्तु समाश्रिता ‡ ।

पूर्व-विद्धा द्विजश्रेष्ठ, कर्त्तव्या सप्तमी तिथिः”—इति ।

पैठीनसिः,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सप्तमी तिथिः”—इति ।

उत्तर-विद्धा-प्रतिषेधः स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“षष्ठिकादशमावास्या पूर्व-विद्धा तथाऽष्टमी ।

सप्तमी पर-विद्धा च नोपोष्य तिथि-पञ्चकम्”—इति ।

न च व्रत-विशेषेणान्युत्तर-विद्धायामात्रा कर्त्तव्या । तदुक्तं ब्रह्म-वैवर्ते,—

* सप्तम्याः,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

† यथा युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

‡ समाश्रिते,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

“इतमी गृहमी-युता न इतया युताऽहमी ।

कर्त्तुं इत-कर्मण्यु अहमी परतः शुभा”-इति ।

यदा पूर्वेष्टुरक्षामपर्वन्ता वही परेषुस्त्रिचिचयेवात्मसादवान-
हमी चिद्वर्त्ता, तदा पूर्व-विद्यावाक्यभावादुत्तर-विद्यायाश्च प्रति-
पिङ्गनात् कृपासुखमिति चेत् । निषेधमुक्त्यापुनर-विद्यायामिति
ब्रूमः । यद्यप्यस्त्रिचर्त्तं कर्मणं गोपलभ्यते, तथापि त्रेवि-लोप-न्यायसा-
दुत्तरविद्या गौण-ज्ञात्वेन स्वीकर्त्तव्या । अस्ति चात्र दृष्टान्तः ।
स्कन्द-व्यतिरिक्त-व्रतेषु पूर्व-विद्यायाः पञ्चानिषेधमुक्त्यु, “यदि न
स्यात्परेऽहनि”-इति वाक्येन पूर्व-विद्वन् स्पष्टीता । तदा, रक्षा-व्यति-
रिक्त-गौरी-व्रतेषु द्वितीया-युता स्वीकर्त्तव्या । तेनैव ज्ञाद्येन चाप्यहमी-
विद्यायाः स्वीकारोऽहम् ।

इति सप्तमीनिर्णयः ।

अष्टमी निर्णयते ।

दिविधादि तत्र निर्णयः । व्रत-सामान्य-निर्णयोऽव्रत-विशेष-विषय-
स्येति । व्रत-सामान्ये तु शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदाद्भवतिष्ठते । तत्र, शुक्ल-
हमी परा याज्ञा । ‘वसुन्वोर्गसुरन्भयोः’-इति युग्मशास्त्रात् । यद्य-
प्येतच्छास्त्रं पक्ष-द्वय-साधारणमिति चतुर्थी-प्रस्तावे प्रतिष्ठितम्,
तथापि शास्त्रान्तर-वशात् शुक्ल-पक्षे पर्यवस्यति । तथा च निगमः,—

“शुक्लपक्षेऽहमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्हमी ।

पूर्व-विद्या न कर्त्तव्या कर्त्तव्या पर-संयुता ॥

उपवासादि-कार्येषु एव धर्मः समात्मः”-इति ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

“सप्तमी नाष्टमी-युक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकक्षेषु षष्ठमी परतः शुभा” —इति ।

पद्मपुराणे,—

“नाष्टमी सप्तमी-युक्ता सप्तमी नाष्टमी-युता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नाच संशयः” —इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“अष्टमी नवमी-मित्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तम्या चाष्टमी चैव न कर्त्तव्या त्रिखिध्वज” —इति ।

तान्येतानि ब्रह्मवैवर्तादि-वचनानि यद्यपि पञ्च-दश-साधारण्येन पूर्व-विद्धा-निषेधमुत्तर-विद्धा-विधिश्च कुर्वन्ति, तथाप्युदाहृत-निगमानु-सारेण शुक्ल-पक्ष-विषयतया योजनीयानि । तथा च शुक्लपक्षाभिप्रा-येणैव पूर्व-विद्धां प्रतिषेधति आवालिः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी भानु-विद्धोमहेश्वरः ।

चतुर्दशी काम-विद्धा तिलस्नानमलिनाः स्मृताः” —इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या तु यदाऽष्टमी ।

भूत-विद्धाऽथमावांक्षा न याद्या मुनि-पुत्रव” —इति ।

तथा च शुक्लपक्षमेवाभिप्रेत्योत्तर-विद्धा विधीयते विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ताडपोथाः परान्विताः” —इति ।

ब्रह्मरगीतार्याः साक्षादेव शुक्लपक्षे षड-विद्धा विहिता,—

“एकादशष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व्याः परेष्व संयुक्ताः पराः पूर्वेष्व संयुताः”—इति ।

कृष्णपक्षे पूर्व-विद्धा-विधिदत्तर-विद्धा-प्रतिषेधश्च निगमे पश्यते,—

“कृष्णपक्षेऽष्टमी यत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या पर-विद्धा न कर्हिचित् ॥

उपवासादि-कार्येषु क्षेप धर्मः समातनः”—इति ।

नारदीये,—

“कृष्णाष्टमी तथा रक्षा तृतीया वटपैत्रकी ।

वृहत्तपा तथा ब्रह्मन्, कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः”—इति ।

अष्टाष्टम्याः शुक्ल-कृष्ण-व्यवस्था सामान्येन सर्व-व्रत-विषया, व्रत-विशेषस्थानुपादानात् । व्रतानि चोदाह्रियन्ते । तत्र वामनपुराणे, नभोमासे कृष्णाष्टम्यां काष्ठाष्टमीव्रतं पठितम्, विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णपक्षे सन्तानाष्टमीव्रतम्—इति । एतदुभयं यथोक्तरीत्या पूर्व-विद्धायाम-गुह्यम् । देवीपुराणे आवर्णमासे शुक्लाष्टम्यां देवीव्रतम्, गारुडपुराणे शुक्लाष्टम्यां नृसिंहव्रतम् । एतदुभयमुत्तर-विद्धायामगुह्यम् । एव-मन्यान्यप्युदाहरणीयानि ।

व्रत-विशेषादष्टमी-निर्णयोद्विविधः ; व्रत-विशेषमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तएकः, नक्षत्रादि-योगं व्रत-विशेषमात्रोपजीव्य प्रवृत्तोऽपरः । तत्र, दूर्वाष्टमी-संज्ञितः कश्चिद्व्रत-विशेषोभविष्यत्पुराणे पश्यते,—

“ब्रह्मन्, भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।

महेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया सहितं मुने”—इति ।

अस्मिन् व्रत-विशेषे शुक्ल-पक्ष-वर्तिलेनोत्तर-विद्धायां प्राप्तायाम-
पवादमाह नादरः,—

“धन्या कृष्णाष्टमी दूर्वा सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गचयोदशी रक्षा कर्त्तव्या सकृच्छी तिथिः”—इति ।

पद्मपुराणे,—

“आवष्ठी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी वा ।

पूर्व-विद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वखेर्दिनम्”—इति ।

तथा, शिवशक्तिमहोत्सव-नामकः कश्चिद्भूत-विशेषः । तस्य पूर्व-न्या-
येन शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-व्यवस्थायां प्राप्तायां तदपवादः पद्मपुराणे पद्यते,—

“अष्टमी नवमी-विद्धा * नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-नवमी-युग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्तयोः शिवक्षेत्रे पक्षयोर्द्वयोरपि”—इति ।

महानुत्साहोयस्मिन्निति वज्रम्रीहिः । तत्पदमिति-युग्मस्य क्षेत्रस्य
वा विशेषणम्,—इति । यदा युग्मस्य विशेषणं, तदा तादृशं युग्ममु-
पलभ्यः सूर्यग्रहणाङ्गैर्दयादाविव मनस्युत्साहं प्राप्य देवतोत्सवः कर्त्त-
व्यः,—इत्युक्तं भवति । यदा तु क्षेत्र-विशेषणं, तदा काशी-श्रीगि-
र्यादौ अस्मिन् क्षेत्रे मनस्युत्साहो जायते ततोत्सवः कर्त्तव्यः,—इत्युक्तं
भवति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । समस्तु ‘अष्टम्या नवमी विद्धा’,—इति पाठः
प्रतिभाति । रघुनन्दनेन तु तिथितत्त्वे, ‘अष्टम्या नवमी युक्ता नवम्या चाष्टमी
तथा’—इति पठितम् ।

नक्षत्रादि-योगि-वृत्त-विशेषोपजीवी निर्णयस्तदाह्वियते । स्कन्द-पुराणे वृत्त-विशेषः पद्यते,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठार्ध-संयुते ।

अस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम्”—इति ।

तस्य ज्येष्ठावृत्तस्य नक्षत्र-योग-वशेनाष्टमी गृहीतव्या,

“नाष्टमी सप्तमी-विद्धा सप्तमी चाष्टमी-युता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ॥

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठार्ध-संयुता ।

रात्रिर्धस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम्”—इति ।

अथमर्थः । अष्टम्यां नक्षत्रयोगाभावे शुक्ल-पक्ष-वर्तितात् परैवाष्टमी यास्या । यदा तु पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्र-योगोऽस्ति, तदा पूर्व-विद्धा यास्या । सोऽयं शुक्ल-पक्ष-प्रयुक्तस्य सामान्य-शास्त्रस्य नक्षत्र-प्रयुक्त-विशेष-शास्त्रेषापवाद इति । सोऽयं पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्र-योगः, सोऽपि कश्चिदपोद्यते । तथा च स्कन्दपुराणे,—

“अस्मिन् दिने भवेत् ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमक्षयः ।

तस्मिन् हविष्यं पूजा च न्यूना चेत् पूर्ववासरे”—इति ।

अत्र, केवल-तिथितोनक्षत्र-योगस्य प्रशस्तत्वात् केवल-तिथि-प्रयुक्तं निर्णयमपेक्ष्य यथा नक्षत्र-प्रयुक्तो निर्णयश्चादृतः, तथा नक्षत्र-युक्त-तिथौ वार-विशेष-योगस्य ततोऽपि प्रशस्तत्वात्तेन निर्णयः कर्तव्यः । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“नभोऽष्टम्यां यदा वारोभानोर्ज्येष्ठार्धमेव च ।

नीलज्येष्ठेति वा प्रोक्ता दुर्लभ वज्रकालिकी”—इति ।

तदेवं विधा निर्णयः सम्भवः; नृसिंहमतः-जन्मानाष्टमीव्रतादौ
शुक्ल-कृष्ण-भेदेन निर्णयः, दूर्वाष्टम्यां व्रत-विशेषेण निर्णयः, नीलज्ये-
ष्ठाष्टम्यां योग-विशेषेण निर्णयः,—इति ।

तदेतन्निर्णय-वधं दृष्टान्तीष्टस्य जन्माष्टमी निश्चय्यते । सा किं
पक्ष-भेदेन निर्णेतव्या, उत व्रत-विशेषेण, आश्विपौष-विशेषेण ?
इति । अथैवेदमपरस्मिन्मते । किं जन्माष्टमी-व्रतमेव जयन्ती-व्रतं,
उत तयोर्भेदः ? इति । तथा अन्यदपि चिन्तनीयम्, किं तिथ्यन्तर-
वदचारवैधः, उत मध्यरात्रिवेधः ? इति । प्रथमं व्रत-स्वरूपे निश्चिते
पक्षादस्मिन् व्रते किदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति । तिथौ च पूर्व-विद्व-
त्सेन पर-विद्वत्सेन वा निश्चितायां पक्षात् कीदृशोवेध इत्याकाङ्क्षा ।
तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते ।

तत्र, जन्माष्टमी-जयन्ती-ब्रह्माभ्यां व्यवप्रियमाणां व्रतमीक्येति
तावन्मात्रम् । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यस्यां सामान्यं ब्रह्म-देवते
रूपम्, यथा शोपासनस्य मुख-विशेषैर्युक्ता देवता, यस्यां च तत्त्वविद्या
यां वेद्यन्तत्वं रूपम्; तथा व्रते नियम-विशेषः स्व-रूपम् । नियमस्या-
शोपासन-जागरण-कृष्णपूजा-चन्द्रार्चनमित्यादिकल्पः । स चोभयत्र
न भिद्यते ।

अथोच्यते,—रूपभेदेऽपि नित्यत्व-काम्यत्वाभ्यां व्योतिष्ठोक्तोक्तिरिति *
भेदोभविष्यति । नित्या जन्माष्टमी, अकरणे प्रत्ययाय-स्मरणात् ।
तथा च स्मर्यते,—

* नित्यकाम्ययोरेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“मृत्र-मांसं खनं काकं म्लेनश्च सुनि-सप्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते * कृष्णजन्माष्टमी-दिने ॥

जन्माष्टमी-दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्य-सम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम”—इति ।

अविश्वत्पराष्टे,—

“आवणे बड्डले पक्षे कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।

न करोति नरोयस्य भवति क्रूरराक्षसः ॥

कृष्णजन्माष्टमीन्यक्ता योऽन्य-व्रतसुपासते ।

नाप्नोति सुकृते किञ्चिदिष्टापूर्तमथापिवा ॥

वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ, व्याधी भवति कानने”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञ, व्याध्याव्याघ्राश्च कानने ॥

रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोमहाभुने ।

अतीतानागतत्वेन कुलमेकोत्तरं व्रतम् ॥

पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्ण-वासरे”—इति ।

जयन्ती च काम्या, फल-विशेष-स्मरणात् । विष्णुधर्मोत्तरे हि
जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते,—

“यद्वाख्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।

* द्विपदा भुक्तं,—इति सु० पुरुषके पाठः ।

बहु-जन्म-कृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिष्ठिः—इति ।

वक्रिपुराणेऽपि,—

“सप्त-जन्म-कृतं पापं राजन्, यत् त्रिविधं नृणाम् ।

तत् नाशयति* गोविन्दस्त्रिधौ तस्यां समर्चितः ॥

उपवासश्च तत्रोक्तो महापातक-नाशनः ।

अयन्याश्च गतीपात्र, विधिना चात्र संग्रहः”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“प्रेत-योनि-गतामानु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासे श्रद्धया रोहिणी-युता ॥

किं पुनर्बुध-वारेण सोमेनापि विशेषतः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“महाजयायं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च मुनिपुङ्गव ॥

इदं वाञ्छितानर्थान्नामार्थनातिदुर्वलम्”—इति ।

भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे,—

“प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलो धर्मनन्दन ।

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥

पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमनुसं भवेत् ।

इह धर्म-रतिर्भूत्वा नृते वैकुण्ठमाप्नुयात्”—इति ।

एवं जन्माष्टम्याश्रकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषास्तेभ्यः

* क्षाणयति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

क्रमेण नित्यत्वं काल्यत्वञ्चाभ्युपेतव्यमिति । मैवम् । गुणफलाधिकार-
त्वाभ्युपगमेऽपि अयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः । गोदोहन-दद्यादि तत्र
दृष्टान्तः । “वमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य”—इति नित्य-
योर्दर्शपूर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदो-
हनमात्रं विहितम् । “दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्यत्र च पूर्व-प्रकृते नित्या-
ग्निहोत्रे फलाय दधि विधीयते । एवं जन्माष्टमीमाश्रित्य फल-विशेषाय
अयन्तीनामकोरोहिणी-योगोविधीयताम् ।

न च, रोहिणी-लक्षणस्य काल-विशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं ब्रह्म-
जीयम् । काल-विशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुत्पाद्यत्वेऽप्यनुष्ठानांगत्वं ब्रा-
ह्मणैरावगत्यानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा, “वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादिकः सर्वोऽपि काल-विधिर्लुप्येत ।

रोहिणीयोगस्य च अयन्ती-नामकत्वं अयन्ती-लक्षण-प्रतिपादकैः स्य-
तिवाक्यैरश्वसेयम् । तानि च वाक्यानुदाहरामः । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“रोहिणी च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

अयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः”—इति ।

सप्तकुमारसंहितायाम्,—

“शुक्लपञ्चावहितोराजन् कथ्यमानं मयाऽनघ ।

आवणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ॥

रोहिणी यदि सन्धेति अयन्ती नाम सा तिथिः”—इति ।

स्कान्दे,—

“प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् ।

आवणे वज्रले सा तु सर्वपापप्रणाग्निनी ॥

अथ पुण्यं कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः—इति ।

विष्णुरहस्ये,—

“अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी-क्षय-संयुता ।

भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्रता”—इति ।

पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु खीरन्तेषु आवर्षां पूर्वमाद्यां आवर्षमासस्य
समाप्तत्वादुपरितर्गां प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमासइत्यभिप्रेत्य प्रौष्ठपद
इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“प्राजापत्यर्च-संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

शेषवासोदरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति”—इति ।

वसिष्ठसंहितायाम्,—

“आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी-संहिताऽष्टमी ।

यदा कृष्णा नरेर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥

आवणे न भवेद्योगोनभस्ये तु भवेत् भ्रुवम् ।

तयोरभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न सम्भवः”—इति ।

अथ, आवणे,—इति मुख्यः कल्पः । नभस्ये,—इत्यनुकल्पः । यदि
वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणी-कृष्णाष्टमी-योगो-
जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे,—

“रोहिणी च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः”—इति ।

तदेवमेतैः सति-वाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमी-रोहिणी-योगे स्वरूपे
इति पूर्वोदाहृत-फल-कामिनस्तादृशयोगो मोदोदन-दध्नादिवज्जुलमेव

विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुण-विशेषेण कोऽपि फलाच्च विहितः ।
अतः काम्यज्योतिष्टोम-वैषम्याद् गोदोहन-दध्यादि-साम्याच्च पूर्वोदाहृत-
फल-वाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमी-व्रते गुण-फल-प्रतिपादकत्वेनोप-
पद्यन्ते । तथा सति यथा दशपूर्णमासाभ्यामन्यः कश्चित् पशु-फल-
योगोदोहन-संज्ञकोयागोनास्ति किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम्,
तथा न जन्माष्टमी-व्रतादन्यज्यन्ती-व्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रते फलाच्च
गुण-विधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—

व्रत-द्वयमिदं भवितुमर्हति । कुतः ? नाम-भेदात्, निमित्त-भेदात्,
रूप-भेदात्, शुद्धमिश्र-भेदात्, निर्देश-भेदाच्च । तथाहि । पूर्वो-
दाहृतेषु अकरणे प्रत्यवाय-प्रतिपादक-स्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमी-व्रत-
मित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा पूर्वोदाहृतेषु जयन्ती-व्रतमिति
नाम व्यवहारः । नाम-भेदाच्च कर्म-भेदो ज्योतिरधिकरणे (मी० २३०
२पा० ८३०) व्यवस्थितः । अस्य चाधिकरणस्य सङ्गादकावेतौ श्लोकौ
भवतः,—

“अथैषज्योतिरित्यत्र गुणोवा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे स्नूदिते ।

अथेति प्रकृते च्छिन्नएतच्छब्दोऽय-गे वदेत् ॥

सङ्गाथेवान्य-कर्मत्वमुत्पत्ति-गत-संज्ञया”—इति ।

अयमर्थः । “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन
सहस्र-दक्षिणेन यजेत”—इति श्रुतम् । तत्र संशयः ; किं प्रकृतएव
ज्योतिष्टोमे सहस्र-दक्षिणाऽऽख्योगुण-विधिः, उत चाप्यन्तर-विधिः,—
इति । एष ज्योतिरेतेवेत्याभ्यामेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममगू

तच्च गुह्य-विधिरिति पूर्वः पक्षः । अर्थान्तर-द्योतकेनाद्यत्रयेण प्रकृतस्य
ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते । एतच्छब्दस्य प्रत्यासन्नं ब्रूते । प्रत्या-
सन्तिश्च द्विविधा; अतीता आगामिनी चेति । तच्चातीतायाः प्रत्यासन्ते-
र्विच्छेदे सति आगामि-प्रत्यासन्ति-परत्वेनैतच्छब्दौ उपपन्नौ । तथाप्येक-
कर्मत्वं माभूत्कर्म-भेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् । अपूर्व-संज्ञेति वदामः ।
एषज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्ति-वाक्ये पूर्व-प्रकृत-कर्म-विषयाया ज्योतिष्टोम-
संज्ञायाश्चन्या ज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते । तच्च, यथा पूर्वाधिकरणे
“सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनास्तभेत”—इत्यनेत्पत्ति-वाक्य-गतया स-
ंज्ञया कर्मभेदेनिरूपितः, तथाऽचाप्युत्पत्ति-वाक्य-गतया नूतन-संज्ञया
कर्म-भेदेऽभ्युपगन्तव्यइति ।

एवञ्च सति प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्ति-वाक्य-गताभ्यां जन्माष्टमी-
व्रत-जयन्तीव्रत-संज्ञाभ्यां व्रत-भेदेऽभ्युपगन्तव्यः । तथा, निमित्त-भेदा-
दपि व्रत-भेदः । जन्माष्टमी-व्रते तिथिरेव निमित्तम्, जयन्ती-व्रते
तु रोहिणी-योगः । ननु, जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योगएव
विवक्षितव्यः, नक्षत्र-युक्तायामेव तिथौ देवकी-नन्दनस्योत्पत्तेः ।
मैवम् । तज्जन्मन्यष्टम्याएव प्रधान-प्रयोजकत्वात् । रोहिणी-तद्योगयो-
र्विद्यमानयोरपि बुधवारदिवदुपलक्षणत्वात् । अतएव ब्राह्मणेषु जन्मा-
ष्टमीत्येव समाख्यायते । अन्यथा, जन्मरोहिणी,—इति वा, जन्मयोगः,—
इति वा, समाख्यायते । तत्सङ्गावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः
स्यात् । अस्त्विति चेत् । न । अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकाले द्वारपरा-
वसानस्य संवत्सर-विशेषस्य च सङ्गावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्येत ।
तस्माज्जन्माष्टम्याएव प्राधान्यम् । तत्राप्राधान्ये च, अग्नि-स्त्रिङ्गादिषु

षट्सु^(१) समाख्यारूपं षट् प्रमाणमुपन्यसं वेदितव्यम् । तथा, प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवैतिज्ञानेष्वष्टसु^(२) प्रमाणेष्वैतिज्ञारूपमागमरूपं वा प्रमाण-
मुक्तं भवति ।

ननु, निरर्थकोऽयं वाम्नाद-सङ्ख्यः कोलाहलः ; यद्येकं व्रतं यदि
वा व्रत-द्वयमुभयथाऽप्यनुष्ठाने कोनामातिव्रतः स्यात् । उच्यते, अस्म्येव
महानतिव्रतः । यस्मिन् संवत्सरे आवश्यक-वज्रसाष्टमीं परित्यज्यान्त्यस्मिन्
वम्यादौ रोहिणी भवति, तस्मिन् संवत्सरे जयन्ती स्वरूपेणैव नास्ति ।
अतो जयन्ती-व्रतस्य तत्र सुप्तत्वात्तस्मैव जम्माष्टमी-व्रतत्वे तदपि न प्राप्नु-
यात् । भेद-पक्षे त्वसत्यामपि जयन्त्यां जम्माष्टमी-व्रतं तत्र प्रवर्तते,—
इत्ययमनुष्ठानेऽतिव्रतः । भवत्वेवं, तथापि नोपन्यस्तोनिमित्त-भेदो-व्रत-
भेदमावहति । कर्म-भेद-हेतुषु ब्रह्मान्तराभास-सङ्ख्या-गुण-प्रक्रिया-

(१) “श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा
प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या”—इत्युक्त-
कक्ष्यानि श्रुतिलिङ्गादीनि षट् प्रमाणानि मीमांसादर्शनस्य ऋती-
याध्याये दर्शितानि ।

(२) यत्रामिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थोपपत्तिः । यथा,
मेघेष्वसत्सु दृष्टिर्न भवतीत्युक्ते सत्सु भवतीति प्रसज्यते । अगुप-
नन्विरभावग्राहकं प्रमाणम् । यथा, भूतत्वे घटानुपपन्नत्वात् तद-
भावो गृह्यते । सम्भवश्चाविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य
सत्ताग्रहणम् । यथा, सम्भवति सङ्ख्ये शतमित्यादि । अग्निर्दिष्ट-
प्रवक्तृत्वं प्रवादपारम्पर्यमिति हेतुर्दृष्टाद्वैतिह्यमुच्यते । यथा,
इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । प्रसिद्धमन्यत् । आगमः शब्द इत्यन-
र्थान्तरम् ।

नामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु^(१) निमित्तस्थानन्तर्भावादिति चेत् । मैवम् ।
तथा हि*, पूर्वाक्त-संज्ञाभेद-सम्पादितं व्रत-भेदं निमित्त-भेदउपोदख-
यति । तस्मादत्र निमित्त-भेदाद्व्रतभेदः ।

तथा, रूप-भेदादपि व्रत-भेदोऽवगन्तव्यः । रूप-भेदस्य कर्म-भेद-
हेतुलमामिच्छाऽधिकरणे (मी० २३० २पा० ८३०) निर्णीतम् । तस्य
वाधिकरणस्य संघादकारेतौ श्लोकौ भवतः,—

“गुणः कर्मान्तरं वा स्यात् वाजिभ्योवाजिनम्विति ।

गुणोदेवाननूद्योक्तः समुच्चय-विकल्पतः ॥

आमिच्छोत्पत्ति-श्रिष्टत्वात् प्रवक्षा तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद्वाजि-देवकम्”—इति ।

“तन्ने पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्योवाजिनम्”—
इति श्रुतम् । अक्ष-दधि-संबन्धात् क्षीर-नीरयोर्विभेदे सति योषणीभूतः
क्षीरांशः, साऽऽमिच्छा । तस्याश्च विश्वदेवादेवताः । तत्र यत् पृथग्भूतं नीरन्त
द्वाजिनम् । तस्य च वाजिनोदेवताः । तस्य च वाक्यस्य आमिच्छान्तस्य
प्रतिपाद्यमामिच्छा-द्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म । तथा सति कि
मुपरितनेन वाजिभ्योवाजिनमित्यनेन वाक्येन पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि
वाजिनं गुणोविधीयते, उत कर्मान्तर-विधिः,—इति संशयः । तत्र
वाजोऽक्षमामिच्छा, सा येषां विश्वेषां देवानामस्ति, ते वाजिनइति
व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनं गुणोविधीयते । सा चामिच्छया

* चेत् । वाढम् । मैवम् । तथापि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) तद्वमे कर्मभेदहेतवो मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्याये प्रदर्शिताः ।

सह विकल्प्यते समुचीयते वेति पूर्वः पक्षः । उत्पत्ति-प्रियाभिज्ञा-
गुणावरुद्धस्य कर्मणोगुणान्नराकाङ्क्षगुणाभावात् वाजिनस्य तत्र प्रवेशास-
म्भवे सत्यन्यथानुपपन्नोवाजिन-गुणोवाजिब्रह्मार्थस्य प्रकृत-देवताव्यति-
रिक्त-देवत्वं कल्पयित्वा कर्म-भेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।

तत्र यथा द्रव्य-देवता-स्वरूपस्य^(१) यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म-
भेदः, तथा प्रकृतेऽपि रूप-भेदाद्भ्रत-भेदेऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं
जन्माष्टमी-स्वरूपं, तदुत्पत्ति-वाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् ।

ननु, जयन्ती-व्रतएव 'उपवासं कुर्यात्'—इत्युत्पत्ति-वाक्यं स्मर्यते,
न तु जन्माष्टमी-व्रते । बाढम् । तथाप्यत्र विधिरुचेतव्यः । अन्यथा,
भोजने प्रत्यवाय-स्मरणानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानोविधिरुपवासमात्रं
विधत्ते, न तु मण्डपनिर्माण-जागरण-प्रतिमादानादिकम् । विधेरुच्यन-
हेतुत्वकरण-प्रत्यवाय-वाक्येषु भोजन-निषेध-मात्र-स्मरणत्वात् । न हि,
तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्यते । अतः, उपवासमात्रं तस्य

(१) तथा च जैमिनीयं सूत्रम् “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये
कृतार्थत्वात् (मी० ४७० २५० २७००)”—इति । यद्यप्यत्र द्रव्य-
देवताक्रियमिति चितयमुपन्यस्तं, तथापि द्रव्यदेवते एव यागस्य स्वरूपं
क्रिया तु तयोः संबन्धार्था । तदुक्तं भाष्यकृता “यजतिचोदना
तावत् द्रव्यदेवताक्रियं द्रव्यं देवता च, तस्य द्रव्यस्य क्रिया, यया तयोः
संबन्धो भवति”—इति । अतएव मीमांसाभाष्यकारेण ‘द्रव्यदेवते
यागस्य स्वरूपम्’—इत्यन्यत्राप्युक्तम् । चितयस्य यागस्वरूपत्वविवक्षाया
मपि यागानां परस्परभेदे द्रव्यदेवताभेदएव हेतुः क्रियायाः सर्वत्रा-
विशेषादिति न प्रकृतयश्च न्यूनता ।

स्वरूपं, न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायमभिधाय वाक्य-
शेषे जयन्तीप्रयुक्त-दानादि-ब्रह्म-व्यावृत्तये केवलशब्दउपवास-विशेषण
त्वेन पच्यते,—

“केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

व्रत-जन्म-कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

तस्माज्जन्माष्टमी-व्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपम् । यदि श्रिष्टास्तथापि
जागरण-दानादिकमनुतिष्ठन्ति, अनुतिष्ठन्तु नाम । अविद्वैः पुण्य-
विशेषैः व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात्* । ब्राह्मणे तु प्रापितमुपवासमात्रम् ।
जयन्ती-व्रतस्य तु दानादि-सहितउपवासः स्वरूपम् । तद्विधायकेषु
ब्राह्मणेषु तथाऽभिधानात् । तथा च वज्रिपुराणे,—

“तुभ्यर्थं देवकी-सुनोर्जयन्ती-संश्रक्तं व्रतम् ।

कर्त्तव्यं वित्त-मानेन† भक्त्या भक्त-जनैरपि”—इति ।

अविद्योत्तरेऽपि,—

“मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निज्जीथे कृष्णपक्ष-जे ।

ब्रह्माक्षे वृषरात्रिस्थे कृत्वे रोहिणी-संश्रक्ते ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाङ्घ्रि देवकी मामजीजनत् ।

तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सत्यगुपोदितः ॥

* अविद्वैः कर्मविशेषैः पुण्यविशेषत्वेन पठितस्य केवलेनोपवासेनेवस्य
व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† चित्तमानेन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) वित्तं धनं, तस्य मानेन परिमाणेनेत्यर्थः । वित्तशब्दं न कर्त्तव्यमिति भावः ।

“वित्तशब्दमकुर्वीतः सत्यक् पक्षमवाप्नुयात्”—इति वचनान्तरेऽप्युक्तम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततोदद्याच्च दक्षिणाम् ।

हिरण्यं मेदिनीं गावोवासांसि कुसुमानि च ॥

यद्यदिष्टतमन्नत्तत् कृष्णोमे प्रीयतामिति”—इति ।

भविष्यद्विष्णुधर्मात्तरयोः,—

“जयन्त्यासुपवासस्य महापातक-नाशनः ।

सर्वैः कार्योमहाभक्त्या पूजनीयस्य केनचनः”—इति ।

वक्रिपुराणे,—

“कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका* रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“प्राजापत्यर्च-संयुक्ता आवणस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुभ्यर्थं चक्रपाणिनः^(१)”—इति ।

नारदीयसंहितायां जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्यते,—

“उपोष्य जन्म-चिह्नानि कुर्याज्जागृन्तु यः ।

अर्द्धरात्र-युताष्टम्यां सोऽश्वमेध-फलं लभेत्”—इति ।

एवमेतेषु विधि-वाक्येषु दानादियुक्तउपवासोजयन्तीव्रत-रूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्व्रतभेदः । तथा शुद्ध-मिश्रत्व-भेदादपि द्र-ष्टव्यः^(२) । अकरणे प्रत्यवायमात्र-स्मरणात् शुद्धं नित्यं जन्माष्टमी-व्रतम् । करणे फल-विशेष-स्मरणात् अकरणे प्रत्यवाय-स्मरणाच्च नित्यत्वेन

* पलैका,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) चक्रपाणिन इति ‘पञ्चव्यवहारे’—इत्यस्माद्धातोः सिद्धम् ।

(२) व्रतभेद इति शेषः ।

काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र, फल-वाक्यानि पूर्वपक्षस्य
असङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायस्य जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिं-
चित्पुराणे स्मर्यते,—

“अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्रासतुर्द्वय” —इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“शूद्रास्त्रेण तु यत्पापं ब्रह्मस्य भोजने ।

तत्पापं लभते क्षुन्ति, जयन्ती-विमुखानरः ॥

ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपिवा ।

न लोकोद्यदुद्गार्हस्य, जयन्ती-विमुखस्य च ॥

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतेऽपिवा ।

न हतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्ती-विमुखस्य च ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्ती-सम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वज्रमापन्नः सहते नारकीं ययाम् ॥

जयन्ती-वासरे प्राप्ते करोत्युदर-पूरणम् ।

संपीयतेऽतिमाचक्षु यमदूतैः सुदारुणैः ॥

काकोलाभ्रायसैस्तुष्टैः कुपन्धस्य कलेवरम्* ।

योभुञ्जीत विमूढात्मा जयन्ती-वासरे नृप” —इति ।

एतैरकरणे प्रत्यवाय-वाक्यैर्नित्यत्वञ्च जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे
प्रत्यवाय-वाक्यैः ‘केवलेनोपवासेन’ —इति पाप-क्षय-वाक्याच्च अस्मादृमी
व्रतमपि नित्य-काम्यं स्यात् । मैवम् । पाप-क्षय-फलकत्व-मात्रेण काम्यत्वे

* संपीयतेऽतिमाचक्षुं तु यमदूतैः कलेवरम्, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

कथंवाचस्पत्येनादेरपि काव्यत्व-प्रसङ्गात् । अतः सत्यपि पाप-सुखे फलान्-
भाराभारणेन तेवन्न-नित्यत्वं जन्माष्टमी-व्रतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमि-
त्य-भेदाद्भ्रतयोर्भेदः । तथा निर्द्देशभेदादपि व्रतभेदोद्भूतः । निदेश-
भेदस्य द्युवाक्ये दृश्यते,—

“जन्माष्टमी जयन्ती च त्रिवराचिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथिभक्तौ च पारणम्”—इति ।

अथ, ‘जन्माष्टमी रोहिणी च’—इति पाठः, तथापि रोहिणीव्रतेन
तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता, न तु केवल-रोहिणी* । तस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः
पूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमी-त्रिवराच्योक्तिश्चिन्तात् । अद्यैकमेव अतं स्यात्तर्हि
निर्द्देश-भेदो नोपपद्येत ।

अतः, व्रतभेदेऽप्यस्ति दोषः, यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्तते रोहिणी
तत्तरदिन एव, तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जन्मद्युपवासः,—
इति नैरन्तर्येणोपवास-द्वयं प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम, प्रमाणवत्त्वा-
दिति चेत्, न, परदिने भोजनोपवास-सकल-विद्वद्-धर्म-द्वय-प्रस-
ङ्गात् । उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते । तथा च जन्माष्टम्युप-
वासाङ्गस्य पारणस्य जयन्त्युपवासस्य वैकल्यं प्राप्तिः । सोऽप्यसौकोदोषः ।
अतिरेकाद्युपलभ्यस्यैवोदोषः । तथाहि । अथा जयन्ती-अतिरिक्ता
जन्माष्टम्युपलभ्यते, तथा जन्माष्टमी-अतिरिक्ताऽपि जयन्ती कापि वसरे
उपलभ्येत । न त्वेवमुपलभ्यते । अतोव्रतभेद-पक्षोऽपि दृष्ट एव ।

अत्रोच्यते । न तावत्पारणोपवास-सांकार्य-सकल-दोषोऽस्ति ।
आम्नाणोदकपानादिना पारणे सन्नादितेऽप्युपवास-भङ्गाभावात् ।

* केवलं रोहिणी,— इति सु० मुक्तये पाठः ।

अथ द्वादशीपारणा-नवोदगीनक्तयोः कश्चित् साङ्ख्यार्थं केन दार्ढ्येते ।
 नाथुपवाहद्वय-नैरन्तर्यम् । रोहिणी-योग-सम्भवे जन्माष्टम्यामपि तत्रैव
 कर्त्तव्यत्वात् । सर्वत्र तिथिषु नक्षत्रयोगस्य* केवल-तिथेरुत्तराश्वि-
 केवलाद्यास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात् । अतएव, व्यतिरेकानुपपन्नोऽप्य-
 सङ्काराद्य, न तु दोषाद्य । जन्माष्टम्यारोहिणी-विरपेक्षत्वेन व्यतिरेक-
 प्रसक्तवर्त्तनं नास्ति । अथन्यास्तु योग-रूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि
 सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकस्याऽवकाशः । तस्माद्व्रत-द्वय-पक्षे न कोऽप्य-
 स्ति दोषः । किञ्च । यदा रोहिणी-योगोऽस्ति, तदा जन्माष्टमी-जयन्त्योः
 अत्र प्रयोगस्यावश्यकत्वेन कथन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति ।
 तस्मादपि नोपकाश-द्वय-प्रसङ्गः । तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात् तस्मादधका-
 नाश्च नाम-भेदादीनां पञ्चानां चेतूनां सङ्गादाव्रतभेदएवावश्यमभ्युपेयः ।
 प्रतैक्ष्यभ्रमस्तु तथोक्तयुक्त्यनुसन्धानाभावादष्टम्युपवास-साङ्ख्य-
 केवाश्विदुदेति । साङ्ख्यश्च गुण-विक्रितित्वादाभ्यामधि-भावाच्च सम्भा-
 व्यते । अथा, दर्शयागस्य गुणविक्रितिः साकंप्रस्थाधीयकोध्यागः । तत्र,
 दर्शयागे प्रावन्तोऽङ्गाङ्गि-विषयाः प्रयोगाक्षे सर्वेऽपि साकंप्रस्थाधीये
 विद्यन्ते । भेदस्तु स्वल्पश्च भवति । दर्शयागे सामान्यहविषोर्दधिप-
 ययोः वृथगवदानम् । साकंप्रस्थाधीये तु सहैव प्रस्थाप्यम् । एतावता
 भेदेन गुणविक्रितिरित्यभिधीयते । तथा, अग्निष्टोमस्य गुणविक्रितिरुक्त्यः ।
 अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि, उक्त्ये त्वधिकानि चीप्ति । ततोऽगुणाधि-
 काङ्गुणविक्रितित्वम् । एवमत्रापि जन्माष्टम्यामुपवासोऽनुष्ठेयः, अथन्यान्त-
 रन्मादिरधिकोऽगुणः । अतः सा गुणविक्रितिः । ।

* तिथिम्बन्धयोगस्य, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गावहङ्गोपासने* दृष्टः । तच्च ज्योतिष्टोमआश्रयः, तस्माङ्गान्युक्त्योद्गीथानि । तत्रोक्तं नाम वङ्ग-
चाध्यायिना होत्रा ब्रह्ममाणमाज्य-महत्तम-नित्य-निष्कैवल्यादिनामकं
ब्रह्मम् । तत्रोक्त्यमाश्रित्य वङ्गचब्राह्मणोपनिषद्युपासनाणि विहितानि ।
तथा च श्रुतिः । “उक्त्यमुक्त्यमिति वै प्रजावदन्ति तदिदमेवोक्त्य-
मिधमेव पृथिवी” —इति । “अहमुक्त्यमस्मीति विद्यात्” —इति च ।
उद्गीथोनाम सामवेदिनोद्गात्रा यागे गीयमानः सामोभाग-विशेषः ।
तत्रोद्गीथमाश्रित्य च्छान्देोग्योपनिषद्युपासनाणि विहितानि । “ॐ मि-
त्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” —इति । एवं प्रकृतेऽपि जम्माष्टमीव्रते येयं
आवणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणी-योग-निमित्तं दानादिकं जय-
न्तीव्रते विधीयते । अतोगुण विकृतित्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च सादृश्य-
सद्भावादनयोर्व्रतयोरैक्यभ्रमोमन्दबुद्धेर्जायतां नाम । प्रमाण-न्याय-
दर्शिभिस्तु सर्वथैव व्रत-भेदेऽङ्गीकर्त्तव्यः, —इति सिद्धम् ।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्वमुपलक्षितं; व्रत-भेदे तिथि-निर्णये वेधे च इति ।
तच्च व्रतभेदेनिर्णीतः । अथ तिथिनिर्णेतया, तन्निर्णयस्य वेधाधीनः,
अतोवेधः पूर्वमभिधीयते । तिथ्यन्तरेष्वङ्ग एव प्रायेण कर्मकाल-
त्वादुद्वास्तमय-वेद्यायान्तिमुद्धर्त्त-वेधः सामान्येन निरूपितः । पञ्च-
म्याम्बु विशेषः षण्मूहर्त्त-वेधोदर्शितः । जम्माष्टमाजयन्त्याश्च रात्रि-
प्रधानत्वाद्वाचि-योगोऽत्र प्रशस्तः । एतच्च जावालि-वृद्धगौतमाभ्यां
दर्शितम्,—

* तदङ्गावहङ्गोपासने च,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मासुष्ठानतोद्दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु रात्रियोगोविश्रियते”—इति ।

यद्यप्युपवासव्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तिः सामर्थ्यसिद्धं,
तथाप्यङ्कुराचस्य* मुख्यकालत्वमुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्,—

“अष्टमी रोहिणी-युक्ता निशाङ्कं दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयम्”—इति ।

एवं सत्यङ्कुराचसद्भाव एवात्र कर्म-काल-व्याप्तिरित्यभिधीयते ।

तदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये दृश्यते,—

“रोहिण्यमङ्कुराचे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं चिजन्मजम्”—इति ।

एतस्मिन्नङ्कुराचे कियत्परिमाणमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणो
दर्शितम्,—

“अङ्कुराचादधसोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप-प्रणशिनी”—इति ।

वराहसंहितायामपि,—

“सिंहेऽर्के रोहिणी-युक्ता नभः-कृष्णाष्टमी यदि ।

रात्र्यङ्कुरा-पूर्वापर-गा जयन्ती कलयाऽपि च”—इति ॥

रात्रेरङ्कुरा रात्र्यङ्कुरं, पूर्वज्ञापरस्य पूर्वापरे, रात्र्यङ्कुरं च ते पूर्वापरे च

* युक्तिः कल्पयितुं सामर्थ्यसिद्धं, तथापि वेधेऽङ्कुराचस्य,—इति वि०
मुक्तके पाठः ।

† आदिपुराणे,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरं, तयोर्गच्छति वर्त्तते,—इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा ।
चटिकायाश्चतुर्विधिक्रान्ततमोभागः कला,

“अष्टादश निमेषास्तु कष्टा चिन्तु ताः कलाः ।

तास्तु चिन्तयन्त्यस्ते तु बुद्धर्तोद्वादशास्त्रियाम्”—इत्यमरः ।

तथा च, पञ्च-इतीयोभागः कला भवति* । तावता परिमाणेन
पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना सहीतव्या । सञ्चरतिथि-रूपा
कृष्णाष्टमी द्विविधा ; पूर्वेषुः सप्तमी-युक्ता, परेषुर्नवमी-युक्ता च”—
इति । तत्र, सप्तमी-युक्तायां रात्रि-पूर्वार्द्धावसाने कक्षा-सङ्गावोविधी-
यते । उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । तदिपर्यन्ते नवमी-
युक्तायामुत्तरार्द्धादौ कक्षा-सङ्गावोविधीयते । तदा पूर्वार्द्धावसाने
स्वतः सिद्धत्वादनुवादः† । पूर्वार्द्धावसान-कक्षायाः सप्तमी-युक्त-विष-
यत्वं पिण्डधर्मेत्तरे स्पष्टमभिहितम्,—

“रोहिणी-सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयाऽपि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।

तमेवोपवसेत् काष्ठं कुर्यात्तत्रैव जागरम्”—इति ।

इयमष्टमी कृष्णपक्षादि-मास-विवक्षया भाद्रपदे भवति । सैवाष्टमी
शुक्लपक्षादि-मास-विवक्षया श्रावणे भवति । अतएव योगीश्वरः,—

“रोहिणी-सहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ।

* अष्टादश,—इत्यादयः, कला भवति,—इत्यन्तोऽयम् वि० पु०
मासि ।

† नास्त्ययमग्रः सु० पुस्तके ।

अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-प्रणाशिनी”—इति ।

कलायाश्चित्सुखत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् सएव पक्षान्तरमाह,—

“अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं एकार्द्ध-घटिकाऽश्विता ।

रोहिणी चाष्टमी याह्या उपवास-व्रतादिषु”—इति ।

एका चार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिके, ताभ्यामश्विता । कलामपेक्षार्द्धघटिका खूला, तामपेक्ष्य घटिका खूला । तत्रायमर्थः सम्यद्यते । पूर्वभागावसानएका घटिका, उत्तरभागादौ चैका, मिलित्वा तन्निग्रीथ ब्रह्मवाच्यं मुहूर्त्तम् । तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलक्ष्यत्वान्मुख्यः कल्पः, तदसम्भवेऽर्द्धघटिकाऽश्वेष्ट्या, तस्याप्यसम्भवे कलेति । तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे, ‘निग्रीथे कृष्णपक्षे’—इत्युक्तम् । तत्र वचनं साक-क्ष्येन पूर्वमेवोदाहृतम् ।

अत्र, जयन्त्यां चन्द्रार्थस्यावश्यकर्तव्यत्वान्नस्य च चन्द्रोदयकालीन-त्वाग्निग्रीथे योगः* प्रशस्तः । एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम्,—

“अर्द्धरात्रे तु योगोऽयन्तारापत्युदये तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत्”—इति ।

सोऽयमर्द्धरात्रयोगोमुख्यः कल्पः । यस्तु कृष्णाहोरात्रयोगः, सोऽयं मुख्यतरः । यच्च यदाकदाचिदीषयोगः सोऽनुकल्पः । स च वशिष्ठ-संहितायां दर्शितः,—

“अहोरात्रं तयोर्योगोद्वयपूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत्”—इति ।

* निग्रीथयोगः,—इति सु० पुस्तके प्राठः ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजेत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-याप-हरा तिथिः ॥

वासरे वा निशायां वा यत्र खल्वाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण गभोत्माचे सैवेपोव्या मनौषिभिः”—इति ।

सोऽयं जयन्तीव्रते धोम-निर्णयः, स एव जम्माष्टमी-व्रतेऽपि द्रष्टव्यः ।
यस्मिन् वत्सरे सैन्धोनास्ति, तस्मिन् वत्सरे जम्माष्टमी-व्रतमेकमेव
प्रवर्त्तते । तत्रापि नेतराष्टमीवद्विवचे वेधः किन्तुर्द्धराचवेध एव । तथा
च तस्मिन्नेव पुराणान्तरे,—

“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकक्षा ।

रात्रि-युक्तां प्रकुर्वति विशेषेणेन्दु-संयुताम्”—इति ।

अन्यत्रापि,—

“अष्टमी शिवरात्रिश्च कर्द्धराचादधो यदि ।

शुक्लते अष्टिका या सा पूर्व-विद्धा प्रकीर्तिता”—इति ।

इति वेधोपनिर्दिष्टः ।

अथ आद्या तिथिर्निरूप्यते ।

आ च संवत्सर-भेदेन द्विधा भवति ; रोहिणी-रहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणी-रहिताऽष्टमी, साऽपि द्विविधा ; शुद्धा
सप्तमी-विद्धा चेति । सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाऽष्टमी शुद्धा,
निशीथादर्वाक् सप्तम्या कियत्याऽपि युक्ता विद्धा । शुद्धाऽपि पुन-
र्निशीथ-व्याप्यत्याग्निभ्यां द्विविधा । तत्र निशीथ-व्यापिकी जम्माष्टमी

अते सुखा, 'विशेषेणन्दु-संयुताम्"—इति वचनात् । निग्रीय-व्याप्ति-
रहिताऽपि रात्रियुक्ता*, 'रात्रि-युक्तां प्रकुर्वीत"—इति वचनेन गृही-
तव्या भवति ।

ननु, पूर्वेषु निग्रीयादूर्ध्वमारभ्य परेषु निग्रीयादवर्ग्या समाप्यते,
तस्याऽऽभवत् रात्रिस्थितित्वात् कुत्रोपवासइति चेत् । परेषुरिति ब्रूमः ।
उभयत्र निग्रीय-व्याप्त्यभावस्य रात्रि-संवेगस्य च तुल्यत्वेऽपि परेषुः
प्रातः सङ्कल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्रातस्त्वं द्रष्टव्यम् ।

सप्तमी-विज्ञाऽपि त्रिविधा; पूर्वेषुरेव निग्रीय-व्यापिनी, परेषुरेव
निग्रीय-व्यापिनी, उभयत्र व्यापिनी चेति । तत्र, प्रथम-द्वितीययोः
पक्षयोः निग्रीय-व्याप्तेः प्रयोजकत्वेन वा निग्रीय-व्यापिनी, सा,
'विशेषेणन्दु-संयुताम्"—इति वचनेन गृहीतव्या भवति । या तु
दिन-द्वयेऽपि निग्रीय-व्यापिनी, तस्याऽऽभवत् निग्रीय-योगस्य रात्रि-
योगस्य च तुल्यत्वाच्चात्रेण वचनेन निर्णयः सम्भवति । नापि, 'हृष्य-
पक्षेऽष्टमी चैव"—इत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीय प्रवृत्तौ निर्णेतुं शक्यते,
तेषामहर्वेध-विषयत्वात् । अन्यथा, व्रतान्तरेष्वपि निग्रीय-वेधः
प्रशज्येत । तस्याऽत्रायः परिशिष्यते । न्यायस्य परेषु उपवासं प्रापयति ।
सङ्कल्प-कालमारभ्य तिथि-सङ्गात्वात् । न च, साक्षात्तभिधायि-वचनेन
पूर्वेषुरपि सङ्कल्प-काले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम् । तस्या मुख्य-तिथित्वा
भावात् । किञ्च,

“सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः”—

* रात्रियुक्ता,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

इति वचनं निग्रीय-व्यापिनीमष्टमीं न विषयीकरोति । तस्मात्परे-
धुरेवोपवासः ।

तदेवं चतुर्विधा रोहिणी-रहिताऽष्टमी निर्णीता । अथ रोहिणी-
रहिताऽष्टमी निर्णीयते । साऽपि चतुर्विधा ; शुद्धा, विद्धा, शुद्धा-
ऽधिका, विद्धाऽधिका चेति । तत्र शुद्धायां, सम्पूर्ण-योगो निग्रीय-
योगो चत्किञ्चिन्मूर्च्छन्-योगश्चेति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धायामपि
द्रष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो-
नास्ति । किन्तु केवलं योग-तारतम्यात् प्राशस्त्य-तारतम्यं भवति । चत्कि-
ञ्चिन्मूर्च्छन्-योगः प्रशस्तः, अर्द्धरात्र-योगः प्रशस्ततरः, सम्पूर्ण-योगः प्रशस्त-
तमः । सर्वेष्वपि योगेषु योगमुपजीव्योपवासोविहितोविष्णुरहस्ये,—

“प्राजापत्यर्च-संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुहर्त्तमपि सन्धेयौ पोष्या सुमहाफला ॥

सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि दृश्यते ।

अष्टम्यां रोहिणी-स्त्वन्तां सुपुण्यामुपावसेत्”—इति ।

शुद्धाऽधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमति-
क्रम्येवदुर्गते* । सा च त्रिविधा ; पूर्वोदुरेव रोहिणी-युक्ता, परेद्युरेव-
रोहिणी-युक्ता, दिन-द्वयेऽपि रोहिणी-युक्ता चेति । तत्राद्ययोर्दयोः
वचयोर्नास्त्युपवासे सन्देहः । रोहिणी-युक्तायाद्वितीयायाः कोटेरभा-
वात् । तृतीय-पक्षे तु रोहिणी-योगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधि-
क्यात् पूर्वोपवासः । गुणाधिक्यञ्च दर्शयिष्यते ।

* सूर्योदयमतिक्रम्यापि वर्ज्यते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः, साऽपि रोहिणी-योग-भेदाभिधा भिद्यते; अष्टमीवत् सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित् परेद्युरपि कियती वर्द्धते, कदाचित् पूर्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते, कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते । तत्र प्रथमपक्षे सम्पूर्ण-योगत्वमेकागुणः । सङ्कल्प-कालमारभ्य कृत्स्न-कर्म-काल-व्याप्तिरपरो-गुणः । निशीथ-व्याप्तिस्तृतीयागुणः । नक्षत्रे चयोगुणाः परेद्युः सम्भवन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्ती-सङ्गावोगुणः । न च परेद्युः सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिन-द्वयेऽपि निशीथे योगोनास्ति* । पूर्वेद्युः केवलाष्टमी, परेद्युः केवल रोहिणी^(१) । तत्राष्टम्याः प्राधान्यात् प्राबल्य-मभ्युपेयम् । सर्वत्र हि जयन्ती-वाक्येषु 'रोहिणी-संहिताऽष्टमी'—इति व्यवहारादष्टमी-संहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथि-नक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोऽवगन्तव्यः । अतो गुणाधिकाच्छुद्धाऽधिका पूर्व्वोपोष्या ।

निशीथादर्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाऽधिका । नन्वत्र निशीथवेधोपाह्वयत्युक्तम् । वाढम् । वेध्याया अष्टम्या निशीथे सङ्गावोऽत्र निशीथ-वेधः । न तु वेधिकायाः सप्तम्याः निशीथे सङ्गावः । विद्धाऽधिकायामपि पक्ष-त्रयं, द्वयोः पक्षयोः सन्देहाभावश्च पूर्व्वद्यो-जनीयः । तत्र, या पूर्व्वद्युरेव रोहिणी-युक्ता विद्धाऽधिका, तस्या-मुपवासश्चादित्यपुराणे स्मर्यते,—

* निशीथे जयन्तीयोगोनास्ति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) निशीथे वर्त्तते,—इति शेषः । योगोनास्तीत्यस्य रोहिण्याष्टम्योर्योग इत्यर्थोपोष्यः ।

“विना वृत्तं न कर्तव्या ज्वमी-संयताऽष्टमी ।

कार्या विद्वाऽपि सप्तम्या रोहिणी-संयताऽष्टमी”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“ज्यन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्यं भद्रा-जयाऽन्विते ।

स्त्र्योपवासन्ति यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणम्”—इति ।

मातङ्गपुराणेऽपि,—

“ज्यन्त्यां पूर्वविद्वायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवन्ते वा व्रती कुर्वीत* पारणम्”—इति ।

या परेद्युरेव रोहिणी-युक्ता विद्वाऽधिका, तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः । रोहिणी-योगाभावात् । परेद्युस्तु तत्सद्भावात् पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्यादिना विष्णुरहस्य-वचनेनोपवासोविधीयते । या त्वभयच रोहिणी-युक्ता विद्वाऽधिका, साऽपि निशीथे ज्यन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्द्धा भिद्यते ; पूर्वेद्युरेव निशीथयोगवती†, परेद्युरेव तादृशी, समयचापि तादृशी, त्वभयच निशीथ-योग-रहिता चेति । तच्च या पूर्वेद्युरेव निशीथ-योगवती, सा पूर्वोपोष्या । तदुक्तं पद्मपुराणे,—

“कार्या विद्वाऽपि सप्तम्या रोहिणी-संहिताऽष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम्”—इति ।

अत्रावश्रितेषु क्षिपु पक्षेषु परदिनएवोपवासः । तत्र दिग्दशे निशीथ-योगमभिलक्ष्य ब्रह्मवैवर्त्ते पश्यते,—

* प्रतिकुर्वीत,—इति वि० मुस्तके पाठः ।

† निशीथे योगवती,—इति सु० मुस्तके पाठः ।

“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी-संयुताऽष्टमी ।

वा सर्वेऽपि च कर्त्तव्या सप्तमी-संयुताऽष्टमी ॥

अविद्धाद्यान्तु सर्वाद्या जातोदेवकीनन्दनः”—इति ।

यदा दिनद्वयेऽपि निशीथ-योगे * परचोपवासस्तदा किमुक्तव्यं परेद्युरेव निशीथ-योगे ।

दिनद्वयेऽपि निशीथ-योग-राहित्यं वक्तव्यं जायते । तद्यथा, पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वान्तिथि-नक्षत्र-द्वयं प्रवृत्तम्, तच्च परेद्युर्निशीथादर्वा-गेव समानमिति एकः प्रकारः । पूर्वद्युर्निशीथादर्वागेव वक्ष्यते अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता, परेद्युर्निशीथादर्वाक् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः † । अष्टमी निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता चक्षुः निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तं परेद्यु-र्निशीथादर्वागेव समानमिति द्वितीयः ‡ । चिन्त्यतेषु प्रकारेषु परैवो-पोष्या । दिनद्वयेऽप्यूर्ध्वरात्रयोग-विषये पूर्वमुदाहृतस्य ‘वर्जनीया प्रयत्नेन’—इतिवचनस्यापि सम्यग्बोधितुं शक्यत्वात् । किञ्च । प्रथम-प्रकारे न्यक्षेऽप्युदयकोऽस्ति । सङ्कल्प-काशमारभ्य तिथि-नक्षत्र-योगस्य वक्तव्यकाल-व्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीय-प्रकारे परेद्युरष्टमी-वाङ्मुख्येऽपि वक्ष्य-योगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्क्य न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते,—

“सप्तमी-संयुताष्टम्यां भूत्वा चक्षुः द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि सुहर्त्तादूर्ध्वं भवेद्यदि ॥

* दिनद्वये निशीथयोगेऽपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तेत्यपरः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वितीयः पक्षः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा”—इति ।

तृतीय-प्रकारे परेश्वरनक्षत्र-वाङ्मयेऽप्यष्टमी-योगस्याल्पत्वादनुपादेय-
त्वमित्याशङ्का भवति । सा च पद्मपुराणेन निवर्त्यते,—

“पूर्व-विद्धाऽष्टमी या तु उदये नवमी-दिने ।

सुहृत्तमपि * संयुक्ता सम्पूर्णा साऽष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा सुहृत्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव † ग्राह्या स्यात् सप्तमी-संयुता न हि”—इति ।

तदेवं जन्माष्टमी-भेदाजयन्ती-भेदाश्च निरूपिताः । तच्च जयन्ती-
भेदेषूपवासदिने यदि सोमवारोबुधवासरोवा भवति, तदा फल्गाधिकं
भवति । तदुक्तं पद्मपुराणे,—

“प्रेत-योनि-गतानान्तु प्रेतत्वं नाश्रितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणी-युता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमी-युक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“उदयेचाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुध-संयुक्ता प्राजापत्यर्च-संयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वा ‡”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

* सुहृत्तनापि,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† नवम्यां सैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ लभ्यते वाचवा नवा,—इति त्रि० पुस्तके पाठः ।

“अष्टमी बुधवारेण रोहिणी-सहिता चरा ।

भवेत्तु मुनिप्रादूर्ध्व, किं क्लृप्त-कोटिभिः”—इति ।

यद्योक्त-रीत्या विहित-तिथावुपवासं कृत्वा परेषुः पारणमेवोपवासं समापयेत् । “पार तौर कर्म-समाप्तौ”—इत्यस्माद्भातोर्विषयः पारण-शब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ति, तथाप्युपवास-समाप्तावेव लोक-शास्त्रयोः प्रयोगान्पङ्कजादि-शब्दवद्योगरूढोद्भूतः^(१) । तथा च योगरूढोपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वोपवास-विधिवाक्येषु ‘तिथिभागे च पारणम्’—इति विधानादवगन्तव्यम् । न च, रागप्राप्तस्य भोजनस्थानेन वचनेनोपवासाङ्ग-तिथि-नक्षत्र-मेव-योर्निषेधः क्रियते, न तु पारण-नामकं किञ्चिदङ्गं विधीयते,—इति शङ्कनीयम् । तथा सति पारण-शब्द-प्रयोगानुपपत्तेः । राग-प्राप्ते हि-अभ्यवहरणे भोजनशब्दः । तत्र, पारणशब्देन राग-प्राप्त-भोजन-विचारायां * सुखार्थोवाधितः स्थात् । किञ्च, यदि पारणमङ्गं न स्थाप्यदा प्रतिनिधि-विधानं नोपपद्यते । तद्विधानस्य दादश्री-प्रस्तावे देवसेन कीर्यते,—

“सङ्कटे विषमे प्राप्ते दादश्यां पारयेत् कथम् ।

* रागप्राप्तभोजनशब्दविवक्षायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

- (१) यस्य शब्दस्यावयवशक्तिलभ्योऽर्थः समुदायशक्तिलभ्यस्त्वार्योऽस्ति, सोऽयं योगरूढः । पङ्कजपदस्य हि पङ्कजनिकटैरूपोऽर्थोऽवयवशक्तिलभ्यः, समुदायशक्तिलभ्यस्त्वार्यः पदम् । एवं पारणशब्दस्यापि समाप्तिमात्रमवयवशक्तिलभ्योऽर्थः समुदायशक्तिलभ्यस्योपवाससमाप्तिः । अर्थदयस्यान्वयबोधविषये प्रकारभेदात्ममेदञ्चान्यत्र ब्रूयुः ।

अङ्गिष्ठ पारणं कुर्यात् पुनर्भुजं न दोषकृतम्”—इति ।

अतः पारण-ब्रह्म-बलात् प्रणिनिधि-बलाच्च पारणस्याश्रयं द्रष्टव्यम् ।

अतएवादित्यपुराणे,—

“पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते तद्धि भोजनम्* ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्”—इति ।

तच्च पारणसुपवास-दिनात्परदिने पूर्वाह्ने कर्तव्यम् ।

“उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत्”—इति

देवस-स्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाह्ने पारण-प्राप्तौ कश्चिदप-
वादाय, ‘तिथिभान्ते च पारणम्’—इत्यभिधीयते ।

शुद्धाधिकायां,—पूर्वद्युरेव जयन्तीयोगः, उभयत्रापि जयन्तीयोगः,
—इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वद्युरेवोपवास-विधानात्परेषुः केवल-तिथे-
स्तिथि-नक्षत्रयोर्वा सम्प्रवाप्तदन्ते पारणविधिः । तथा, शुद्धाधिका-
विद्धाधिकयोर्भयोरपि चहा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा पर-तिथा-
नुपवास-विधानात् पारण-दिने तिथ्यभावेऽपि कदाचित् नक्षत्रावशेष-
सम्प्रवाप्तदन्ते पारणं विधीयते । तिथेर्वा नक्षत्रस्य वा शेषकाले पारणं
ब्रह्मवैवर्ते प्रतिषिध्यते,—

“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात्पराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

* द्विजभोजनम्,—इति वि० यस्तुक्ते पाठः ।

“तिथि-नक्षत्र-नियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणे तु व्रत-भङ्गमवाप्नुयात्”—इति ।

तिथि-भान्तस्य द्विविधः ; उभयान्तः, एकतरान्तश्चेति । दिन-इये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सुहृत्त-चयन्नाति-क्रामति । रोहिणी तु पूर्वैद्युर्निग्रीयाद्वर्गाग्यदा कदाचित् प्रवृत्ता, तदसु-सारेण परेद्युः समाप्यते । तच्च यदि दिवैव समाप्येत, तदा तामतिक्रम्यैव पारणं कुर्यात्, उभयान्तस्य मुख्यात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया । रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते,—

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिच्छते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारण-पारणम्”—इति ।

“अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तेजसोदिवा ।

तामसे पारणं कुर्वन्तामधीकृतिमश्रुते”—इति ।

दिवा पारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्यात् । एकतरान्तस्याप्य-भावात् । अष्टमीमतिवाह्य रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कुर्यात् । अतएव नारदीये,—

“तिथि-नक्षत्र-संयोगे उपवासेद्यदा भवेत् ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्तेकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदोविदुः”—इति ।

पूर्वैद्युरेव निग्रीये जयन्तीयोगवत्यां विद्धाधिकायां पारणदिने तिथिभान्तोबहुधा सम्भाव्यते ; अहन्त्युभयान्तएकतरान्तोवा, रात्रा-

वेकतरान्तप्रभयान्तोवेति । तेषु चतुर्थे भेदेषु निर्णयः स्मर्यते,—

“तिथ्युचयोर्यदा ऋद्धौ नचचान्तमद्यापिवा ।

अर्द्धरात्रेऽपिवा कुर्यात् पारणस्य परेऽहनि”—इति ।

द्विजे यद्युभयान्तस्यैव पारणम्,—इति मुख्यः कस्य । नचचान्त-
मिथ्यनेकतरान्तानां विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः । यदि रात्रौ निशीचे*
उभयान्तएकतरान्तोवा भवति, तदा द्विजे सुखातुकल्पसोऽभयो-
रप्यसम्भवाद्वात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वादध्यापुपवास-प्राप्तौ पारणस्य
प्रतिषेधः क्रियते, ‘अर्द्धरात्रेऽपिवा कुर्यात्’—इति । ननु पारणेऽहन्म-
न्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तोन प्रतीक्षणीयः,

“याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्यानचन-संयुताः ।

सञ्ज्ञान्ते पारणं कुर्यात् बिना अवय-रोहिणीम्”—

इति स्मरणात् । नैवम् । ‘नचचन्तु चतुर्मुखम्’—इति प्रत्यवायस्यो-
दाहृतत्वात् । तस्मात्, ‘बिना अवय-रोहिणीम्’—इति वचनं केवल-
नचचोपवास-विषयम्, पूर्वोक्तातुकल्प-विषयं वेत्यवगन्तव्यम् । अत्र-
न्तस्य तिथि-नचचयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्देवं सम्पूज्य क्रियमाणं
पारणं न दुष्यति ।

“तिथ्यन्ते षोडशवर्गान्ते वा त्रती कुर्यात् पारणम्”—

इति स्मरणात् ।

इति जयन्तीनिर्णयः ।

* निशीचादध्याक,—इति वि० मुक्तके शाठः ।

अथ नवमी निर्णयिते ।

सा च विधि-निषेधरूपाध्यामन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धैव याद्या ।
तद्विधिश्च पुन्यादिशास्त्रे “वसु-रन्त्रयोः”—इति पश्यते । पञ्चपुराणेष्वपि,—

“अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राप्ता समामासेश्वरी तिथिः”—इति ।

भविष्यत्पुराणे दादभीकच्येऽपि,—

“नवम्या सह कार्या द्वादष्टमी नवमी तथा”—इति ।

निषेधस्तु पञ्चपुराणेष्वभिहितः,—

“न कार्या नवमी तात, दशम्या तु कदाचन”—इति ।

येषां नवमी भविष्यत्पुराणोक्त-दुर्गाप्रतादौ द्रष्टव्या । ननु, कृष्ण-
नवम्याः पूर्व-विद्धत्वेऽपि शुक्लनवमी पर-विद्धाऽस्तु,

“शुक्लपक्षे तिथिर्षाष्टा यस्यामभ्युदितोरविः”—

इति वचनात् । मैवम् । पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमी-विद्धायाः साक्षा-
द्विषेधात् । ननु, तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कृष्णपक्षे सङ्को-
चोऽस्त्विति चेत् । न । सङ्कोच-हेतोरभावात्, भवदुःखदाहृतस्यापि
सामान्यरूपत्वात् । तस्मात्पक्षयोद्भवयोरपि पूर्वविद्धैव याद्या । राम-
नवमी तु,—

“सैत्र-शुक्ला† तु नवमी पुनर्वसु-युता यदि ।

सैव मध्याह्न-योगेन ब्रह्मापुण्यतमा भवेत् ।

* खान्दपुराणे दर्शितः,—इति वि० मुक्तके पाठः ।

† शुद्धा—इति सु० मुक्तके पाठः ।

नवमी चाष्टमी-विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम्*—

इति वचनादष्टमी-विद्धा सनच्चचाऽपि नोपोय्या । उत्तरदिने
मध्याह्नयोगे तृत्तरैव, उभयत्र तदयोगे तृत्तरैवां इत्याहांगस्त्यः,—

“चैत्र-मास-नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसूच्च-संयुक्ता सा च पूर्वार्द्धगामिनी ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिस्त्र्यंशहात्मिका ।

सैव मध्याह्न-योगेन सर्व-काम-फल-प्रदा”-इति ।

सर्व-वाक्य-पर्यालोचनया नक्षत्र-रहिताऽपि मध्याह्नव्यापिनी याज्ञेति
सिद्धम्† ।

इति नवमीनिर्णयः ।

अथ दशमी निर्णीयते ।

तस्याच्च तिथ्यन्तरवद्धेयोपादेय-विभागो नास्ति । तिथ्यन्तरे तु
काचित् पूर्व-विद्धा याज्ञा काचिदुत्तर-विद्धा । न तु तथा दशम्यां
किञ्चिन्निधामकमस्ति । एतदेवाभिप्रेत्याङ्गिराब्राह्म, —

“सम्पूर्णा दशमी याज्ञा परया पूर्वयाऽथवा‡ ।

* दशम्यां पारणं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उभयत्र तदयोगे तृत्तरैव,—इति क० पुस्तके नास्ति ।

‡ उत्तरदिने मध्याह्नयोगे,—इत्यारभ्य, याज्ञेति सिद्धम्,—इत्यन्तं सु०
पुस्तके न दृश्यते ।

§ पिवा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

युक्ता न दूषिता यस्मात् तिथिः सा सर्वतोमुखी”—इति ।

यथा सम्पूर्णा दोष-रहिता, तथा विद्वाऽपि । ‘प्रतिपत्त्यमुखी कार्या’
—इत्यादौ तिथेरुत्तमं पूज्यमुक्तम् । दम्भ्यास्तु मूढाप्रयोर्दयोरपि मुख-
त्वात् पूज्यत्वमुभयत्र समानम् ।

एवं स्थिते सत्यचेदस्मिन्मते । किं पुरुषेच्छया पूर्वोत्तर-विद्व-
योरन्यतरा यास्या, किं वा नियामकं ब्राह्मणमस्तीति । तत्र, न
तावच्छास्त्रं किञ्चित् पश्यामः । प्रत्युत, सर्वतोमुखत्व-कथनात् पूर्वोत्तर-
विद्वयोरुभयोः समवच्छलं ब्राह्मणं प्रतीयते । अतः ‘ब्रीहिभिर्यजेत
यवैर्वा’—इत्यादिवदैष्टिकोविकल्पोऽवगन्तव्यः । न चाष्टदोष-ग्रस्तात्वा-
द्विकल्पोन युक्तः,—इति ब्रह्मणीयम् । गत्यन्तराभावेन दोष-ग्रस्तस्याप्य-
वस्थाअवच्छेदीयत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः,—

“एवमेवोऽष्टदोषोऽपि^(१) यद्ब्रीहि-यव-वाक्ययोः ।

विकल्पश्चाश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति ।

तस्मादैष्टिकोविकल्पः,—इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्त्यत्र वचनं व्यवस्था-
पकम् । तथा च मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामस्तमितोरविः”—इति ।

(१) इच्छया ब्रीह्यावुपदीयमाने प्राप्तयवप्रामाण्यस्य परित्यागः, अप्राप्तयवा-
प्रामाण्यस्य प्रकल्पनम्, प्रयोगान्तरे त्विच्छया यवे उपादीयमाने परि-
त्यक्तयवप्रामाण्यस्योपजीवनम्, स्वीकृतयवाप्रामाण्यस्य हानम्,—इति
यवे चत्वारो दोषाः । एवं ब्रीह्यावप्युक्तक्रमेण चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा
इच्छाविकल्पे । तदुक्तम् । “प्रमादत्वाप्रमादत्वपरित्यागप्रकल्पनात् ।
तदुपजीवनहानाभ्यां द्वयोरित्यष्टदोषता”—इति ।

नवमी चाष्टमी-वि-
उपोषणं -
इति वचन
मथ्याहृतयो

तथा सति दोषाष्ट-
सूत्रेण कुतोऽस्तीक्रियते,—इति चेत् ।
पुरवेष्ट्यायाप्रसरात् । अतएव
उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरवेष्ट्या नियामिका—इति ।
ननु, पञ्चभेदेन व्यवस्थाऽनुपपन्ना, स्कन्दपुराणे पूर्व-विद्धायाएव
शास्त्राभिधानात्,

“दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा दिज-सत्तम”—इति ।

सदुर्गा नवमी-मिश्रा । मैवम् । पञ्च-द्वये पूर्व-विद्धा-स्त्रीकारे ‘पूर्वया
परयाऽथवा’—इति पर-विद्धा-विधानस्य निरवकाशत्व-प्रसङ्गात् ।
नवमी-मिश्रत्व-वचनन्तु कृष्णपक्षे चरितार्थम् । ननु, पर-विद्धा-निषेधो
ब्रह्मवैवर्त्ते पद्यते,—

“प्रतिपत् पञ्चमी भूता सावित्री वटपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नेतोपस्था पर-संयुता”—इति ।

- (१) ‘संपूर्णादशमीकार्थं पूर्वया परयाथवा’—इति वचने हि विधिद्वयं
पर्यवस्यति । पूर्वया युता कार्या,—इति, परया युता कार्या,—इति
च । विधिद्वयस्य पञ्चभेदेन व्यवस्थायां पूर्वया युतेत्यस्य कृष्णपक्षे
परया युतेत्यस्य च शुक्लपक्षे विषयोवाच्यः । तथा च सति पूर्वया
युतेत्यस्य विधेः प्राप्तस्यापि प्रामाण्यस्य शुक्लपक्षे परित्यागः, अप्रा-
प्तस्य चाप्रामाण्यस्य कल्पनम् । तथा, कृष्णपक्षे तस्यैव विधेः परि-
त्यक्तप्रामाण्यस्योपजीवनम्, कल्पिताप्रामाण्यस्य च हानिमिति पूर्वया
युता,—इत्यत्र चत्वारोदोषाः । एवं रीत्या ‘परया युता’—इत्यपि
चत्वारद्वयौ दोषाववस्थितेऽपि विकल्पे भवन्तीति ध्येयम् ।

मपुगणेषुपि,—

“गन्दा-विद्धा तु चा पूर्णा द्वादशी भक्तेरिति ।

अगुना नष्टचन्द्रा च हतावे निष्फलाः स्यताः”—इति ।

अथैकादश्यान्दात्वात् दशम्याश्च पूर्णात्वादैकादशी-विद्धा दशमी निष्फला,—इति गम्यते । वाक्यम् । अयमपि निषेधः पूर्वोक्त-न्यायेन कृष्णपक्ष-विषयतया योजनीयः । तस्मात् पूर्वोक्त-विद्धयोर्दशम्योः पक्ष-भेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति दशमीनिर्णयः ।

अथैकादशी निर्णीयते ।

तत्रैकादश्यामुपवासोदानादिकञ्चेत्युभयं विहितम् । उपवासो-जयन्तीवन्नित्य-काम्य-रूपः । द्वैविध्यञ्च तस्य, दिविध-प्रमाण-बलादव-सीयते । उपवास-विधि-वाक्येषु नित्यशब्द-सदाशब्दादीनां नित्यत्व-साधनानां स्मरणान्नित्यत्व-सिद्धिः । तानि च साधकानि संप्रहकारेण संयच्छीतानि,—

“सित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्—

इत्युक्त्याऽतिक्रमे*दोष-श्रुतेरत्याग-सोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्विषया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्”—इति ।

अथ च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्व-साधकानि । नित्यशब्दउदा-हृतोगाढपुराणे,—

* उपेक्षातिक्रमे,—इति वि० पुष्पके पाठः ।

नव्यमेव वचनेन पक्ष-भेदेन विकल्पप्राप्तिः, तथा सति दोषाह-
कस्य^(१) तादृक्स्थितौ विकल्पविकल्पेण कुतो न स्वीक्रियते,—इति चेत् ।
मैवम् । सति व्यवस्थापके शास्त्रे पुरुषेच्छायाप्रसारात् । अतएव
स्मर्यते,—

“उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरुषेच्छा नियामिका”—इति ।

ननु, पक्ष-भेदेन व्यवस्थाऽनुपपन्ना, स्कन्दपुराणे पूर्व-विद्धायाएव
प्राज्ञत्वाभिधानात्,

“दशमीं चैव कर्त्तव्या सदुर्गां द्विज-सत्तम”—इति ।

सदुर्गा नवमी-मिश्रा । मैवम् । पक्ष-द्वये पूर्व-विद्धा-स्वीकारे ‘पूर्वया
परयाऽथवा’—इति पर-विद्धा-विधानस्य निरवकाशत्व-प्रसङ्गात् ।
नवमी-मिश्रत्व-वचनान्तु कृष्णपक्षे चरितार्थम् । ननु, पर-विद्धा-निषेधो
ब्रह्मवैवर्त्ते पद्यते,—

“प्रतिपत् पञ्चमी भूता सावित्री वटपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्या पर-संयुता”—इति ।

-
- (१) ‘संपूर्णादशमीकार्थं पूर्वया परयाथवा’—इति वचने हि विधिद्वयं
पर्यवस्यति । पूर्वया युता कार्थ्या,—इति, परया युता कार्थ्या,—इति
च । विधिद्वयस्य पक्षभेदेन व्यवस्थायां पूर्वया युतेत्यस्य कृष्णपक्षे
परया युतेत्यस्य च शुक्लपक्षे विषयोवाच्यः । तथा च सति पूर्वया
युतेत्यस्य विधेः प्राप्तस्यापि प्रामाण्यस्य शुक्लपक्षे परिवागः, अप्रा-
प्तस्य चाप्रामाण्यस्य कल्पनम् । तथा, कृष्णपक्षे तस्मैव विधेः परि-
त्यक्तप्रामाण्यस्योपजीवनम्, कल्पिताप्रामाण्यस्य च हानिमिति पूर्वया
युता,—इत्यत्र चत्वारोदोषाः । शब्दं स्वीत्वा ‘परया युता’—इत्यत्रापि
चत्वार इत्यष्टौ दोषाश्च वक्ष्यितेऽपि विकल्पे नवमीति ध्येयम् ।

कूर्मपुगणेषु,—

“गन्दा-विद्धा तु चा पूर्णा द्वादशी मकरे चित् ।

अगुना नष्टचन्द्रा च इतावै निष्कलाः स्युः”—इति ।

अथैकादशानन्दात्वात् दशम्याश्च पूर्णात्वादैकादशी-विद्धा दशमी निष्कला,—इति गम्यते । बाढम् । अयमपि निषेधः पूर्वोक्त-न्यायेन कृष्णपक्ष-विषयतया योजनीयः । तस्मात् पूर्वोक्त-विद्धाद्योर्दशम्योः पक्ष-भेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति दशमीनिर्णयः ।

अथैकादशी निर्णयते ।

तत्रैकादशामुपवासोदानादिकञ्चेत्युभयं विहितम् । उपवासो-जयन्तीवन्नित्य-काम्य-रूपः । द्वैविध्यञ्च तस्य, द्विविध-प्रमाण-वत्सादव-सीयते । उपवास-विधि-वाक्येषु नित्यशब्द-सदाशब्दादीनां नित्यत्व-साधनानां स्मरणान्नित्यत्व-सिद्धिः । तानि च साधकानि संप्रकारेण संस्पृहीतानि,—

“सित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्—

इत्युक्त्याऽतिक्रमे *दोष-श्रुतेरत्याग-सोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्विषया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्”—इति ।

अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्व-साधकानि । नित्यशब्दउदा-हृतोगारुडपुराणे,—

* उपेत्यातिक्रमे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोर्द्वयोरपि”—इति ।

यदाब्रह्मउक्तः सनत्कुमारसंहितायाम्,—

“एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल-कृष्णयोः”—इति ।

थावदायुःब्रह्मउक्तोविष्णुरहस्ये,—

“द्वादशी न प्रमोक्तव्या* थावदायुः सुवृत्तिभिः”—इति ।

आग्नेयपुराणे,—

“उपोष्यैकादशी राजन्, थावदायुः सुवृत्तिभिः”—इति ।

अतिक्रम-निषेधः कण्ठेन दर्शितः,—

“एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्”—इति ।

विष्णुनाऽपि,—

“एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः”—इति ।

अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः,—

“न करोति यदामूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरोन्नरकं याति रौरवन्तमसाऽऽवृत्तम् ।

एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ, योभुङ्क्ते मूढचेतनः ।

प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किञ्चिदं श्रादिविद्वसमम् ॥

निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ।

एकादश्यान्नकामस्य निष्कृतिः कापि नोदिता ॥

मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ, पातैव नरकं व्रजेत् ।

एकादश्यान्नकामस्य पितृभिः सह मज्जति”—इति ।

* एकादशी न मेक्तव्या,—इति वि० मुक्तके पाठान्तरम् ।

नारदीये,—

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्या-समानि च ।

अश्वमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥

तानि पापान्युपाश्रान्ति मुञ्चानोहरिवासरे”—इति ।

स्कान्दे,—

“मादृहा पिदृहा वाऽपि भ्रादृहा गुरुहा तथा ।

एकादश्यान्तु योभुङ्क्ते पञ्चयोदभयोरपि”—इति ।

अकरणद्वयमापनेऽपि दोषउक्तोविष्णुरहस्ये,—

“समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

तस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिमृष्टं व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।

द्वादशान्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते”—इति ।

अत्याग-चोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये,—

“परमापदमापन्नोहर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतम्”—इति ।

फलाश्रवणस्य केषुचिद्वचनेषु विसृष्टम् । तत्र कात्यायनः,—

“एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोदभयोरपि”—इति ।

स्कान्देऽपि,—

“उपोष्येकादशी सम्यक् पञ्चयोदभयोरपि”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“कल्मीकं दुराणानि भूयोभूयोवरामने ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे”—इति ।

वीष्णुमाह वनस्पतारः,—

“पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्”—इति ।

भारदोऽपि*,—

“नित्यं भक्ति-समायुक्तेनैर्विष्णु-परायणैः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्”—इति ।

तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरेववासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्य-
त्वञ्च सायुज्यादि-फल-अवशादवगम्यते । तदुक्तं विष्णुरहस्ये,—

“यदीच्छेद्विष्णु-सायुज्यं सुतान् सग्यदमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोदभयोरपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“यदीच्छेद्विष्णु-सायुज्यं त्रिधं सन्नतिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोदभयोरपि”—इति ।

कात्यायनः,—

“संसारसागरोन्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

ऐश्वर्यं सन्नतिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोदभयोरपि”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

* भारदीयेऽपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“वदीच्छेदिपुत्रान् भोगान्निश्चात्यन्त-दुर्लभान् ।

एकादश्यामुपवसेत् पञ्चषोडशयोरपि”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“एकादशी-समं किञ्चित् पाप-त्राणं न विद्यते ।

सर्ग-मोक्ष-प्रदा स्त्रिया रात्र्य-पुत्र-प्रदायिनी ॥

सुकलत्र-प्रदा स्त्रिया शरीरारोग्यदायिनी”—इति ।

तदेवं कल-अवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वं, अस्ति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् । तथा सत्येकस्य कर्मणोनित्यत्व-काम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्य-संयोग-विरोधः प्राप्नोति । नायं दोषः । खादिरवत् प्रमाण-द्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथाहि । “खादिरोयूपोभवति”—इति क्रतौ नित्यः खादिरोविहितः । “खादिरं वीर्यं-कामस्य पूषं कुर्वीत”—इति तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनानित्यः खादिरोविहितः । तत्र यथा प्रमाण-द्वय-संबन्धादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं, तद्वदत्रापि द्विविध-प्रमाण-सङ्गावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किञ्च स्यात् ।

ननु, निषमोदृष्टान्तः; नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः, उपवासस्तु तित्योऽपि पुरुषार्थएव, तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गत्व-बोधक-प्रमाणाभावात् । बाढम् । अस्त्वेवं वैधर्म्यं, द्वैरूप्य-प्रयोजकन्तु प्रमाण-व्यमस्येव । सूत्रकारेण प्रमाण-द्वयस्यैव द्वैरूप्य-साधकत्वापन्यासात् । तथा च सूत्रम् । “एकस्य त्वभयत्वे संयोग-प्रत्यक्तम् (मी० ४ अ० १ पा० ५ सू०)” —इति । अतः केवल-पुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि बुद्धारोहस्य सदृशोदृष्टान्तोऽपेक्षितस्त्वग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तोऽस्तु । न हि अग्निहोत्रं क्रत्वर्थम् । तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यत्व-

काम्यत्वे वाक्य-दद्यादवगम्येते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”—इति च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च क्लृप्त्यभावेन केवल-पुरुषार्थत्वेव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वञ्चेति दैर्घ्यमस्ति ।

तच्च शब्दान्तराभ्यासादि-कर्म-भेद-हेत्वभावेनैकस्यैव कर्मणः प्रयोग-भेदादवगन्तव्यम् । प्रयोग-भेदस्य यावज्जीवाधिकरणे (मी० २२०४पा० १२०) निर्णीतः । तस्य चाधिकरणस्य सङ्ग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात् कर्म-धर्मोऽतः काम्यएकः प्रयुज्यताम् ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्त-प्रविभागतः ।

काम्य-प्रयोगोभिन्नः स्याद्यावज्जीव-प्रयोगतः”—इति ।

अयमर्थः । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”—इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते । तथा वाक्यान्तरं पठ्यते,—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं बोध्यते, किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । तदर्थमर्थान्तर-चिन्ता,—किं वा यावज्जीवमित्यस्यार्थः; कर्म-धर्मः, उत पुरुष-धर्मः,—इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुष-परिमितः कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण काल-विशेषश्चाकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्थानेन समर्पणादयं कर्म-धर्मः । तस्माद्गुणविधिः । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यस्य प्रयोगएकएव नवन्वो-नित्यः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—

यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किन्तु लक्षकः । वाक्यार्थस्तु लक्ष्यजीवनम् । तच्च न कर्म-धर्मत्वेन विधातुं शक्यं, पुरुष-धर्मत्वादिति

प्राण-धारणमभिधत्ते, न तु कालम् । प्राण-धारणश्च पुरुष-धर्मः, कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तर-बोद्धव्यम् । तथा सति जीवन-निमित्तो नित्यः प्रयोगः । काम-जा-निमित्तः, कादाचित्कः प्रयोगश्च परस्परं भिद्यते,—इति सिद्धान्तः ।

तेनाग्निहोत्र-न्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्त-भेदेन नित्यप्रयोगः काम्य-प्रयोगस्यास्य । नन्वेकस्य कर्मणः-काल-भेदेन कर्तृ-भेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न संभवतः । न चात्र काल-भेदः सम्भवति, नित्य-काम्य-योर्द्वयस्योद्भवेऽप्येकादृशमेव विधानात् । नाप्यत्र कर्तृ-भेदोऽस्ति, यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठायं ब्रह्मं, तथापि काम्यमनु-तिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुं शक्यत्वात् । अतः कर्तृक्यात् कालैक्याच्च नित्य-काम्य-रूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोषः । विविदिषाऽधिकरण-न्यायेन सकृदेवानुष्ठिते प्रयोग-द्वय-सिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संघादकावेतौ स्त्रोक्तौ भवतः,—

“विद्यार्थमाश्रमार्थञ्च द्विः प्रयोगोऽथवा सकृत् ।

प्रयोजन-विभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥

आह्वयार्थ-भुक्त्या दत्तिः स्वादिद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्य-नित्य-संयोगउक्तिभ्यां खादिरे मतः”—इति ।

अथमर्थः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेन”—इति श्रुति-वाक्येन परमात्म-विद्यायां* यज्ञादयो-विहिताः । गृहस्थाद्याश्रम-धर्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्व-श्रुति-स्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः । किं यज्ञादीनां द्विः प्रयोगः, उत सकृदिति ।

* परमात्मविद्योदयाय,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तच्च, प्रयोजन-भेदात् प्रयोग-भेदः,—इति पूर्वः पक्षः । निमग्नितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणस्य भोजनस्य दे प्रयोजने; अन्य-कर्तृक-ब्राह्म-निष्पत्तिः, स्व-दत्तस्य । न च दिर्भुज्यते । तदत् ब्रह्मविद्याऽर्थमनुष्ठितेन यज्ञादि-कर्मणा प्रयोजन-द्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्य-संयोग-विरोधः, खादिरवदाक्य-द्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वमुपपादितम् । तस्मात् सृष्टदेव प्रयोगः,—इति । एवमत्रापि सृष्टदेवोपवासं कुर्वतः काम्य-प्रयोगो नित्य-प्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति ।

ननु सृष्टदनुष्ठानेनानेकार्थ-सिद्धिर्देधा भवति; तन्मते वा, प्रसङ्गे वा । तद्यथा, दर्श-पूर्णमासयोः पक्षां प्रधान-यागानां^(१) मध्ये चयाया-न्ययाणां सृष्टसृष्टदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति । तदिदन्त-न्यम् । पथ्यर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशु-तन्त्र-मध्य-पातिनः पशु-पुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति । सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति, प्रकृतेऽपि तन्त्र-प्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्य-प्रयोगेणैव नित्य-प्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् । तथा च स्रष्टिः,—

“काम्येऽपि नित्य-सिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः”—इति ।

तदेवमेकादशुपवासस्य नित्य-काम्य-लक्षण-दैर्घ्य-विरोधाभावात् दैर्घ्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

- (१) “आग्नेयाष्टाकपातोऽमावस्यायां पौर्णमास्याश्चाष्टोतोभवति उपांशुया-जमन्तरा यजति ताभ्यामग्निषोमीयमेकादशकपातं पौर्णमासे प्राक्-चदैत्रं दध्यममावस्यायामैत्रं पयोऽमावस्यायाम्”—इति श्रुत्युक्ता-नामाग्नेयाष्टाकपालैत्रदध्यैत्रपयोरुपायां दर्शकर्त्तव्यानां त्रयायाम्, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजान्निषोमीयैकादशकपातकपायां पौर्णमा-सीकर्त्तव्यानां त्रयायाश्चेत्यर्थः ।

अत्रोपवासाङ्ग-निधि-निर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमी-वेधो-
निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः ; अक्षोदय-वेधः, सूर्योदय-वेधः,
पक्षरक्ष-नाडी-वेधश्चेति । तत्राक्षोदय-वेधोभविष्यत्पुराणे दर्शितः,—

“अक्षोदय-काले तु दशमी यदि दृश्यते ।

सा विद्वैकादशी तत्र पाप-मूलमुपोषणम् ।

अक्षोदय-वेद्यायां दिवा मन्त्रोभवेद्यदि ।

दुष्टानाम् प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप” —इति ।

नारदपुराणेऽपि,—

“दशमी-शेष-संयुक्तो * यदि स्यादक्षोदयः ।

मैत्रोपोष्यं वैष्णवेन तद्विद्वैकादशी-श्रुतम्” —इति ।

अक्षोदयस्य प्रमाणं स्कन्द-नारदाभ्यामुक्तम्,—

“उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नोड़िकाअक्षोदयः” —इति .

तस्मिन् अक्षोदयवेधस्य उविधासौ तु प्रशोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः,—

“कौटुम्बस्तु भवेद्वेधोयोगोविप्रेन्द्र, कौटुम्बः ।

योग-वेधौ ममाचक्षु † चाभ्यां दुष्टमुपोषणम् ॥

चतस्रोघटिकाः प्रातरक्षोदय-निश्चयः ।

चतुष्टय-विभागोऽच वेधादीनां किलोदितः ॥

अक्षोदय-वेधः स्यात् सार्द्धं चटिका-चयम् ।

अतिवेधोद्विघटिकः प्रभा-संदर्भनाद्रवेः ॥

* दशमीवेधसंयुक्तो,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

† समाचक्षु,—इति वि० पुस्तकेपाठः ।

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितोयोगः सूर्योदये सति”—इति ।

अयमर्थः । वेधातिवेधमहावेधयोगास्तत्वारः * उपवासस्य दूषकाः । तत्र रवेः प्रभा-संदर्शनात् पूर्वं सार्द्धं घटिका-त्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकाऽर्द्धे अरुणोदय-संवन्धिनि दशमी-सङ्गावे, वेधः,—इत्युच्यते । यदा सूर्यस्य दर्शनात् पूर्वं घटिका-त्रयमुपरितनमेकादशी-व्याप्तं पूर्वं तु घटिका-त्रयं दशमी-व्याप्तं, तदानीमतिवेधः,—इत्युच्यते । यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शन-सन्देह-कालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् छत्रोऽप्यरुणोदय-कालोदशमी-व्याप्तः, तदा महावेधः । यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पञ्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदय-वेलायां दशमी विद्यते, तदा योगब्रह्मेणाभिधेयोदोषोभवति । स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयोभवतीति ।

नन्वरुणेदयात् पूर्वमर्द्धरात्रात्परतोऽपि यदि दशमी-कला विद्यते, तदा नोपवासः कर्त्तव्यः । तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः । तथा च सति,—

“अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्यापलभ्यते ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु वै दशमी-कला”—इति ।

अतोयथानिर्दिष्टेभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् । मैवम् । अर्द्धरात्र-वेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यमरुणोदय-वेध इति वक्तु-मर्द्धरात्रवेधोऽप्यस्तो न तु वेधाभिप्रेक्षणम् । तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते श्रौतकेन † स्पष्टीकृतम्,—

* योगवेधास्तत्वारः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मवैवर्त्तश्रौतकेन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अङ्गूराचे तु केषाञ्चिदन्नम्या वेधइत्यते ।

अरण्योदय-वेद्यायां नावकाग्रोविचारणे ॥

कपालवेधइत्याहुराचार्याये हरिप्रियाः ।

न तन्मम मतं यस्मात्प्रित्यामा राचिरित्यते”—इति ।

अएते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वमभिहितान्तेषु चयोऽरण्योदय-
वेधास्तुर्धुतयवेधः । तस्मिन्वेधं कस्तेऽप्याह,—

“उदयोपरि विद्धा तु दन्त्यैकादशी यदा ।

दानवेधः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकप्राशनः”—इति ।

स्त्यन्तरेऽपि,—

“दन्त्यैः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जन्मासुराय तु”—इति ।

यश्च दन्नाङ्गी-वेधस्तु स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“नागोदादन्नाङ्गीभिर्द्विक् पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादन्नाङ्गीभिर्द्वयस्युत्तरान्तिथिम्”—इति ।

तदेवं वेध-चयं निरूपितम् । तच्च, पञ्चदन्नाङ्गी-वेधस्तु वेधान्तरस्तु
च विषय-व्यवस्था निगमे दर्शिता,—

“सर्व-प्रकार-वेधोऽयमुपवासस्तु दूषकः ।

सार्द्ध-सप्त-मुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम्”—इति ।

सर्वप्रकारइत्येव प्रकारशब्देन कक्षा-काष्ठाऽऽद्योवेधातिवेधादयोवा
गृह्यन्ते । नात्र तिथ्यन्तरवत् त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितम् । किन्तु खव
कक्षाङ्कादिकिमपि पर्याप्तम् । तदुक्तं नारदीये,—

“खव-वेधेऽपि विप्रेन्द्र, दन्त्यैकादशीन्धजेत् ।

सुरायाविन्दुना सृष्टं नङ्गाभ्यामिव निर्गन्धम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“कला-काष्ठाऽऽदि-गन्धैव दृश्यते दक्षिणी विम्बो ।

एकादशी न कर्तव्यं व्रतं रात्रौ, कदाचन”—इति ।

सप्तम्यन्तरेषि,—

“कलाद्वैनापि विह्वा सादृश्यैकादशी यदि ।

तदाऽप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेत्”—इति ।

योऽयं कला-काष्ठाऽऽदि-वैधोऽदृश्येदये सूर्योदये च समानः । तत्र,
अदृषोदय-वैधोवैष्णव-विषयः । तत्र गारुडपुराणे विस्तृतमवगम्यते,—

“दक्षिणी-त्रेण-संयुक्ते यदि सादृश्येदयः ।

तैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्”—इति ।

वैखानस-पञ्चरात्रादि-वैष्णवगमोक्त-दीक्षां आप्तवैष्णवः । अतएव
स्कन्दपुराणे वैष्णव-सङ्ख्यमभिहितम्,—

“धराम्नायदमाप्नो हर्षं वा सन्नुपस्थिते ।

नैकादशीकथयेद्यस्तु यस्तु दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजचारद्विभुतः ।

विष्णुर्पिताश्विनाप्यारः स हि वैष्णवउच्यते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“न चक्षति निज-वर्ण-धर्म-मोघः

सम-मतिरात्मसु हृदिपञ्चषष्ठे ।

न हरति न च हन्ति कश्चिद्दुःखैः

सितमन्त्रसन्ममवैहि विष्णुभक्तम्”—इति ।

अथोक्त-गुण-सम्पन्नोवेषान्-दीर्घां प्राप्तोक्तः, तं प्रति निश्चिरेवं निर्णेतव्या । एकादशी द्विविधा; अह्नोदय-वेधवती, शुद्धा चेति । तत्र, वेधवती सर्वथा त्याज्या । “तद्दिनैकादशीप्रतम्”—इति मारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् । विशेषतस्तु सम्पत्तादि-भेदेन प्रतिषेधोद्भूतः । यएते वेधतिवेध-महावेध-योगाद्यादोषाः पूर्वमुक्ताः, तेषु सत्त्वेकादशी सन्दिग्ध-संयुक्त-सङ्कीर्ण-नामभिर्व्यवह्रियते । अह्नोदयस्य प्रथम-घटिकायां दशमी-सङ्गावोवेधस्तुक्तः । स च द्विविधः, घटिका-प्रारम्भे कृत्स्न-घटिकायाश्च दशमी-वृत्ति-भेदात् । तत्र, प्रारम्भमात्रे दशमी-युक्तैकादशी सम्पत्तेत्युच्यते । कृत्स्न-घटिका-वृत्ति-दशमी-युक्तैकादशी * सन्दिग्धा । अह्नोदय-प्रथम बुद्धर्त-दशमी-व्याप्तिरतिवेधः, तदुपेतैकादशी† संयुक्तेत्युच्यते । सूर्य-मण्डल-दर्शन-सन्देह-वेसाखां दशमी-सङ्गावोमहावेधः, तद्युक्तैकादशी सङ्कीर्णेत्युच्यते । ताएताः सम्पत्तादयश्च तत्रोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः,—

“अह्नोदय-वेसाखां दशमी यदि सङ्गता ।

सम्पत्तैकादशीं तावत् सोहिन्यै दत्तवान् प्रभुः”—इति ।

मारुडपुराणे,—

“उदयात् प्राक् त्रिघटिका-व्यापिन्यैकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी ग्राम वज्र्येवं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

उदयात् प्राक् बुद्धर्तैव व्यापिन्यैकादशी यदा ।

* कृत्स्नघटिकावर्तिनीदशमीसङ्गावे वेधयुक्तैकादशी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† उदयात् पूर्वं दशमीयुक्तैकादशी,—इति वि० पुस्तकेपाठः ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्म-वृद्धये ॥

आदित्योदय-वेलायाश्चारभ्य षष्ठिनाडिका ।

सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः ॥

पुन-पौन-प्रवृत्त्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तच्च क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

यद्यपि पूर्वच वेधवाक्ये ‘षाड्दन्तु घटिकाचयम्’—इत्युक्तम्, अत्र तु सन्दिग्धैकादशी-वाक्ये ‘त्रिघटिका’—इत्युक्तम्*, तथापि नैतावता वैष-
म्येण विरोधः शङ्कनीयः । शास्त्र-द्वयस्यापि दशमीवेध-त्याग-परत्वात् ।

तदेवं सामान्य-विशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदय-विद्धैकादशी
वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योग-संज्ञकस्तुर्थोवेधस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात्
सिद्धम् । अरुणोदय-वेधोऽपि यदा त्यज्यते, तदा किमु वक्तव्यं
सूर्योदय-वेध इति । वचनं त्वच कल्पप्रोक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् ।

या तु चतुर्विध-वेध-रहिता शुद्धैकादशी, सा द्विविधा ; आधिक्येन
युक्ता, तद्रहिता च,—इति । आधिक्यञ्च त्रिविधम् ; एकादश्याधिक्यं,
द्वादश्याधिक्यं, उभयाधिक्यञ्चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेष्वरुणोदयमारभ्य
प्रवृत्तां शुद्धामयेकादशीं परित्यज्य परेद्युर्नपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैका-
दश्याधिक्ये नारदब्राह्म,—

“सङ्कीर्णैकादशी यच्च द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं चयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

स्त्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ॥

* अत्रतु,—इत्यारभ्य, इत्युक्तम्,—इत्यन्तं नास्ति सु० पु० ल० ।

पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

विष्णुरहस्येऽपि *,—

“एकादशी-कक्षा-प्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता ।

तुल्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

द्वादश्याधिक्ये व्यासब्राह्म,—

“एकादशी यदा लुप्ता परतोद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमाङ्गतिम्”—इति ।

उभयाधिक्ये भृगुराह,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतोद्वादशी यदि”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतोद्वादशी यदि”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतोद्वादशी यदि ।

एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत्”—इति ।

उभयाधिक्य-रहितायान्तु शुद्धायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति ।

इति वैष्णव-दीक्षा-युक्तानामेकादशी निर्णयिता ।

* शिवरहस्ये,—इति वि० पुस्तकेपाठः ।

अथ श्रौत-स्मार्त-पर्यवसितानां पञ्चराचादि-
दीक्षा-रहितानामेकादशी निर्णयिते ।

अदृष्टोदय-वेधस्य वैष्णव-विषयत्वे व्यवस्थिते सूर्योदय-वेधः स्मार्त-
नुष्ठाधि-विषयत्वेन परिगृह्यते । अतएव स्मर्यते,—

“अतिवेधामहावेधाये वेधास्त्रिचिपु सताः ।

सर्वेऽप्यवेधाविज्ञेयावेधः सूर्योदये मतः”—इति ।

एवञ्च सूर्योदय-वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते ; शुद्धा, विद्धा
चेति । तत्र शुद्धायां पूर्ववत्तारोभेदाभवन्ति ; एकादशाधिक्यं,
द्वादशाधिक्यम्, उभयाधिक्यम्, अनुभयाधिक्यञ्चेति । एवं विद्धाया-
मपि तारोभेदाऽन्वेयाः । शुद्धायामेकादशाधिक्ये द्वयोस्त्रिण्योऽप-
वास-योग्यतामाह दृढवसिष्ठः,—

“सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथञ्चवेत् ॥

उपोष्ये दे तिथी तत्र विष्णु-प्रीत्यन-तत्परैः”—इति ।

उभयोरधिकारि-भेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्र-संयुता ।

द्वादशाञ्च तथा तात, दृश्यते पुनरेवच ॥

पूर्वा कार्या गृह्यन्ते यतिभिस्तोत्तरा तिथिः*”—इति ।

* विभो,—इति वि० पुस्तकपाठः ।

एतच्च परेद्युर्द्वादशभाव-विषयम् । तथा च सत्यन्तरे,—

“पुनः प्रभात-समये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासोविहितश्चतुर्थाश्रम-वासिनाम् ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतोद्वादशी न चेत्”—इति ।

गारुड़पुराणेऽपि,—

“पुनः प्रभात-समये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासोविहितोवनस्त्वस्य यतेस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतोद्वादशी न चेत्”—इति* ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ।

पुण्यं क्रतुभ्रतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

एवमेकादशाधिक्य-पक्षे गृहि-यत्योर्व्यवस्थाऽभिहिता । द्वादशाधिक्ये
पूर्वेद्युरपवासमाह नारदः,—

“न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्”—इति ।

स्कान्देऽपि,—

“शुद्धा यदा समा हीना समचीणाधिकोत्तरा ।

एकादश्यामुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपि”—इति ।

दशमी-वेध-रहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युर्दद्यादूर्ध्वं नास्ति

* गारुड़पुराणेऽपि,—इत्यारभ्य, इति,—इत्यन्तं, नास्ति क० वि० युक्त-
कथोः ।

किन्तूदय-समा* ततोऽन्यथा वा, इयोरपि पञ्चयोद्वादशौ परेष्टुदये समा
न्यथाऽधिका वा भवति, तत्र सर्वत्र श्रद्धैकादशौ उपोष्या न त्वविद्धां
वैष्णवीं द्वादशौमुपवसेदित्यर्थः । एवञ्च सति, प्रकृते द्वादशाधिक्येऽपि
एकादशीसमन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपाख्येत्युक्तमवति । उभयाधिक्ये
परेष्टुपवाधोगाहपुराणे दर्शितः,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपाख्या परा पुण्या परतोद्वादशौ यदि”—इति ।

बराहपुराणेऽपि,—

“एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशौ तत्र अदौच्छेत्परमं पदम्”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

वैष्णवी चेत् त्रयोदश्यां घटिकैकाऽपि दृश्यते ॥

गृहस्थोऽपि यत्रां कुर्यात् पूर्वाञ्जोपवसेत् सदा ।

पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते दितथं यदि”—इति ।

एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयोदर्शितः । अनुभयाधिक्ये
तु नास्ति सन्देहः । इति श्रद्धायाश्चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ
विद्धायाश्चत्वारोभेदाव्यवस्थायन्ते । तत्राप्येकादशाधिक्ये पूर्ववत् गृहि-
याग्नोर्व्यवस्था दृश्यते । तदाह प्रचेताः,—

“एकादशी विवृद्धा चेच्छक्ते कृष्णे विशेषतः ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही”—इति ।

* किन्तूदये समाप्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नचैतदाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम्, बाधकाभावेन
विद्धाधिक्येऽपि तदचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादशाधिक्ये
परेद्युरपवासः । तदाह व्यासः,—

“एकादशी यदा लुप्ता परतोद्वादशी भवेत् ।

उषोय्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमाङ्गतिम्”—इति ।

लुप्ता, आदौ दशमीमिश्रत्वात्परतोदृष्टभावाच्च क्षयङ्गतेति वाक्यम् ।
सभयाधिक्येऽपि परेद्युरपवासः । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे,—

“एकादशीं दिशा * युक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

क्षयमार्ग-स्थिते सोमे कुर्वीत दशमी-युताम्”—इति ।

सभयानधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः, कोव्यन्तराभावात् । न च
विद्धत्वादस्ति सन्देहः,—इति वाच्यम्, असति कोव्यन्तरे विद्धाद्यान्त्यु-
पादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्यम्,—

“एकादशी भवेत्काचित् दशम्या दूषिता तिथिः ।

वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदा”—इति ।

इति विद्धाभेदाव्यवस्थापिताः । अत्र, शुद्धा-विद्धयोरुभयोरप्येष
निर्णय-संग्रहः । एकादशी-द्वादशोरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरपवासः ।
द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वद्युः । एकादशीमात्र-वृद्धौ गृहि-यथोर्व्यवस्था ।
द्वादशीमात्र-वृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वद्युर्विद्धायां परेद्युरिति ।

तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यानि यावन्ति मुनि-वाक्यानि विधायकानि
निषेधकानि वा, तानि सर्वाणि यथोक्त-निर्णयाविरोधेन व्यवस्थापनी-
यानि । तत्र व्यवस्थापन-प्रकारं दर्शयामः । स्थान्दे,—

* दशा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासर-वर्जिताः”—इति ।

हरिवासरे तु सम्पूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुडे,—

“उदयात् प्राग्यदा विप्र, मुहूर्त्त-द्वय-संयुता ।

सम्पूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेत् गृही”—इति ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

“आदित्योदयवेलायाः प्राप्नुहर्त्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वाऽन्या परिकल्पिता”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्द्वैष्णव-विषयम् ।
दशमीवेध-निन्दकानि तु वचनानि दिविधानुपलभ्यन्ते; कानिचिद-
रुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । तथा भविष्ये,—

“अरुणोदयकाले च दशमी यदि दृश्यते ।

तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाश्रिणी”—इति ।

कौत्सः,—

“अरुणोदयवेलायां विद्वा काचिदुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिर्जयेत्”—इति ।

एतादृशानि सर्वाणि वैष्णव-विषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानु-
वादमन्तरेण दशमीविद्वा-निन्दकानि च कानिचिद्वचनानुपलभ्यन्ते ।

तद्यथा । नारदः,—

“दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशस्य परेत्य नरकं व्रजेत्”—इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,—

“दशमी-शेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः ।

एकादशी-फलं तस्य न स्याद्द्वादशवार्षिकम्”—इति ।

विष्णुरहस्ये,—

“दशमी-शेष-संयुक्तामुपोऽथैकादशीद्विष ।

संवत्सर-कृतेनेह नरोधर्मेण मुच्यते”—इति ।

ईदृशानि सर्वाणि अरुणोदयवेध-सूर्योदयवेध-इय-सामान्येन प्रवृत्तत्वाद्द्वैष्णव-स्मार्त्ताभय-विषयाणि । तत्र, वैष्णव-विषये निरङ्कुश प्रवर्तन्ते । स्मार्त्त-विषये तूभयाधिक्ये द्वादशाधिक्ये च सर्व-पुरुष-विषयाणि द्रष्टव्याणि ।

दशमीविद्धाऽभ्यनुज्ञापकानि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा ।

स्कन्दपुराणे,—

“त्रयोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोऽथैकादशी तत्र दशमी-मिश्रिताऽपि च”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“उपोऽथैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि ।

दशम्या हि विमिश्रैव * एकादश्येव धर्मकृत्”—इति ।

वृहद्वसिष्ठः,—

“द्वादशी खल्वमलयाऽपि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमी-मिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी”—इति ।

ऋष्यशृङ्गः,—

“एकादशी न लभ्येत द्वादशी सकला भवेत् ।

* दशम्यापि हि मिश्रैव,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

उपोष्या दशमी-विद्धा* ऋषिरुहालकोऽग्रवीत्—इति ।

हारीतोऽपि,—

“त्रयोदश्यां यदा नष्टा द्वादशी घटिका-द्वयम् ।

दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः”—इति ।

एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्यनुभयाधिक्ये सर्व-पुरुष-विषयाणि,
एकादश्याधिक्ये तु स्मार्त्त-गृह्य-मात्र-विषयाणि द्रष्टव्यानि, न त्वेतानि
वैष्णव-विषयाणि । वैष्णव-प्रकरणेषु विद्धाऽभ्यनुज्ञायाऽन्यदर्शनात् ।

सम्पूर्णेकादशी-परित्याग-विषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते ।
तद्यथा । स्कन्दपुराणे,—

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतोद्वादशी यदि ।

तदा ह्येकादशीन्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्”—इति ।

तथा च कालिकापुराणे,—

“एकादशी यदा पूणा परतोद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते”—इति ।

गारुडपुराणे,—

“पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा सैव विवर्द्धते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते”—इति ।

इदृशानि † सर्वाणि वैष्णव-विषयाणि । दिन-त्रय-विषयकाणि
कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । नारदः,—

* उपोष्यैकादशी विद्धा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तादृशानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यदि दैवान् संसिद्धोदेकादश्यां दिनचयम् * ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं † भवेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विसृण्वेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तामेवोपवसेत्कामं श्रकामो विष्णुतत्परः”—इति ।

अत्राद्यन्तयोर्द्वादशी-द्वादशोर्मध्ये एकादशीत्येतादृशं दिनचयं ‡ यदा प्राप्नोति, तदा परतोद्वादशी-वृद्धिरवृद्धिसेत्युभयं सम्भवति । तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनचयमुपोष्यम् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे §,—

“दिनचयमृते देवि, नोपोष्या दशमी-युता ।

मैवोपोष्या सदा पुण्या परतस्तेत् त्रयोदशी”—इति ।

द्वादशी-वृद्धौ, “एकादशी यदा लुप्ता”—इत्यनेन व्यास-वचनेन परेद्युहपवासइति पूर्वमेव निर्णीतम् । यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशी-त्रयो-दशोर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनचयं, तदा नारदेन स्मर्यते,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ¶ ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

त्रिसृषा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति”—इति ।

* तिथिचयं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† द्वादश्यां पारणे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ एकादशीत्येतत् दिनचयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ पुराणान्तरे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

¶ नास्त्ययं श्लोको सु० पुस्तके ।

तदेतद्वैष्णव-विषयं यति-विषयं वा द्रष्टव्यम् । गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् ।
तथा च कूर्मपुराणे,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेष्वे चयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्र-समन्वितः”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेष्वे चयोदशी ।

अहस्यक् तदहोरात्रं नेपोष्यन्तत्सुतार्थिभिः”—इति ।

यत्तु च्यव्यग्रद्वेपोक्तम्,—

“अविद्वानि निषिद्धैश्च न सभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥

तदर्द्ध-विद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्याष्टमी ॥

—एकादशीन्तु कुर्वीत क्षयते द्वादशी यदि”—इति ।

अत्र, निषेधोयति-विषयः, विधिगृहस्थ-विषयः । वेध-वाञ्छयेन
हेयत्व-शङ्का माभूदिति पञ्चभिर्मुहूर्तैरित्युक्तम् । तदेवं, नानाविध-
वचन-व्यवस्थापन-प्रकारोव्युत्पादितः । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि
व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव ।

इत्युपवास-तिथिर्निरूपिता ।

अथाधिकारी निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

* तद्वत्तं निषिद्धं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अष्टाब्दाधिकोमर्त्याह्वपूर्णाशीति-हायनः ।

भुक्ते योमानवोमोहादेकादशां च पापकृत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अष्टवर्षाधिकोमर्त्याह्वशीति-न्यून-वत्सरः ।

एकादश्यामुपवसेत् पचयोद्भयोरपि”—इति ।

गृहसंख्यं तु शुकैकादश्यामेव नित्योपवासः । तथा च कूर्मपुराणे,—

“एकादशां न भुञ्जीत पचयोद्भयोरपि ।

वानप्रस्थोऽतिथैव शुकामेव सदा गृही”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“एकादशां न भुञ्जीत पचयोद्भयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुकामेव सदा गृही”—इति ।

नारी विधवा, तस्याएव यति-धर्मत्वात् । पतिमत्याख्यपवासं निषेधति विष्णुः,—

“पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हस्ते भर्तुर्नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

मनुः,—

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञानं व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शश्रूषते यन्तु तेन स्वर्गे महीयते *”—इति ।

मार्कण्डेयः †,—

“नारी खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

* नास्तीदमर्जं सु० पुस्तके ।

† मार्कण्डेयपुराणे,—इति वि० क० पुस्तकयोः पाठः ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्यायत् करोति व्रतादिकम्”—इति ।

आदिब्रह्मादलङ्कार-गन्ध-पुष्प-धूपान्नानामुपसंग्रहः । तदाह मनुः,—

“पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम्”—इति ।

पत्युरनुमत्या तु पत्नी व्रतादिष्वधिकारिणी भवति । तदाह कात्यायनः,—

“भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाञ्चरेत् सदा”—इति ।

शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्यामुपवास-विषेध-परः । तथा च कूर्मपुराणे,—

“सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि-शुक्र-दिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणम्”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च ।

यनीपाते कृते आह्ने पुत्री नोपवसेत् गृही”—इति ।

अत्र, पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतोदोष-विशेष-प्रदर्शनार्थम् । तथा च पद्मपुराणे,—

“संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रोविनश्यति”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“इन्द्रोत्तर्याक्संक्रान्त्योरेकादश्यां सितेतर ।

उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत् सन्ततिं भुवाम्”—इति ।

अत्र, संक्रान्त्यादिषूपवासस्य विषेधः संक्रान्त्यादि-निमित्तकस्य * ।

तथा च कात्यायनः,—

* नैकादशीनिमित्तकस्य,—इत्यधिकं वि० पुस्तके ।

“एकादशीषु कृष्णासु रवि-संक्रमणे तथा ।
चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुषवान् गृही ॥
तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम्”—इति ।

जैमिनिरपि,—

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
नानुवृत्ततोयास्यो यतो नित्यमुपोषणम्”—इति ।

अयमर्थः । एकादशुपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च
काम्यत्वात् काम्योपवास-निषेधे न नित्योपवास-निषेधः धिष्यतीति ।
संक्रान्त्यादि-निमित्तकोपवासः संवर्त्तमानः,—

“अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः !
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं सप्तम्”—इति ।

गृहस्थस्य तु शृङ्गायामेव नित्योपवासः,—इत्युक्तम् । नैमित्तिक-काम्यो-
पवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र, नैमित्तिकः स्वत्यन्तरे पश्यते,—

“श्रवणी-वोधिनी-मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन”—इति ।

काम्यस्तु स्कन्दपुराणे,—

“पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेत्”—इति ।

सप्तकुमारः,—

“भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्ति-संयुता ।

एकादशी सदोषोऽस्या सर्वसम्पत्करी तिथिः” — इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“एकादश्यान्तु कृष्णाद्यामुपेत्य विधिवन्नरः ।

पुचानायुः समृद्धिश्च सायुज्यश्च स गच्छति” — इति ।

दिनक्षये पुचवतो गृहस्थस्योपवासो निषिद्धः । तथा च पितामहः†,—

“एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुचाविगच्छन्ति मघायां पिण्डतो‡ यथा” — इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुच-पौच-समन्वितः” — इति ।

दिनक्षय-लक्षणं पद्मपुराणे,—

“द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे द्यस्मिन् स द्वादिनक्षयः” — इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“एकस्मिन् सावने लङ्घि तिथीनाम्नितयं यदा ।

तदा दिनक्षयः प्रोक्तः तत्र साहसिकं फलम्” — इति ।

फलमनोपवास-व्यतिरिक्त-दानादि-जन्यं द्रष्टव्यं, उपवासस्य निषिद्ध-
त्वात् । ईदृशे विषये किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पश्यते,—

“उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न द्यूत्यत्यपवासेन उपवास-फलं लभेत् ।

* समृद्धिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† पद्मपुराणे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ पिण्डदो,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलमिक्षाः क्षीरमद्यान् चान्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि चापि वायुः
प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरञ्च”—इति ॥

उपवासाद्यमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात् । तथा च स्मृतिः,—
“उपवासे त्र्यम्बकानामग्रीतेरूर्ध्वजीविनाम् ।
एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे*,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेषुपि,—

“एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षेपेत् ।
नातिक्रमेत् दादश्रीन्तु उपवासाव्रतेन च”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षेपेत् ।
पयोमुखं फलं वापि न निर्दादशिको भवेत्”—इति ।

भविष्यत्पुराणे,—

“एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वाऽपि समाचरेत्”—इति ।

नित्यकाम्ययोरन्नक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्भ्रतं कारयेयुः । तथा च
विष्णुरहस्ये,—

* मार्कण्डेयोऽपि,—इति वि० मुस्तके पाठः ।

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्”—इति ।

पैठीनसि,—

“भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् ।

असामर्थ्ये परस्त्राभ्यां व्रतभङ्गो न जायते”—इति ।

स्कन्दपुराणे,—

“पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्”—इति ॥

अन्यत्रापि,—

“भ्रातरं भगिनीं श्रियं पुत्रं वा विनियोजयेत् ।

तदभावे त्वपवासं कारयेत् ब्राह्मणादिभिः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-श्वश्रू-गुर्वीदि-भक्षुजाम्* ।

अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्यवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-गुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्ट्यं व्रतगुणं लभेत् ॥

दक्षिणा नाच दातव्याः श्वश्रूणा विद्धिता च सा ।

नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

* गुर्वीर्यमूक्षुजाम,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† कर्त्तव्या,—इति पाठान्तरम् ।

पुष्पं शतगुणं* प्राञ्जमुनयः पारदर्शिनः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 राज्यस्था† क्षत्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं‡ फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिश्यॴ एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते तु तत्फलं॥ विप्राः, समग्रं फलमाप्नुयुः ।
 कर्त्ता दशगुणं पुष्पं प्राप्नोत्यत्र न संग्रहः ।
 यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात्”—इति ।

पुराणान्तरे च,—

राज्यस्थानाधिपार्थे च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम्”—इति॥ ।

प्रतिनिधौ च कश्चित् विशेषः स्मर्यते,—

“काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः”—इति ।

अयमर्थः । नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाऽप्युपक्रम्य कारयेत् । का-
 म्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात् । असामर्थ्ये उपक्रमा-

* शतगुणं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† राज्यस्थ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुरोधाः क्षत्रियः सार्द्धं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

ॴ मातामहादीनुद्दिश्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ कृते ते तु फलं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ पुराणान्तरे च,—इत्यारभ्य, इति,—इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

दूर्ध्वं प्रतिनिधिनाऽपि तत्कारयेत् । उपवासाकरणे प्राचक्षिप्तं स्मर्यते,—

“अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्नोन्दवक्षरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि”—इति ।

स्यत्यन्तरे,—

“अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्याष्टमी दिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

अथ काम्योपवास-क्रमः ।

तत्राङ्गिराः,—

“सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवास-फलं प्रेम्पुर्जङ्घाङ्गक-चतुष्टयम्”—इति ॥

देवसः,—

“दशम्यार्मेकभक्तस्तु मांस-मैथुन-वर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पक्षयोद्धमयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकन्तस्य सिद्ध्यति”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“दिवा निद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

चौद्रं कांक्षामिषन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“कांक्षं मांसं मसूरांश्च चणकान् केरदूषकान्^(१) ।

शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् प्लियम्”—इति ।

स्यत्यन्तरेऽपि,—

(१) केरदूषकोऽधान्यप्रभेदः सञ्जुतादौ उल्लिखितः ।

“आकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

सूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्वचेत्”—इति ।

विष्णुधर्मे,—

“असम्भाव्यान् हि सम्भाव्य तुल्यस्तसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वाऽपि पारणे प्राश्य शुद्ध्यति ॥

असकृज्जलपानञ्च दिवा स्वापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेत् व्रतवासरे”—इति ।

वसिष्ठः,—

“उपवासे तथा आद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगोदन्ति सप्त कुलानि च”—इति ।

दन्तधावने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये,—

“आद्धोपवास-दिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गावश्चाः व्रतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति”—इति ।

हारीतः,—“पतित-पाखण्डि* नास्तिक-सम्भाषणमनृतास्त्रीलादिक-
मुपवासादिषु वर्जयेत्”—इति । कूर्मपुराणे,—

“बहिर्गामान्यजान् सूतिं पतितञ्च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेचेत व्रतवासरे”—इति ।

विष्णुरहस्ये,—

“सूत्यालोकनगन्धादि खादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं शासानाच्चाभिकाङ्क्षणम् ॥

* पाषण्डः,—इति क० वि० मुक्तकयोः पाठः ।

गात्राभ्यङ्गं त्रिरोभ्यङ्गं ताम्बूलश्चानुशेषणम् ।

अतस्त्रोवर्ज्येत् सर्वं यथान्यत्र निराकृतम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि*,—

“कांसं मांसं सुरां चौरं खोभं वितथ-भाषणम् ।

व्यायामश्च प्रवासश्च दिवास्वप्नं तथाऽञ्जनम् ॥

तिष्ठपिष्टं मसूरांश्च दादशैतानि वैष्णवः ।

दादश्यां वर्ज्येन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

एकादश्यां आहुं कृत्वाऽपि न भोक्तव्यम् । तदाह कात्यायनः,—

“उपवासोद्यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाध्यायं पितृशेवितम्”—इति ।

तथा,—

“मातापित्तोः ज्ये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।

अभ्यर्च्य पितृ-देवांस्तान्निष्ठे पितृ-शेवितम्—इति † ।

यत्तु वचनम्,—

“आहुं कृत्वा तु योविप्रो न भुङ्क्ते पितृ-शेवितम् ।

इविर्देवान् गृह्णन्ति कथञ्च पितरस्तथा”—इति ।

तदेकादशी-व्यतिरिक्त-विषयम् । आश्राणेनापि भोजन-कार्यं सिद्ध्यति,
तस्य भोजन-कार्यं विधानात् ।

* ब्रह्मपुराणे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† तथा,—इत्यादि, इति,—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

अयमिह व्रतानुष्ठान-क्रमः ।

प्रथमं दशम्यां एकमक्षं कृत्वाऽनन्तरं दन्तधावनं कुर्यात् । तथा च स्मर्यते,—

“दशम्यामेकभुग्मत्वा खादयेत् दन्तधावनम्”—इति ।

तदनन्तरं दशम्यां रात्रौ नियम-ग्रहणं कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते,—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्यात् वैष्णवं व्रतम्”—इति ।

नियमोनारदीये स्मर्यते,—

“अक्षरखवणाः सर्वे हवित्यान्त्र-निषेविणः ।

अवनी-तल्प-अयनाः प्रिया-सङ्ग-विवर्जिताः”—इति ।

ततः प्रातस्तथाथैकादश्यां वाङ्माभ्यन्तरशुद्धिं विदध्यात् । तत्प्रकारस्तु,—

“अरौरभन्तःकरणोपघातं

वाचस्य विष्णुर्भगवानग्रेषम् ।

अमन्त्रयत्वस्तु मनेह अर्म

पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तःशुद्धिं बहिः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममैषिन् शुचिरेवासि सर्वदा ॥

वाङ्मोपघाताननघो वौद्धास्य भगवानजः ।

अमन्त्रयत्वनन्तोत्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः”—इति ।

अनन्तरं प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् । तदुक्तं वाराहपुराणे,—

“मृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु मृहीयात् यदा वार्येव धारयेत्”—इति ।

चौदुम्बरं ताम्रपात्रम् । सङ्कल्पमाह विष्णुः,—

“एकदश्यां निराहारः स्त्रित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष, ग्रहणं मे भवाच्युत ॥

इत्युक्त्यर्थं ततो विद्वान् पुण्याञ्छिमथार्पयेत्”—इति ।

अनन्तरं तत्पात्र-गतञ्चलं पिबेत् । तदाह कात्यायनः,—

“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम् ।

उपवास-फलश्रुषुः पिबेत्पात्र-गतञ्चलम्”—इति ।

विद्वैकादशुपवासे रात्रौ सङ्कल्पः । तथा च नारदीये,—

“विद्वोपवासे सकलं दिनम्यत्का समाहितः ।

रात्रौ सम्पूजयेत् विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदाऽऽचरेत्”—इति ।

मथरात्रादुपरि दशमी-युक्ता चेदेकादशी, तस्यां मध्याह्नस्योपरि सङ्कल्पः । तथा च स्मृतिः,—

“दशम्याः सङ्गदोषेण मथरात्रात् परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरोयामान् सङ्कल्पाचनयोः सदा*”—इति ।

एकादश्यां देवस्योपरि पुष्पमण्डपं कारयेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“एकादश्यां शुभे† पक्षे निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ, विचित्रं पुष्पमण्डपम् ॥

हत्वा चावरणं पश्चात् जागरङ्कारयेन्निशि”—इति ।

तस्मिन्मण्डपे देवमर्चयेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

* तदा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† सिते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“एकादश्यां शुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
 स्नात्वा सम्यग्निधानेन उपवासोजितेन्द्रियः ॥
 सम्यग्य विधिवदिष्णुं अङ्कुरा सुसमाहितः ।
 पुष्पैर्गन्धैस्तथाधपैर्हृषिर्नैवेद्यकैः परैः ॥
 उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ।
 स्तोत्रैर्नागाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः ॥
 दण्डवत् प्रणिपातैश्च जयमन्दैस्तथोत्तमैः ।
 एवं सम्यग्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ॥
 याति विष्णोः परं स्थानं नरोनाम्न्यत्र संशयः”—इति ।

द्वादश्यां कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ॥
 प्रसाद-सुमुखोनाथ,* ज्ञान-दृष्टि-प्रदोभव ।
 मन्त्रं अपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा ह्युपोदकीम्”—इति ।

सूतकादौ तु दानार्चन-रहितम् उपवासमात्रं कुर्यात् । तदुक्तं कूर्म-
 पुराणे,—

“काम्योपवासे प्रक्रान्ते तन्मतरा मृत-सूतके ।
 तच्च काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्चन-विवर्जितम्”—इति ।

वाराहपुराणे,—

“सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

* प्रसीद सुमुखोनाथ,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न क्षुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

दादश्यान्तु समग्रीयात् खाला विष्णुं प्रणम्य च”—इति ।

तत्र परित्यक्तं देवार्चनादिकं सूतकान्ते कुर्यात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“सूतकान्ते नरः खाला पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमप्नुते”—इति ।

स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः, किन्तु देवार्चनादि-रहितं
सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्यम् । तदाह यौखल्यः,—

“एकादश्यां न भुञ्जीत गारी दृष्टे रजस्यपि”—इति ।

खड्यग्रहोऽपि,—

“सम्प्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं दादश्रीव्रतम्”—इति ।

सत्यव्रतोऽपि,—

“प्रारम्भ-दीर्घ-तपसां गारीणां यद्रजोभवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन”—इति ।

शुद्धनन्तरं देवतार्चनादिकं कुर्यात् । तथा च सति,—

“खाला भर्तुश्चर्चेऽङ्गि शुद्धा स्यात्परिचारणे ।

पश्चमेऽहनि शुद्धा स्यात् देवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति ।

नित्योपवासप्रकारो* विष्णुरहस्येऽभिहितः,—

“अथ नित्योपवासी चेत् सद्यं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे”—इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि,—

* नित्योपवासे,—इति सु० पुष्कले पाठः ।

“इति विज्ञाय कुर्वीतावश्मनेकादशीव्रतम् ।

विशेष-नियमासक्तोऽहोरात्रं भुक्त-वर्जितः ॥

निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धा-सहायो विष्णु-तत्परः ।

उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

ब्रह्मौ सत्यां नियमानाचरेत् । तथा च कात्यायनः,—

“शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम्”—इति ।

यदा द्वादश्यां अवषण्णकचं भवेत्तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य
द्वादश्यामेवोपवसेत् । तथाच नारदीये,—

“शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवषण्ण्विता ।

तयोरेवोपवासस्य त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

तथा,—

“एकादश्यान्वविद्धायां, सम्प्राप्ते अवषे तदा ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वपापक्षयावहा”—इति ।

यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः कलाद्वयस्याप्युदये सम्भवति, तदा द्वादशी-
काल एव पारणं कार्यम्[†] । तदुक्तं नारदीये,—

“भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्य कलाद्वयम् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्यात्”—इति ।

ननु द्वादश्यातिक्रमेऽपि नास्ति दोषः, “सा तिथिः सकला ज्ञेया”—
इति वचनेन साकल्याभिधानादिति चेत् । मैवम् । साकल्यास्य ज्ञानादि-

† न तु त्रयोदश्याम्,—इत्यधिकं वि० पुस्तके ।

विषयत्वात् । वाक्यशेषे, “स्नान-दान-जपादिषु”—इत्यभिधानात् ।
पारणे तु न साकल्यवचनं प्रवर्तते, “तिथिस्नात्काखिकी स्यता”—इति
वचनात् ।

द्वादशी-काले यदा पारणं, तदा ततः प्रागेव सर्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः ।
तदुक्तं नारदीये,—

“अल्पायामथ विप्रेन्द्र, द्वादश्यामरूपोदये ।

स्नानार्चन-क्रियाः कार्यादानहोमादि-संयुताः ॥

एतस्मात् कारणात् विप्रः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।

पितृ-तर्पण-संयुक्तं स्वर्णां दृष्ट्वा च द्वादशीम् ॥

महाहानि-करी श्लेषा द्वादशी खड्गिता नृणाम् ।

करोति धर्महरणं अस्मातेव सरस्वती”—इति ।

गारुडपुराणेऽपि,—

“यदा स्वर्णा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् ।

प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने ।

उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा”—इति ।

तत्र पारणासम्भवे अङ्गिः पारणं कुर्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“सन्ध्याऽऽदिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अङ्गिस्तु पारयित्वाऽथ नैत्यिकान्ते भुजिर्भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“सङ्कटे विषभे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।

अग्निस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृतम्”—इति ।

यदा कलयाऽपि द्वादशी नास्ति, तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात् ।

तदुक्तं नारदीये,—

“तथोदश्यान्तु शुद्धायां पारणं पृथिवी-फलम् ।

ततश्चाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यसंशयम्”—इति ।

पारणञ्च नैवेद्य-तुलसी-मिश्रितं कुर्यात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“कृत्वा सैवोपवासन्तु योऽन्नाति द्वादशी-दिने ।

नैवेद्यं तुलसी-मिश्रं हृत्या-कोटि-विनाशनम्”—इति ।

अथैकादशी-महिमा ।

तत्र वसिष्ठः,—

“एकादशी-समुत्पेन वज्रिना पातकेन्धनम् ।

भस्मतां याति राजेन्द्र, अपि जन्म-शतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भुवि विद्यते ।

यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातक-हानि-दम् ॥

तावत्पापानि देहेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप ।

यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभ-दिनं शुभम् ॥

अश्वमेध-सहस्राणि वाजपेय-शतानि च ।

एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति शोडशीम् ॥

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो ।

एकादश्युपवासेन तत्सर्वं बिलयं ब्रजेत् ॥

एकादशी-समं किं चित् पाप-त्राणं न विद्यते ।

स्वर्ग-मोक्ष-प्रदा ह्येषा राज्य-पुत्र-प्रदायिनी ॥
 सुकलत्र-प्रदा ह्येषा शरीरारोग्य-दायिनी ।
 न गङ्गा न गया भूप, न काशी न च पुष्करम् ॥
 न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा * न च देविका † ।
 यमुना चन्द्रभागा च तुल्या भूप, हरेर्दिनात् ॥
 अनायासेन राजेन्द्र, प्राप्यते वैष्णवं पदम् ।
 चिन्तामणि-समा ह्येषा ह्यथवाऽपि निधेः समा ॥
 साङ्ख्य-पादप-प्रस्था देवदेवोपमा ‡ तथा"—इति ।

अस्मान्मेकादश्यां यान्युपवास-प्रतिनिधिरूपाणि एकभक्त-नक्ता-
 याचितादीनि १ तेषां प्रतिपदुक्तन्यायेनोपवास-तिथावसृष्टानम् । यानि
 तु स्वतन्त्राण्येकभक्त-नक्तादीनि, तेषां पूर्वोक्त-न्यायेन मध्याह्नादि-व्यापि-
 तिथि-ग्रहण-प्राप्तौ दशमी-विद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे,—

“पूर्णा-विद्धां दिनाद्धेन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् ।
 यदीदृक्छेदात्म-सन्तानं नियमेषु चतुर्विंशति ॥
 नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमयाचितम् ।
 नन्दायां पूर्ण-विद्धायां कुर्यादैश्वर्य-मोहितः ॥
 एकादशी युता शस्ता द्वादश्या समुपोषणे ।
 नक्ते चायाचिते नित्यमेकभक्ते तथाऽनघ ॥

* देवा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† नरदेविका,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सङ्ख्यपादपप्रस्था वेदवादेपमा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ नक्तायाचितदानानि,—इति भू० पुस्तके पाठः ।

नक्तं वाऽयाचितं तात, नैकभक्तमथाहरेत् ।

दशमी-सहितं दानमनर्थं हरिवासरे”—इति ॥

दिगाङ्गेन सार्द्ध-सप्त-मुहूर्त्तैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य “दिक् प्रसदन्न-
भिक्षया”—इत्युदाहृतम् । तथा,—

“सार्द्ध-सप्त-मुहूर्त्तैस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम्”—इति च ।

इतोन्मूलवेधे तु तिथ्यन्तरवन्मध्याह्नादि-व्याप्तिर्गृहीतव्या ॥

॥ इत्येकादशी-निर्णयः ॥

अथ द्वादशी निर्णीयते ।

सा च युग्मादि-शास्त्रेण पूर्व-विद्धा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः”—इति ॥

उत्तर-विद्धां प्रतिषेधति बृहदसिष्ठः,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च चयोदशी ॥

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी”—इति ।

नन्वेवं सत्येकादश्युपवासोद्वादश्युपवासस्येत्युभयमेकस्मिन्दिने प्रा-
प्नोति । सत्यं, तथापि चोभयस्यान्योन्यं विरोधाभावात्सहैवानुष्ठानं
भविष्यति । नन्वेकं व्रतमसमाप्य व्रतान्तरमनुष्ठानमशक्यम्,

“असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्”—

इति शास्त्रात् । मैवम्, इदं हि शास्त्रमेक-व्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं
निषेधति, प्रकृते तु व्रत-द्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तन्त्रेणानुष्ठानं भवि-

स्यति । नन्वस्त्वेवं खण्डतिद्यौ, संपूर्णतिद्यौ त्वेकादशी-द्वादश्युपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्तुतः । तच्च पारस्यमन्तरेण प्रथमोपवासश्चासमाप्तत्वात् द्वितीयोपवास-प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् । नैवम्, अङ्गिः पारस्यं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात् । तादृशान्तु पारस्यमश्रितानां द्वितीयो भयात्मकम् । तच्चाश्रितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परिसमापयति, अन्वश्रित-रूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहन्ति । एतच्च द्वायात्मकत्वं दर्शपूर्णमास-प्रकरणे याजमान * ब्राह्मणे श्रूयते । “यदनश्चक्षुषंसेत्तोधुकः स्याद्यदश्रीयात् रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येत यदपोऽश्रति तन्नैवाश्रितं नैवानश्रितं न चोधु-कोभवति नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते”—इति । तस्मादुदक-पारणे-नोपवास-द्वय-निर्वाहः । एतच्च सर्व-तिथि-साधारणम् । प्रकृते त्वेका-दशी-द्वादश्योर्देवतैक्यादुदकपारणमन्तरेणापि न कश्चिदोषः । अतएव स्मर्यते,—

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधि-लोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः”—इति ॥

उपवास-द्वयाश्रितौ केवलद्वादश्युपवासेनोभयोः फलं सिद्ध्यति । तथा च स्मरति,—

“एवमेकादशीं † भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्”—इति ॥

द्वादश्यान्तु काम्योपवासोमार्कण्डेयेन दर्शितः,—

* यजमान,—इति वि० मुल्लके पाठः ॥

† एकामेकादशीं,—इति मु० पुल्लके पाठः ।

“दादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूय, सर्वशः ॥

चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्तोऽत्यतुलां शिवम्”—इति ।

॥ इति द्वादशीनिर्णयः ॥

॥ अथ त्रयोदशी निर्णीयते ॥

सा च शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदेन व्यवतिष्ठते । तत्र शुक्ल-त्रयोदशी पूर्व-
विद्धा याज्ञा । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते,—

“त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी-सहिता मुने ।

भूत-विद्धा न कर्त्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन ॥

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ, सावित्री-व्रतमुत्तमम्*”—इति ।

यद्यप्यत्र शुक्लपक्षशब्देनास्ति, तथापि कृष्णत्रयोदश्याः पर-विद्धायाः†
वाचनिकत्वात्पूर्व-विद्धतायाः शुक्लपक्ष-विषयत्वं परिशिष्यते । सायङ्काल-
त्रिमुहूर्त्तमात्र-व्यापित्वेन पूर्वविद्धतायां प्राप्त्या प्रतिपदइवापराङ् ‡
संन्योऽपेक्षितः,—इति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराङ्गिकी”—इति ।

कृष्णत्रयोदश्याः पर-विद्धत्वमुक्तं निगमे,—

“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर-युताः पूज्याः पराः पूर्व-युतास्तथा”—इति ॥

* नास्तीदमर्द्धं वि० पुस्तके ।

† पर-विद्धतायाः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिपदइवास्याप्यपराङ्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

यत्तु वृहद्विशिष्टवचनम्,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी”—इति ॥

तच्छुक्लपक्ष-विषयम् । यदा तु कृष्णपक्षे पर-विद्धा न सम्भते, तदा पूर्व-विद्धा ग्राह्या । तदाह वसिष्ठः,—

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्व-विद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि”—इति ॥

अनङ्गत्रयोदशी च पूर्वविद्धा । तदाह संवर्त्तः,—

“कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्व-संयुताः”—इति ॥

अनङ्गत्रयोदशी भविष्यत्पुराणे दर्शिता । “मार्गशीर्षेऽमले पक्षे”—

इत्युपक्रम्य व्रतं विधाय,

“अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गत्रयोदशी”—

इत्युपसंहारात् । नन्वमले पक्षे,—इत्यनेन शुक्लपक्षएव तद्व्रतं विहितम्, तथा च, त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संहिता,—इत्यनेन सामान्यशास्त्रेणैवानङ्गत्रयोदश्याः पूर्व-विद्धत्वं प्राप्तम् । बाढं, तदेवानेन विशेषशास्त्रेण विस्पष्टीक्रियते ॥

॥ इति त्रयोदशीनिर्णयः ॥

॥ अथ चतुर्दशी निर्णीयते ॥

अत्रापि शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदेन व्यवस्था भवति । तत्र, युग्म-शास्त्रेण

शुक्लचतुर्दशी पर-विद्धा ग्राह्या । तथा व्यासोऽपि,—

“शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या पर-विद्धा सदा व्रते”—इति ।

पूर्वविद्धा-प्रतिषेधउत्तरविद्धा-विधिस्त्युभयं भविष्यपुराणे पश्यते,—

“सदा कार्या चयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासी-युता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“द्वितीयाकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या पर-संयुता”—इति ॥

यत्तु भाद्रपद-शुक्लचर्दश्यामनन्तव्रतं भविष्योत्तरे ऽभिहितम्, तच्च पूर्व-विद्धा पर-विद्धा वा मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः ।

लिङ्गञ्च तच्च प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति,—

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

ददर्श ब्रीह्या सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्”—इति ।

अत्र, मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्,—इत्यनेन मध्याह्नस्य कर्म-कालत्वं प्रतीयते । अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्याह्या । नैतत्सारम् । यथा विनायक-व्रते, “मध्याह्ने पूजयेन्मृप”—इति मध्याह्नः कर्म-कालत्वेन विहितः, नात्र तथा विधिरस्ति । उदाहृतन्तु लिङ्गमर्थवाद-गतत्वाच्च स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रमापकं, किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपोदखकं भवति । नचात्र प्रमाणान्तरं पश्यामः । अतोऽत्र मध्याह्नः कर्मकालः । तथा सति “देवे ह्यौदधिकी ग्राह्या”—इति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिश्चोदय-व्यापिनी ग्राह्या । सा च तिथ्यन्तरवन्निमुहर्त्तेति मुख्यः कल्पः, द्विमुह-

र्त्तयितुकल्पः । एवं च सति श्रिष्टाचारोऽप्यसृष्टहीतोभवति । चैव-
 आवण-चतुर्दशीं शुक्लपक्षे अपि राशि-योगिन्यौ याच्चे । तथाच
 बोधायनः,—

“मधोः आवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा राशि-व्यापिनी याद्या परा पूर्वाह्न-मामिनी”—इति ॥

परा मासान्तर-वर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी । कृष्णचतुर्दशी तु पूर्व-विद्धैव
 याद्या । तथा चापस्तम्बः,—

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या पर-विद्धा न कर्हिषित्”—इति ॥

अपराह्न-व्यापिले तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्व-विद्धा याद्या । तथा स्कन्द
 पुराणे,—

“चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदशा युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो, भवेद्या चापराक्षिकी ॥

दर्श-विद्धा न कर्त्तव्या राका-विद्धा कदाचन”—इति ।

अथ, मम भक्तैरितीश्वरोक्ति-लिङ्गाश्विव-चतुर्दशी-विषयत्वं द्रष्टव्यम् ।
 तदेवं व्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता ॥

॥ अथ शिवरात्रि-व्रतं निर्णयिते ॥

तत्रेदञ्चिन्त्यते । किमयं शिवरात्रिशब्दोरुद्धः, किं वा यौगिकः,
 उत साचणिकः, अथ वा योगरुद्धः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? रुद्धः,—
 इति । कुतः ? तिथि-विशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् ।
 तथा च नागरखण्डे,—

“माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता”—इति ॥

कामिने,—

“माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी ।

तद्वाचिः शिवरात्रिः स्यात्सर्व-पुण्य-शुभावहा”—इति ॥

यद्यप्यत्र, शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते, तथापि योगात् कृतेर्वलवत्ताद्योगोऽत्र न यावत् । प्राक्कृत्याश्वकर्णादिशब्देभ्यव-
गम्यते । अश्वस्य कर्णः,—इत्यवयवार्थ-प्रतीतावपि तमुपेक्ष्य कृत्वा
वृत्तविशेष-वाचित्व-स्वीकारात् ।

ननु, काकदन्त-परीक्षा-समानोऽर्थं विचारः; यद्ययं शिवरात्रि
शब्दोऽकृत्तः यद्वा यौगिकः, उभयथाऽप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् ।
मैवम् । अस्त्येव महान्निशेषः, यौगिकत्वे शिव-संवन्धि-व्रत-जातं सर्वं यस्यां
यस्यां रात्रावनुष्ठेयते, सा सर्वा शिवरात्रिः स्यात् । माघमासादि-पदस्य
तदानीमुपलक्षणं भवेत् । कृति-पक्षे तु माघमासादेर्विशेषणत्वात् तद्वि-
शिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम् । अतः कर्त्तव्य एव विचारः ।

तत्र, अहीन-न्यायेन कृतिमेवाद्वियामहे । तस्य च न्यायस्य सङ्ग्राह-
कावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“अहीनस्य दादशेति प्रकृतौ विहतावुत ।

न हीनइति योगेन प्रकृतौ तद्धि कल्पयताम् ॥

श्रीघ्न-धी-हेतुतोऽकृतेरहीने विहताविदम् ।

उत्कृष्टतां दादशत्वं साक्षात् प्राकृत-कर्मणः”—इति ॥

अयमर्थः । ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “तिस्र एव साङ्गस्योपसदो दादशा-

हीनस्य यज्ञस्य सर्वोर्ध्वत्वात्”—इति । अग्रा सह वर्तते,—इति साङ्ग-
एक-दिन-निष्पाद्योऽव्योतिष्ठोमः । तस्य प्राचीनेषु दिनेष्वाङ्गत्वेनानुष्ठेया-
होमाउपसङ्ग-वाच्याः । तास्मिन् उपसदोविधाय पुनरहीन-ब्रह्म-अ-
थस्य कर्मणोदादशोपसदोविधीयन्ते ।

तत्र संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्त्वन्दिराचाद्यहीन-प्रकृति-भूते साङ्ग-
ब्रह्म-वाच्ये प्रकृते व्योतिष्ठोमे निविशते, आहोस्मिदहीन-ब्रह्म-वाच्ये
विकृतिरूपे द्विराचादावुत्कृत्यते ? इति । तदर्थमिदं चिन्त्यते,—अहीन-
ब्रह्मोऽयौगिकोऽकूटोवा ? इति । तत्र, न हीनः,—इति व्युत्पत्तेर्विस्मयं
प्रतिभासाद्यौगिकेणैवायम् । तदर्थस्य प्रकृत्यावुपपन्नः । साङ्ग-प्रधानस्य
सर्वस्य साचादाचक-ब्रह्मैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावात्, विकृतौ तु
विशेष एव वाचक-ब्रह्मैरेवोपदिश्यते, इतरत्सर्वमतिदेशात्प्राप्यते । अतः,
उक्ति-सङ्कोचात् विकृतोर्हीनत्वम् । एवञ्च सति, अहीनब्रह्मस्य व्योतिष्ठोमे
प्रवृत्ति-सम्भवात् प्रकरणानुपपत्त्या तत्रैव द्वादशलं निविशते । न च
पूर्ववाक्य-विहितेन त्रित्वेन बाधः ब्रह्मणीयः, वाक्ययोः समान-वसत्वेन
ग्रीहि-अवदिकर्णोपपत्तेः । तस्मात्, व्योतिष्ठोम एव द्वादशल-विधिरिति
प्राप्ते ब्रूमः,—

विकृतिरूपे द्विराचादाविदं द्वादशलं विधीयते । कुतः ? अहीन-
ब्रह्मस्य श्रौत-प्रयोग-बाधत्वेन तत्रैव कूटत्वात् । कूटस्य शीघ्रवृद्धि-हेतु-
त्वेन योगादलीयसी । योगे त्वयवार्थं प्रथमतोनिश्चित्य प्रत्यात्मसुदा-
यार्थोनिश्चेतव्यः,—इति विलम्बः । न चात्र प्रकरण-विरोधः ब्रह्मणीयः,
बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्मात्, इदं द्वादशलं प्रकृत-
व्योतिष्ठोमादुत्कृत्य विकृतिषु द्विराचादिषु निवेशनीयम्—इति ।

अथ यथा कूटोऽहीन-शब्दस्तथा शिवरात्रि-शब्दोऽपि कूटः,—इति प्रथमः पक्षः । अपरआह । यौगिकएवायं शिवरात्रि-शब्दः । कुतः ? शिव-संवन्धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात् । तथा च स्कन्दपुराणे,—

“माघस्य दृष्ट्यापक्षे या तिथिस्तैव चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्व-पाप-निस्तृदनी ॥

तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिव-प्रिया ।

तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः ॥

यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्थावराणि च ।

तेषु संक्रमते देवि, तस्यां रात्रौ यतोहरः ।

शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हर-वत्सभा”—इति ॥

शिवरहस्ये,—

“तत्प्रभृत्येव देवर्षे, माघ-दृष्ट्या-चतुर्दशी ।

शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं त्रिपुर-द्विषः”—इति ॥

अवनिखण्डे,—

“माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये अक्षिता या चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्व-पाप-निस्तृदनी”—इति ॥

तस्मात्, शिव-संवन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिः,—इति यौगिकोऽर्थः प्रोक्षणी-न्यायेन गृहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ,—

“संस्कार-जाति-योगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति ।

संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिमुद्देज्जनोक्तिः ॥

अन्योन्याश्रयतोनाद्योन जातिः कल्प-शक्तिः ।

यौगिकः कृत्-शक्तिवात् कृत्रिर्थाकरणे स्थिता” ॥

अयमर्थः। दर्शपूर्णमासांगतया श्रूयते,—“प्रोक्षणीरासादयति”—इति। तच्च संग्रहः,—किमयं प्रोक्षणी-शब्दोऽभिमन्त्रणासादनाद्युदक-संस्कारं ब्रूते, किं वा जलान्तर-जाति-विशेषम्, आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पाचा-ण्याभिः,—इति योगम्? तच्च, संस्कारं ब्रूते,—इति तावत्प्राप्तम्। कुतः? सार्वभौमत्वात्। सर्वेषु हि संस्कार-विधि-वाक्यादि-प्रदेशेषु प्रोक्षणी-शब्दः श्रूयते,—“प्रोक्षणीरासादयेन्नाबर्हिस्पसादय”,—इति प्रैष-वाक्ये प्रयोगः। “प्रोक्षणीरासादयति”—इति विधि-वाक्ये। एवमभिमन्त्र-णादि-वाक्यान्युदाहरणीयानि। तस्मात्, संस्कारं ब्रूते,—इत्येकः पक्षः। जातिं ब्रूते,—इति पक्षान्तरम्। लोके हि जल-क्रौडासु, “प्रोक्षणी-भिर्द्वेजिताः स्मः”—इत्युदक-जातौ प्रयोगोद्दिश्यते।

तच्च, न तावत्संस्कारं ब्रूते,—इत्याद्यः पक्षोपपद्यते। कुतः? अन्यो-न्याश्रयत्वात्। नापि जातिं ब्रूते,—इति द्वितीयः पक्षोयुक्तः। उदक-जातौ प्रोक्षणी-शब्द-शक्तेर्यवहारे पूर्वमङ्गुलत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्व-प्रसङ्गात्। न च योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया, व्याकरणेनैव क्लृप्तत्वात्। व्याकरणे हि “उच्च सेचने”—इत्यस्माद्भातोः करणे ल्युट्-प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः। तथा सति, प्रकर्षेणोच्छते अनेन,—इति योगेन सेचन-साधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षण-शब्द-वाच्यं सम्पद्यते। प्रकृते तु स्त्री-शब्द-वाच्यानामपां सेचन-साधनत्वान्तदचनस्य प्रोक्षण-शब्दस्य क्रीप्-प्रत्ययान्तत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीया-वृद्धवचनान्तः शब्दो निष्पद्यते।

ननु, अहीनाधिकरणे रुढेः प्रावक्ष्यमुक्तम्, प्रोक्ष्यधिकरणे च यो-गस्य प्रावक्ष्यमुच्यते, अतः परस्पर-विरोधः। मैवम्। स्वात्मिका हि रुढिर्योगमपहरति,—इति। न च प्रोक्षणी-शब्दे रुढिर्भवते,

वृद्ध-व्यवहारेण जाताव्युत्पादितत्वात् । अहीन-शब्दोऽपि द्विराचादिषु न वृद्धैर्युत्पादितः,—इति चेत् । न, व्याकरणे व्युत्पादितत्वात् । “अन्धः खः क्रतौ”—इत्यनेन वाररूपेण वार्तिकेनाहन्-शब्दात् ख-प्रत्ययमुत्पाद्य तस्येनादेशं कृत्वा क्रतु-विषयतया व्युत्पादितोऽहीन-शब्दः ।

ननु, एवं सति घट्ट-कुटी-प्रभात-न्यायस्त्वव प्रसज्येत, यतोऽहीन-शब्दे योगं परिहर्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्यवसानं कृतम् । नायं दोषः । पूर्वपक्षिणोऽभिमते समास-सञ्चये योगे पर्यवसान-स्थानभिधानात् । न च, नञ्-समासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादितः,—इति शङ्कनीयम्, नञ्-समास-स्त्रीकारे सति “अयञ्जोवाएषः”—इत्यादा-विवाहीन-शब्दस्याद्युदात्तत्व-प्रसङ्गात् । मध्योदात्तोऽयं शब्दश्चावाच्यते । तस्मात्, पञ्च-द्वये योग-साम्येऽपि समासरूप-योगं पूर्वपक्ष्यभिमतं निरा-कृत्य श्रौत-रूढिः सिद्धान्तिना समाश्रिता । तामेव रूढिं प्रकटयितुं वाररूपिणा वार्तिकं कृतम् । अतः सत्यपि प्रकृति-प्रत्यय-विभागे यौगिकत्वं न शङ्कितुं शक्यते । यथा गोल-जातौ रूढस्यापि गो-शब्दस्यौषादिक-सूत्रेषु “गर्भेर्डी”—इति प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कृत्वा गच्छतीति गौ-रिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता, तददृष्टाव्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणी-शब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किञ्चित् सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किं तर्हि, सर्व-धातु-साधारणेनावयवार्थ-व्युत्पादकेन छ्यट्-प्रत्ययेन व्युत्पातित्वात् यौगिक-एवायं प्रोक्षणी-शब्दः । तस्मात्, प्रोक्षणी-शब्दवच्छिवरात्रि-शब्दोऽयौ-गिकः,—इति द्वितीयः पक्षः ।

अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते । लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रि-शब्दः, तिथि-वाचकेन तेन शब्देन तन्निधौ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अत-एवेज्ञानसंहितायामुक्तम्,—

“शिवरात्रि-व्रतं नाम सर्व-पाप-प्रणाशनम् ।
 आ-चाण्डाल-मनुष्याणां भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकम् ॥
 अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
 तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती ॥
 शिवरात्रि-व्रतं कार्यं भूतान्वित-महानिम्बि ।
 शिवरात्रि व्रतं देव, करिष्ये शिव-सन्निधौ ॥
 निर्विघ्नं कुरु मे देव, मन्त्र-पादमहेश्वर” —इति ।

भारदीयसंहितायाम्,—

“अर्द्धरात्र-युता यत्र माघ-कृष्ण-चतुर्दशी ।
 शिवरात्रि-व्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा” —इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं यदि युक्ता चतुर्दशी ।
 तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती” —इति ॥

स्कन्दपुराणे,—

“शिवरात्रि-व्रतं देव, कथयस्व महेश्वर” —इति ।

न च, काल-वाचकस्य शब्दस्य सच्चकत्वमदृष्टचरमिति ब्रह्मणीयम्,
 काल-वाचकाभ्याममावास्या-पौर्णमासी-ब्रह्माभ्यां याम-चयरूपयोरि-
 क्षो-स्तत्काल-संवन्धिनोरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते,—“य एवं विद्वान्
 पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते” —इति । स्मृतिष्वपि
 सर्वत्र तिथि-वाचकैः शब्दैस्तत्संवन्धिनोव्रत-विशेषालक्ष्यन्ते । स्कन्दपुराणे,

“जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्
 कल्पायुतं पच्यते रौरवेषु” —इति ।

सम्बन्धप्रश्नोऽपि,—

“एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदा”—इति ।

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । तस्मात्, साक्षिणोऽयं शिवरात्रि-शब्दः,—
इति द्वितीयः पक्षः ।

अथ सिद्धान्तं ब्रूमः । योगरूढएवायं शिवरात्रि-शब्दः । योगो-
द्वितीय-पक्षोपन्यासेन दर्शितः, रूढिश्च प्रथमोपन्यासेन । तत्रैकस्य
स्त्रीकारे सत्यन्य-विषयं प्राप्तं, तदनुपाहकण्डाद्वेतोऽन्यासश्च बाधेत । न
च, यौगिकत्वे सति शिव-व्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादि-तिथ्यन्तरेषु शिवरात्रित्वं
प्रसज्येत,—इति वाच्यम्, तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात् । यथा,
पङ्कज-शब्दे ‘पङ्काज्जायते’—इति योगं स्वीकृत्य भेकादिस्वतिप्रसङ्गो-
रूढि-स्त्रीकारेण निवार्यते, तद्वदत्रापि योगरूढतायां न कोऽप्यति
प्रसङ्गः । न च मुख्ये संभवति लक्षणाऽऽश्रयणमुचितम् ।

अथोच्येत, लक्षणायाश्चभावे व्रत-विषयत्वं न स्यात्,—इति । तत्र,
वज्रघ्नीहि-स्त्रीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः । शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्
व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता, तद्व्रतं शिवरात्र्याख्यम् । तस्मात्, निर्मग्न्य-न्याये-
नात्र योगरूढः शिवरात्रि-शब्दः । तस्य च न्यायस्य संपादकः श्लोकः,—

“निर्मग्न्योयौगिकोयोगरूढोवा योग-भासनात्—

यौगिकोऽचिर-जातेऽग्रीं नियतेर्योगरूढि-भाक्” ॥

अस्यायमर्थः । इष्टका-वचने श्रूयते,—“निर्मग्न्येष्टकाः वचन्ति”—
इति । तत्र संशयः, किमयं निर्मग्न्य-शब्दोयौगिकः, किं वा योगरूढः ?
इति । निःशेषेण मथ्यते,—इति योगस्य प्रतीयमानत्वात् प्रोक्षणी-न्यायेन
यौगिकः,—इति पूर्वः पक्षः । अत्र द्वादशी विद्येते चिर-निर्मथितोऽचिर-

निर्मथितश्च । अयं प्रकृत्योखां निर्माय तस्मादुखायां कश्चित्काखं धार-
रणाद्य योऽग्निनिर्मथ्यते, सोऽचिर-निर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते, तस्यैव
प्रत्यासन्नत्वात् । तथा च, मथनस्याग्नि-द्वितय-साधारण्येऽप्यचिर-निर्मथित-
मग्निं नियन्तुं कृडिराग्नयणीया । यथा वा, “नावनीतं घृतम्”—
इत्यत्र नावनीत-जन्यत्व-योगस्य चिराचिरयोर्द्वयोः साधारण्येऽपि
भूतनएव घृते नावनीत-शब्देऽलोके प्रसिद्धे निर्णय्यते । तद्वद्वाप्यवगन्त-
व्यम् । तथा च सति, प्रतीयमान-योगस्यापरिहृतत्वात् नियतौ कृडि
स्त्रीकाराच्च योगकृष्टोऽयं निर्मथ्यः,—इति राहुनाम् ।

अनेनैव न्यायेन शिवरात्रि-शब्देऽपि योगकृडिराग्रीयते । तत्र,
शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिः,—इति तत्पुरुष-समासेन योगेन प्रवर्तमानः
शब्दोक्त्या माघ-कृष्ण-चतुर्दशीरूपे काल-विशेषे नियम्यते । शिवस्य
रात्रिर्यस्मिन् व्रते,—इति ब्रह्मव्रीहि-समासेन प्रवृत्तः शब्दोक्त्या-
व्रत-विशेषे नियम्यते ।

तत्र शिवरात्रि-व्रतमेकादशी-जयन्ती-व्रतवत् संयोग-पृथक्त्व-न्यायेन
नित्यं काम्यं चेत्युभयविधम् । तत्र, नित्यत्वमकरणप्रत्यवाय-वीणा-नित्य-
निश्चल-शब्दैरवगन्तव्यम् । तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्येवं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥

ब्रह्मर्जस्य-सहस्रेषु भ्रमते नात्र संग्रहः”—इति ।

वीणाऽपि तत्र पठिता,—

“वर्षे वर्षे महादेवि, नरोनारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्”—इति ।

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Pīṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Parāśara, Institutes of English	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Śāṅkhyaṇa (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sāntara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	6
Sūruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—VI (Sans.) @ /6/ each	2	4
Uttara Nāishadhya, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	3	12
Uvāsagadasāo, Fasc. I—III @ /12/	2	4
Varāha Purāna, Fasc. I	0	6
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Vṛihannārādiya Purāna, Fasc. I—III @ /6/	1	2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	2	
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 46 Fasc. @ /12/ each	34	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúfí's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Nášírí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah, Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

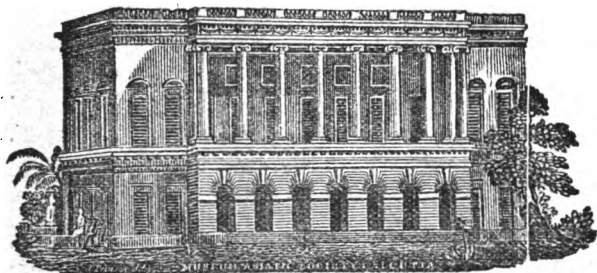
- ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
- PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 1 8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
- Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
- Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
- Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
- Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
- Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
- Istíláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
- Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
- Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
- Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
- Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
- Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 0
- Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
- Sharaya-ool-Islām .. 4 0
- Tibetan Dictionary by Csoma de Körös .. 10 0
- Ditto Grammar .. 8 0
- Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each .. 21 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 676.

काल-माधवः ।

KĀLA MĀDHAVA

BY

MAHĀMAHOPĀDHYAYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀRA,

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I	Rs. 0	6
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Ānu Bhāshyam, Fasc. I	0	6
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	3	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	1	2
Ātharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purāṇam, Fasc. I	0	6
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fasc.	20	10
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kāla Mādhaba, Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nayavārtikam, Fasc. I	0	6
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	8	10
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Niṭisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

निख-निखल-कण्ठौ च तत्रैव,—

“माघ-कृष्ण-चतुर्दश्यां यः शिवं शंसित-व्रतः* ।

सुमुक्तः पूजयेन्नित्यं स लभेद्देष्टितं फलम्”—इति ॥

“अर्धवोयदि वा शृण्वेत् क्षीयते हिमवतपि ।

मेरु-मन्दर-सङ्काश श्रीशैलोविन्ध्यएव च ॥

सलज्ज्येते कदम्बचिह्नं निखलं हि शिव-व्रतम्”—इति च ॥

काम्यत्वञ्च फल-अवसादवन्तव्यम् । तच्च स्कन्दपुराणे,—

“शिवञ्च पूजयित्वा योजयान्ति च चतुर्दशीम् ।

मातुः प्रथोद्यर-रसं न पिवेत् स कदाचन ॥

यदीच्छेदाच्छिताम् भोगान् दिवि देव-मनोरमान्† ।

जायमानेन-विधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदम् ॥

मम अतस्ततोदेवि, शिवरात्रिसुप्रोषकः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यं प्रक्षयं शिव-शासनम् ॥

सर्वान्मुक्ता महाभोगान् मृतोद्धयोन जायते?”—इति ॥

काम्य-व्रतस्थे शान्तं हितायां वर्ष-सङ्ख्या पश्यते,—

“एवमेतद्भूतं कुर्यात् अतिसंभारं व्रती ।

द्वादशाब्दिकमेतस्याश्चतुर्विंशाब्दिकन्तु वा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य मेहं च मानवः”—इति ॥

* संयसेन्नियः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† यदीच्छेदाच्छिताम् भोगान् दिवि देवि मनोरमान्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ अक्षयं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ मृतोद्धयै प्रजायते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

नित्य-काम्य-रूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारिकत्वमीशानसंहिताया-
मुक्तम्,—

“शिवरात्रि-व्रतं नाम सर्व-पाप-प्रणाशनम् ।

आचण्डाल-मनुष्याणां भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकम्”—इति ।

अधिकारि-नियमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः,—

“माघमासे तु कृष्णा या फाल्गुनादौ चतुर्दशी ।

सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व-पातक-नाशिन्यौ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधोऽग्रहस्तथैव दया क्षमा ।

शान्तात्मा क्रोध-हीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः ॥

तस्मै देयमिदं देवि, गुरु-पादानुगोचरि ॥

अन्यथा योऽददातीदं स तदा नरकं व्रजेत्”—इति ॥

उक्ताधिकारिणोऽनुष्ठेयं व्रत-स्वरूपं चिविधम्; उपवासो जागरणं
पूजा च । तदुक्तं नागरखण्डे,—

“उपवास-प्रभावेन बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि च पूजया ॥

अक्षयान् लभते भोगान् शिव-सायुज्यमाप्नुयात्”—इति ॥

सङ्ख्यखण्डे,*—

“स्वयञ्च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ।

अज्ञानमपि निष्पापोनिषादोगणताङ्गतः”—इति ॥

अत्रेदं चिन्त्यते । किमेता उपवास-जागर-पूजाः व्रतस्य स्वरूपे

* सङ्ख्यखण्डे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

खेच्छया* विकल्प्यन्ते, उत समुच्चयान्तो,—इति । तत्र, विकल्प्यन्ते,—
इति तावत्प्राप्तम् । कुतः ? एकैकस्मैवेतर-निरपेक्षतया विधानात् । तथा
हि, स्कन्दपुराणे केवलपवास-विधिः पद्यते,—

“अखण्डित-व्रतोद्योहि शिवरात्रिसुपोषयेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति त्रिवेन सह मोदते”—इति ॥

तथा, केवल-जागरणं पद्यते,—

“कश्चित्पुष्प-विशेषेण व्रत-हीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्र-समतां व्रजेत्”—इति ॥

तथा, केवल-पूजा पद्यते,—

“यः पूजयति भक्त्येवमनेक-फलतां व्रजेत्”—इति ।

तस्मात्, उपवासादयस्त्रयोऽपि विकल्प्यन्ते । यदि, नागरखण्ड-संज्ञा†
खण्डयोः समुच्चय-विधिरस्तीत्युच्यते ; तर्हि, प्रत्येकं वा समुदायोवा
यथेष्टमनुष्ठीयताम्,—इति प्राप्ते ब्रूमः । वैश्वानरविद्योपासन-न्यायेन
समुदायएवाचानुष्ठेयः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“वैश्वानरमुपास्तेऽत्र प्रत्येक-समुदायतः ।

विकल्पः, समुदायोवा नियतोद्विविधादिधेः ॥

विकल्पः,—इति सेमैवं समुदाय-प्रवृत्तितः ।

अवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्तितः”—इति ॥

अयमर्थः । स्कन्दो गैराकायते, “वैश्वानरमुपास्ते”—इति । विद्युश्लोका-

* खेच्छया,—इति नास्ति वि० क० पुस्तकयोः ।

† समुच्चितायव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सत्त्व,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

दित्यभ्याकाशोदात्तपृथिवी-रूपैः षड्भिरव्यवैहपेतोऽव्यवैर्वै सर्वात्मकस्ये-
त्रिरस्युत्पत्तयोवैहानर-ब्रह्म-वाच्यः । तत्र संशयः; किं विष्णुसौमा-
द्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्य, उक्तव्यस्यैव निग्रहे-
नोपास्यः,—इति ।

विकल्पः,—इति तावत्प्रश्नम् । कुतः? द्विविधस्तु विधेः श्रूयमाण-
त्वात् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युञ्जजनवृद्धिसोदाहक-नामभिः षड्भि-
र्महर्षिभिः क्रमेण विष्णुसौकादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः । तदु-
त्तान्त-कथन-परेषु-वाक्येषु षष्ठाभ्यवयवानां प्रत्येकमुपासि-विधयोनिय-
माश्च फलसहिता उपलभ्यन्ते । पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तैर्भ्यो महर्षिभ्योऽस्यपती-
राजा समुदायोपासिभवोक्तम् । अतोदिविध-विधि-मत्नेन यथेच्छं
विकल्पः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—

समुदायएवाच निधमेनोपासितव्यः । कुतः? प्रवृत्तत्वात्* । अवयवो-
पासि-वाक्यान्वयमुत्थानुवाद-रूपत्वेनाद्युपपद्यन्ते । तस्मात्, समुदाय-
एवोपास्यः,—इति साङ्गान्तः ।

अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपसमादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव व्रत-
रूपत्वम् । ननु, कश्चिदुपवासादि-न्यं विधाय पुनः पक्षान्तर-रूपे-
णोपवास-व्यतिरिक्तं द्वयं पश्यते,

“अथवा शिवरात्रिं च पूजा-आगरणैर्वयेत्” —इति ।

मायं दोषः । अथवेत्यनुक्तस्योपक्रमेणाशक्त-विषयस्योपपत्तेः । अत्र
व्रते विहितानां त्रयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभाव-बोधक-प्रमाणाभावादाग्ने-

* प्रवृत्तत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यदि-यद्व्याजवत्प्रत्येकं काल-संवन्ध-विधानात् काल-संवन्धस्य* सम्-
प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । अखैवोपोदसकं सिद्धमभिधीयते । सुभक्तस्य
भद्रास-जन्म प्राप्तवतो दुर्वाससा सह संवादे पश्यते,—

“कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किञ्चिन्मृगमत्तयाम् ।

अल्पपि प्रसयाचार्य† चुधा कम्पीडितोऽवसत्” ॥

इत्युपक्रम्य,—

“धनुः कोव्या हतान्धेव विस्व-पक्षाणि म्रानद ।

पतितानि महाराज, श्रमोः शिरसि भृतले ॥

तत्रैव तस्मै राजेन्द्र, सर्वराजमत्तन्द्रितः ।

रात्रिमेवं स्थितोऽव्याधः सख्यदृष्टिरधोमुखः‡ ॥

प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा तत्रैव शङ्करम् ।

विस्व-पक्षैर्नश्रेष्ठ, कन्द-मूलैश्च पारितः”—इति ॥

एतस्मिन् यद्योक्त-तिथिं निर्णेतुं इदं विचार्यते । किं व्रतान्तरेष्वि-
वाचाप्युदयास्तमय-वेधश्चादत्तव्यः, किं वा प्रदोष-वेधः, आहोस्वित्
निशीथः वेधः,—इति । तत्र, पूर्वेषुदये चण्डोदशी-वेधः परेषुरस्तमये
दर्श-वेधः,—इत्युदयास्तमय-वेधोक्तः, तस्य व्रतान्तरेषु कृतत्वात्, कृतस्य
च कस्यादलीयत्वात् । मैवम् । सामान्यादिशेषस्य बलीयत्वात् ।
सामान्यरूपोद्घुदयास्तमय-वेधः, सर्व-तिथिषु सर्व-व्रतेषु समानप्रवर्त्त-
मानत्वात्१, विशेषरूपौ प्रदोष-निशीथ-वेधौ, कृष्णचतुर्दशी-सप्तमे

* पक्षविधानाच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्राखरचार्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सख्यदृष्टिरधोमुखः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

१ समानत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तिथि-विशेषे शिवरात्र्याख्यं व्रत-विशेषमुपजीव्य प्रप्रवृत्त्वात् । एतदेवा-
भिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तम्,—

“उदयेऽग्नितः कचिद्ग्राह्याः कचिदस्तमयेऽग्नितः ।

व्रतिभिक्षिचयोर्यस्यात् वर्जयित्वा व्रतमिदम्”—इति ॥

अस्मिंस्तु व्रते प्रदोष-वेधोवायुपुराणे दर्शितः,—

“चयोदशस्तगे सूर्ये च तस्यैव नाडिषु ।

भूत-विद्धा तु या तच्च शिवरात्रि-व्रतं चरेत्”—इति ॥

स्यत्यन्तरेऽपि,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि-चतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्नस्मान्तां समुपोषयेत्”—इति ॥

कामिके,—

“आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी ।

तद्वाचिः शिवरात्रिः स्यात् सा भवेदुक्तमोक्तमा”—इति ॥

निग्रीय-वेधोनारद्वीयसंहितायां दर्शितः,—

“अर्द्ध-रात्रयुता यच्च माघ-कृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रि-व्रतं तच्च सोऽश्वमेध-फलं लभेत्”—इति ॥

स्यत्यन्तरेऽपि,—

“भवेद्यच्च चयोदश्यां भूत-व्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रि-व्रतं तच्च कुर्याज्जागरणं तथा”—इति ॥

ईशानसंहितायाम्,—

“माघ-कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।

शिवस्त्रिपुण्योद्भूतः कोटि-सूर्य-सम-प्रभः ॥

तत्काल-व्यापिनी याद्या शिवरात्रि-व्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तस्मिन्नावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती ।

अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं* नास्ति† यत्र चतुर्दशी ॥

नैः तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्य-हानिदम् ।

व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्तु सभ्यते सा‡ चतुर्दशी ।

तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः ॥

पूर्वेद्युर्वा परेद्युर्वा महानिम्नि चतुर्दशी ।

व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥

सिद्धाविर्भाव-काले तु व्याप्ता याद्या चतुर्दशी ।

तदूर्ध्वाधोऽग्नित्वा भूता सा कार्या प्रतिभिः सदा ॥

मम प्रियकरौ क्षेपा माच-क्षणचतुर्दशी ।

महानिष्ठाऽग्नित्वा या तु तत्र कुर्यादिदं व्रतम्”—इति ॥

एवं सति, पूर्वेद्युरेव वा परेद्युरेव वा यत्र प्रदोष-निग्रीयोभय-व्याप्ति-
स्तत्र व्रतमाचरणीयम् । पूर्वेद्युरेवोभय-व्याप्तौ स्कन्दपुराणे पश्यते,—

“त्रयोदशी सदा देवि, दिनभुक्ति-प्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिस्थान्निशि पूर्णा चतुर्दशी”—इति ॥

दिनभुक्तिरस्त्वमयः । परेद्युरेवोभय-व्याप्तौ कामिके पश्यते,—

“निष्ठा-द्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा”—इति ।

* नार्द्धरात्रादधसोर्ध्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† युक्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दिन-द्वयेऽप्युभय-व्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते, चास-द्वय-दृष्टेरभावात् ।
 दिन-द्वयेऽप्युभय-व्याप्तिभावोऽपि न सम्भाव्यते, चास-द्वय-व्यवस्थाभा-
 वात् । एकैकस्मिन् दिने एकैक-व्याप्तौ तु कथमिति चेत् । उच्यते ।
 सा ह्येवं प्रसज्यते ; पूर्वैरुर्निर्णीत-व्याप्तिः परेषु प्रदोष-व्याप्तिः,—इति ।
 तत्रैक-व्याप्तेर्दिन-द्वये समनन्त्येऽपि जया-योगस्य प्रवृत्त्याद् दर्श-योगस्य
 निन्दितत्वाच्च पूर्वैरुपरेवोपवाचः । जया-योग-प्राप्तत्वं चानेक-वचनैरा-
 दृतत्वादवगम्यते । तथाच स्कन्दपुराणे पठ्यते,—

“हृष्णाष्टमी स्कन्दकृष्टी शिवरात्रि-चतुर्दशी ।

एताः पूर्व-मृताः कार्त्तव्याश्चान्ते पारणं भवेत् ॥

जम्बाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव ।

पूर्व-विद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

आवणी दुर्गवन्ती तथा दुर्वाष्टमी च सा ।

पूर्व-विद्वैव तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्”—इति ॥

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्त्तव्ये भद्रा-जयाऽऽनिते”—इति च ।

मामरखण्डे,—

“माघ-फाल्गुनबोर्धये अस्मिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अर्द्धरात्रात् पुरस्ताद्येज्जया-योगोयदा भवेत् ।

पूर्व-विद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिव-प्रियैः”—इति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

“ब्रह्म-व्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्यखी तिथिः ।

अन्येषु व्रत-कल्पेषु पर-युक्तामुपावसेत्”—इति ॥

दश-योग-निन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुल्ल-युक्तां तिथिं शिवाम्”—इति ॥

अन्यान्यपि ग्रामि कानिचिद्दश-योग-निन्दा-वचनानि तत्र तत्र स्मर्यन्ते, तानि सर्वाण्यस्मिन्विषये योजनीयानि । यदा पूर्वेषु निर्णीयादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेषुः क्षय-वशात् निर्णीयादर्वागेव समाप्ता, तदा पूर्वेषुः प्रदोष-निशीथ-व्याप्त्योद्भवयोरप्यसम्भवात्परेषुः प्रदोष-व्याप्तेरेकस्याः सङ्गावाच पर-विद्वैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते,—

“माषासिते भूत-दिनं कदाचि—

दुपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जया-प्रयुक्तां न तु जातु कुर्या—

च्छिवस्य रात्रिं प्रियहृच्छिवस्य”—इति ।

यदा पूर्वेषुः प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेषुः क्षय-वशात् प्रदोषादर्वागेव समाप्ता, तदा परेषुर्व्याप्ति-द्वयाभावात् पूर्वेषु निर्णीय-व्याप्तेः सङ्गावाज्जया-योगाच्च पूर्वेषु रेवोपवासः ।

अत्रायं विवेकः सम्पन्नः । दिन-द्वये निशीथ-व्याप्तौ तद्व्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा, दिन-द्वयेऽपि प्रदोष-व्याप्तौ तद्व्याप्तौ च निशीथ-व्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन् दिने एकैक-व्याप्तौ जया-योगो नियामकः,—इति ।

अस्य शिवरात्रि-व्रतस्याहोरात्र-साध्यत्वेनाहनि रात्रौ च संवन्धे साधारणे सति अहर्वेधमुपेत्य प्रदोष-निशीथयोरेव कुतः प्राक्कार्या पञ्च-

पातः,— इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधानत्वादिति ब्रूमः । तत्-प्राधान्ये
चोपपत्तिः स्कन्दपुराणे पथते,—

“निम्नि भ्रमन्ति भूतानि श्रक्तयः शूक्ष्मश्चतः ।

अतस्तस्यां चयोदश्यां सत्यान्तत्-पूजनं भवेत्”—इति ॥

तस्यां चयोदश्यामिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । तथाचायमर्थः सम्पद्यते,
चयोदशी-निशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिव-पूजनं भवेत्,—
इति ।

जागरखण्डेऽपि,—

“माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भृष्टे रात्रौ नैव दिवा कक्षौ ॥

खिप्नेषु च समक्षेषु चरेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमित्याम्यसन्दिग्धं वर्षपाप-विशुद्धये ॥

रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ, विपापः स भविष्यति”—इति ॥

सा च शिवरात्रि-चतुर्दशी त्रिधा भवति ; एकतिथ्यात्मिका, तिथि-
द्वयात्मिका, तिथि-त्रयात्मिका च,—इति । तत्र सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्तां
परदिनोदयपर्यन्तैकतिथ्यात्मिका । सा वेध-दोषाभावात् प्रशस्ता ।
तिथि-द्वयात्मकत्वञ्च द्वेधा भवति ; जया-योगेन, दर्श-योगेन च ।
तत्र * योग-द्वयमेकैकस्मिन् विषये प्रशस्तम् । स च विषय-विशेषः
पूर्वमेवोदाहृतः । तिथि-त्रयात्मकत्वन्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य
पुराणे पथते,—

* तत्र,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“चयोदश्री-कलाऽप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अग्रे चैव सिनीवासी चित्पुष्पां शिवमर्चयेत्”—इति ॥

यथा चित्पुष्पी प्रशस्ता, तथा वार-विशेषेण योग-विशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“माघ-कृष्ण-चतुर्दशीं रवि-वारोयदा भवेत् ।

भौमोवाऽथ भवेद्देवि, कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिव-योगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

शिवरात्रि-व्रतस्येतत्तद्भवेदुत्तमोत्तमम्”—इति ॥

अतः, यदा पूर्व-विद्धायामुपवासस्तदा परेषुः किञ्चिद्व्यक्तं पारणं भवति किं वा तिथि-मध्ये? श्रास्त्रन्तु पक्ष-द्वयेऽपि समानम् । तत्र, तिथ्यन्त-पारण-वचनानि पूर्वमुदाहृतानि । तिथि-मध्य-पारण-वचनान्तु स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“उपोषणं चतुर्दशीं चतुर्दश्यान्तु पारणम् ।

कृतैः सुकृत-सत्तैश्च सम्भते वाऽथवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाऽप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य ब्रह्मोवक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदर-मध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतार्या पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वासामुपवास-व्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिव-चतुर्दशीम्”—इति ॥

वाढम् । अस्ति हि द्विविधं श्रास्त्रम्, तस्य च द्विविधस्य श्रास्त्रस्य प्रतिपन्नकरणोक्त-न्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा याम-चयाद्वर्वागेव

चतुर्दशी परिसमाप्यते, तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी
याम-चयमतिश्रामति, तदा चतुर्दशी-मध्ये पूर्वाह्ने पारणं कुर्यात् ।

इति चतुर्दशी-निर्णयः ।

अथ पञ्चदशी निर्णयिते ॥

सा द्विविधा ; पौर्णमास्यामावास्या च । तत्र, पौर्णमास्यां परस्पर-
विरुद्धानि वाक्यान्त्युपलभ्यन्ते । तत्र, पर-विद्वान्वाद्यायाश्चत्वं पुराणे पश्यते,—

“भूत-विद्वान् कर्त्तव्या कर्त्तव्या प्रतिपद्युता ।

पौर्णमासी व्रतारम्भे मनुजैः फलकाङ्क्षिभिः”—इति* ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः पराजम्बिताः”—इति ।

पद्मपुराणे,—

पूर्व-विद्वान् तु कर्त्तव्या सप्तमी प्रतिभिर्नरैः ।

पौर्णमास्यामहीपाल, पराध्यानियमाङ्गतां”—इति ॥

पर-विद्वान्-निषेधः पूर्व-विद्वान्-विधिश्च ब्रह्मपुराणे,—

* ‘पुराणे पश्यते’—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

† सुत्रितपुस्तके वचनमिदं, नोपोष्यं तिथिपञ्चकमित्यनन्तरं पठि-
तम् । तत्र च, ‘पौर्णमासी महीपाल’—इति तृतीयवचनस्ये पाठः ।

“वच्छेकादशमावास्या पूर्व-विद्धा तथाऽष्टमी ।

पूर्णिमा पर-विद्धा च नोपोष्यन्तिथि-पञ्चकम्”—इति ।

पूर्व-विद्धा-याज्ञवल्क्य युग्मवाक्ये “चतुर्दश्या च पूर्णिमा”—इति ।

एवं परस्पर-विरोधे सति या व्यवस्था, सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता,—

“पूर्व-विद्धा न कर्त्तव्या श्रमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा सुनिश्चेष्ट, सावित्री-व्रतसुत्तमम्”—इति ॥

सावित्री राज-कन्या, तथा चीर्णं व्रतं सावित्री-व्रतम् । तच्च भवि-
ष्योत्तरपुराणे दर्शितम्,—

“कथयामि कुल-स्त्रीणां महिषोवर्द्धनं परम् ।

यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राज-कन्यया”—इति ॥

एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविद्धा
याज्ञा, व्रतान्तरे पूर्व-विद्धा न कर्त्तव्या, किं तु पर-विद्धैव कर्त्तव्येति
परस्पर-विद्वद्भ्यः ब्राह्म-द्वयस्य व्यवस्था । यदा तु चतुर्दश्यादश-
माङ्गिका भवति, तदा सावित्रीव्रतमपि तच्च परित्याज्यम् ।

“भूतोऽष्टादशमाङ्गीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिम्”—इति स्मृतेः ।

योऽयं पौर्णमासी-निर्णयः, स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः । तच्चापि
सावित्री-व्रतं पूर्व-दिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्याञ्च व्यवस्थायां
ब्रह्मवैवर्त्त-वचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“भूत-विद्धा सिनीवासी न तु तच्च व्रतश्चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्री-व्रतं तु त्रिखिवाहनम्”—इति ॥

एवं च सति, युग्म-ब्राह्मं सावित्रीव्रत-व्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ।
प्रचेताऽपि,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताऽष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूत-विद्धाऽप्यमावास्या न यास्या मुनि-पुङ्गवैः ।

उत्तरोत्तर-विद्धास्याः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः—इति ॥

यज्ञपुराणेऽपि,—

“षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर-युताः कार्य्याः पराः पूर्वेण संयुताः”—इति ॥

यत्तु नारदीयपुराणे,—

“दर्शं च पौर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व-विद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते”—इति ॥

तस्याविचीव्रत-विषयं आहु-विषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्ण-
मास्यामपि आहुं विहितम् । तथा च पितामहः,—

“अमावास्या-द्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः”—इति ॥

अमावास्या-आहुस्य च पार्वणरूपत्वमपराहस्य तत्कर्म-कालत्वं कुत-
पस्य प्रारम्भ-कालत्वमित्येतन्नितयं प्रतिपत्करणे प्रत्याब्धिक-निर्णये प्रप-
द्यितम् । तथा सति, अपराहस्य कर्म-कालत्वात् पूर्वैर्द्युरेव वा परेद्युरेव
वाऽपराह-व्यापिन्यमावास्या गृहीतव्या । तत्रापराहव्यापिन्याः पूर्व-तिथे-
र्ग्राह्यतामाह हारीतः,—

“यस्यां सन्ध्या-गतः सोमोऽष्टणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं भ्रुवम्”—इति ॥

यत्तु कार्ण्यजिनिनोक्तम्,—

“भूत-विद्रुममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपिवा ।

आह-कर्मणि ये कुर्युस्त्वोवामाथुः प्रहोयते”—इति ॥

तदपराह-व्याप्त्यभाव-विषयं द्रष्टव्यम् । अपराह-व्यापिन्याउत्तर-
तिथेर्गोप्यतामाह हारौतः,—

“अपराहः पितृणां तु या ऽपराहानुयायिनी ।

सा याज्ञा पितृ-कार्ये तु न पूर्वाऽस्तानुयायिनी”—इति ॥

उभयत्रापराह-व्यापित्वं द्वेधा भिद्यते ; एकदेशेन, कार्त्स्न्येन चेति ।
एकदेश-व्याप्तिश्च द्वेधा भिद्यते ; वैषम्येण, साम्येन चेति । तच्च, वैषम्येणै-
कदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यम् । तथा च स्मृतिः,—

“अपराह-इय-व्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

तत्राव्यय-महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ-कर्मणि”—इति ॥

महत्त्वेन याज्ञेय्यभिप्रायः । स च शिवरात्रय-संवादे स्पष्टमभिहितः,—

“अस्याऽपराहो त्याज्याऽमा*याज्ञा स्याद्याऽधिका भवेत्”—इति ॥

साम्येनैकदेश-व्याप्तौ खर्वादि-शाल्मेण निर्णयः । साम्येनोभयत्रैकदेश-
व्याप्तिश्च तन्निधि-गतैर्द्वि-त्रय-साम्येस्त्रेधा भिद्यते । तथा हि । पूर्वद्वार-
पराहस्य द्वितीय-घटिकामारभ्य परेद्युरपराहस्य पञ्च-घटिका-पर्यन्तं
यदा तिथिर्वर्त्तते, तदा पूर्वापराहस्य प्रथम-घटिकां द्वितीयापराहस्य
चरम-घटिकां विहाय शिष्टासु पञ्चसु वर्त्तमानत्वात्साम्येनैकदेश-व्याप्ति-
र्भवति । तिथिश्च तदा, घटिका-चतुष्टयेन वर्द्धते । यदा च पूर्वापराहस्य
चरमघटिकायामुत्तरापराहस्य च प्रथम-घटिकायाम्तिथिर्वर्त्तते, तदा-

* त्याज्या सा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

ऽपि साम्येनैकदेव-व्याप्तिर्भवति । घटिका-चतुष्टयेन तदा तिथिः क्षीयते ।
यदा पूर्वापराक्षय्य चरम-घटिका-चये द्वितीयापराक्षय्य च प्रथम-घटिका-
चये तिथिर्वर्त्तते, तदा साम्येनैकदेव-व्याप्तिस्तदवस्था । तिथिस्तु न वर्द्धते
नापि क्षीयते किन्तु समैव । ईदृशे विषये खर्व-दर्प-वाक्यान्निर्णयः । तच्च
खर्वादिवक्तुं सर्व-तिथि-साधारण्येन प्रवृत्तत्वाद्मावास्यायामपि प्रवर्त्तते ।
तथा, अमावास्यायामेव* विशेषेण शिवरात्रि-संज्ञादे स एवार्थोदर्शितः,—

“अमावास्या तु या हि स्यादपराक्ष-दयेऽपि सा ।

चये पूर्वा, परा वृद्धौ, साम्येऽपि च परा क्षता” — इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“तिथि-चये सिनीवाली तिथि-वृद्धौ कुक्षर्मता ।

साम्येऽपि च कुक्षर्मता वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिः” — इति ॥

चतुर्दशी-मिश्रा सिनीवाली, प्रतिपन्मिश्रा कुक्षः । तथा च व्यासः,—

“दृष्ट-चन्द्रा सिनीवाली नष्ट-चन्द्रा कुक्षर्मता” — इति ।

कात्स्न्येनोभयत्रापराक्ष-व्याप्तावपि तिथि-वृद्धित्वात् कुक्षरेव यास्या ।
यदा दिन-द्वयेऽप्यपराक्षं न स्पृशति, तदा साम्यनग्निक-भेदेन व्यवस्था
द्रष्टव्या ।

तदाह जावालिः,—

“अपराक्ष-द्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथि-चये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुक्षर्मता” — इति ॥

आदि-शब्दात् स्त्री-शूद्रयोरपि ग्रहणम् । तदाह लौगाक्षिः,—

* अमावास्यायामपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“सिनीवासी द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृ-कर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुलैः कार्या तथापानग्निकैर्द्विजैः”—इति ॥

एवं ब्राह्मणार्थं व्यवस्थिते सति, यानि वज्रविधानि वाक्यानि, तानि सर्वाणि प्रोक्तेष्वमावास्या-भेदेष्वन्यतम-विषयत्वेन यथायोगं योजनीयानि । तथाहि । तत्र, तावद्वैधायनश्चाह,—

“मध्याह्नात्परतोयत्र चतुर्दशसुवर्त्तते ।

सिनीवासी तु सा ज्ञेया पितृ-कार्ये तु निष्कला”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“मध्याह्नाद् या त्रमावास्या परस्तात् संप्रवर्त्तते ।

भूत-विद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत्”—इति ।

अत्र, मध्याह्नादूर्ध्वमपराह्णमतिक्रम्य परस्तादमावास्या प्रवर्त्तते,— इति व्याख्येयम् । तदेतद्वचन-इत्थं परेद्युरेवापराह्ण-व्याप्तौ योजनीयम् । यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“पिण्डान्वाहार्यकं आहुं चीणे राजनि व्रस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसन्ध्या-समीपतः”—इति ॥

पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञाद्भूतानामनु पश्चादाद्रियते क्रियते,—इति पिण्डान्वाहार्यकं आहुमामावास्थं, तत् चीणे राजनीदौ कर्त्तव्यम् । ‘वासरस्य तृतीयेऽग्रे’ इत्यनेनेष्वनूतोऽपराह्णः सायाह्ण-सहितोऽभिधीयते । ‘नातिसन्ध्यासमीपतः’—इति सायाह्णस्य प्रतिषेधे सत्यपराह्णः कर्मकाल-त्वेन परिगृह्यते । तथा च, कर्म-काल-व्यापिनी तिथिर्याज्ञेत्युक्तम् । तच्चेन्दुक्षयस्य चतुर्दश्यष्टमे प्रहरे प्रारम्भः, अमावास्यायाः सप्तमे प्रहरे समाप्तिः । तदेतदुभयं कात्यायनएवाह,—

“अधुनेऽने चतुर्ह्य्याः क्षीणोभवति चन्द्रमाः ।

अभवाद्याऽष्टमांशे च पुनः किल भवेदङ्कः”—इति ।

यत्तु ज्ञेयान्नोक्तम्,—

“प्रतिपत्त्यमावास्या पूर्वाह्न-व्यापिनी यदि ।

भूत-विद्भैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा”—इति ॥

अत्र, ‘पूर्वाह्न-व्यापिनी’—इति विशेष-कथनादपराह्न-व्यापित्वं नास्तीत्यवगम्यते । तादृशी च द्विविधा; पूर्वधुरपराह्न-व्यापिनी, तद्रहिता च । आद्यपक्षे सर्वैरपि भूतविद्भैव कार्या । द्वितीयपक्षे सांनिर्गतेषु भूत-विद्भा कार्या । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“पूर्वाह्ने चेदमावास्या अपराह्ने न चेत्तु सा ।

प्रतिपद्यपि कर्मण्यं आहुं आहुविदोविदुः”—इति ॥

तद्विदेष-द्वयेऽप्यराह्न-व्यापिनीभावे सति निरग्नि-विषयम् । यदपि हारीतेनोक्तम्,—

“भूत-विद्भाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्द्याक्षा कुतपकालिकौ”—इति ।

तदेकोद्दिष्ट-विषयम् । एकोद्दिष्टस्य कुतप-प्राधान्यं प्रतिपन्नकरणे प्रपञ्चितम् । यद्वा । प्रतिपन्मिश्राद्याऽप्यपराह्न-व्यापित्वाभावे निरग्नि-कैरपि हेतुत्वान्नद्यां साहचर्ये कुतप-व्याप्तिरनुकल्पत्वेनाभिधीयते । अपराह्न-व्याप्तिः पार्वणे मुख्यकल्पः, कुतप-व्याप्तिरनुकल्पः । तथा च, मुख्यासम्भवेऽनुकल्पस्योपादेयत्वान्निरग्नि-कैः प्रतिपन्मिश्रिता यद्दीप्तं प्रपद्यते । भूत-विद्भायान्तु, कुतप-कालिकत्वे सत्यापराह्निकत्वमर्थ-विद्भम् । तथा सति, मुख्यानुकल्पबोद्धमयोरपि यद्भावात्कुतपस्य प्राप्य-

कालत्वाच्च प्रात्याब्धिक-प्रकम्पोदाहृत-देवलादि* वचनानुसारेण कर्मो-
पक्रमोपसंहारः। व्याप्तिर्दर्शिता भवति । तच्चात्र दृष्टान्तेनोपन्यस्यते ।
यथा, कुतप-व्यापिनी भूत-विद्धोपादेया; तथा, प्रतिपदिद्धाऽपि
कुतप-व्याप्त्योपादेया भवति । तच्च बौधायनब्राह्म,—

“घटिकैकाऽप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूत-विद्धैव सा याद्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति ॥

प्रतिपत्सु घटिकैकाऽपि कर्म-काल-संवन्धिनी यदि न स्यादित्यर्थः ।
तदेतद्वचनं पूर्वोक्त्युपरोपाह-व्याप्तौ द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये जावसलि-
राह,—

“प्रतिपत्सुप्यमावास्या पूर्वाह्न-व्यापिनी यदि ।

भूत-विद्धैव सा याद्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा”—इति ॥

यत्तु हारीतवचनम्,—

“कन्या-मकर-मीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूत-विद्धैव सर्वेषां पूज्या भवति यन्नतः”—इति ॥

तद्व्रत-विषयम् । तथा च जावसलिः,—

“तुलायां मिथुने मीने कन्यायां मकरेऽप्यमा ।

भूत-विद्धा व्रते याद्या शेषेषु प्रतिपद्युता”—इति ॥

इति पञ्चदशीनिर्णयः ।

* देवखामि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उपपन्नलोपसंहारश्चात्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथेष्टिकाद्योनिर्णीयते ।

नचेष्टेः प्रतिपदि कर्त्तव्यतया पूर्व-प्रकरणएव कुतोऽयं नाभिहितः,—
इति ब्रह्मनीयम् । पर्व-चतुर्थ्यांश्चापि प्रतिपदद्वेष्टि-कालत्वात् । पर्व-
प्रतिपत्सन्धि-सापेक्षत्वाच्च । अतः, पर्व-निर्णयानन्तरमस्य निर्णयस्याव-
सरः,—इतीदानीं निर्णीयते । अचेदस्मिन्व्यते । किं पर्व-प्रतिपदोः सन्धि-
रिष्टिकास्तः, किं वा, सन्धेरुभौ पार्श्वौ ? इति । तदर्थं प्रथमं सन्धि-स्वरूपं
निरूपणीयम् । तन्निरूपणञ्च पर्व-भेदाधीनम् । अतः, पर्व-भेदोनि-
रूप्यते । पर्व च द्विविधं, पौर्णमास्यमावास्या चेति ।

ननु, प्रतिपदमारभ्य चतुर्दशस्नानान्तिथीनां शुक्ल-कृष्ण-पक्षयो-
र्नास्ति नाम-भेदः, पञ्चदश्यान्तु किमर्थोऽयं नाम-भेदः,—इति चेत् ।
तयोर्विशेष-स्वभाव-ज्ञापनयेति ब्रूमः । प्रथम-द्वितीयादिनां चन्द्रकलानां
मध्ये यत्सङ्ख्याका कला वर्द्धते, तत्सङ्ख्याका शुक्लपक्षे तिथिः व्यवह्रियते ।
कृष्ण-पक्षेऽपि चौथमाषाढास्तस्याः कलायानाञ्च तत्तिथि-व्यवहारः ।
तेन न्यायेनान्य-तिथेरपि पक्ष-द्वये पञ्चदशीत्येव व्यवहारः । तच्च,
शुक्लायां पञ्चदशां चन्द्र-मण्डलं स-कलाभिः सर्वात्मना पूर्यते । सेवं
मण्डल-परिपूर्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाञ्चा ज्ञायते । तदुक्तं ब्रह्माण्ड-
मत्स्यपुराणयोः,—

“कला-क्षये व्यतिक्रान्ते दिवा पूर्णौ परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ परास्ते तु पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्यात्”—इति ॥

अतः परोभागः परास्ते, सूर्यास्त्वमथकास्तः,—इत्यर्थः । तच्च, यथा

ऽऽदित्यः सम्पूर्ण-मण्डलः सञ्ज्ञमेति, तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सम्पूर्ण-मण्डलः सञ्ज्ञेतीति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिक-भावं विवक्षित्वा उभयोरादित्य-चन्द्रयो-
रुपन्यासः । यथा, मण्डल-पूर्णत्व-विवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते, तथा,
मास-पूर्णत्व-विवक्षया-पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे,—

“पौर्णमासी महाराज, सोमस्य दक्षिता तिथिः ।

पूर्णिमासोभवेद्यस्मात्पौर्णमासी ततः स्मृता” —इति॥

पूर्णिमाऽमावास्यायोर्विकल्पेन मासान्तत्वं मास-प्रस्तावे दर्शितम् ।
अमावास्यात्येनेन नास्तीति बहुवोऽर्थाः कथ्यन्ते । तच्चाभावाच्च सत्त्वारो-
ऽर्थाः; सहभावः, कन्या, सूर्य-रश्मिः, चन्द्र-कक्षा चेति । वसुशब्दस्य च
सत्त्वारोऽर्थाः । इन्द्रश्चन्द्रः पितृविशेषः निवासश्चेति । तच्च, सहभाव-
वाचिनमभावाच्चन्द्र-वाचिनं वसुशब्दश्चोररौक्त्य निर्वचनमेवं प्रव-
र्तते । अमा वसुरस्यामित्यमावास्याश्चेति ।

अयमर्थः । वृच-वधानान्तरं प्रोषितेन्द्र-समागमे सन्तुष्टादेवाः परस्पर-
मवोचन्त । अमाऽस्माभिः सहायमिन्द्रोनिवसतीति । अतस्तस्य दिनस्या-
मावास्यात्वमिति । सोऽयमर्थः अतपथ-ब्राह्मणे दर्शपूर्णमास-प्रकरणे श्रूयते ।
“ते देवाश्चक्रुवन् अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति योनः प्रावासीत्” —इति ।
तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि विस्मृष्टमयमेवार्थः श्रूयते । “इन्द्रो वृचं हत्वा परं
परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तन्देवाः प्रैषमैच्छन्” —इत्या-
रभ्य पद्यते । “सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छन्तं देवाश्चक्रुर्मगच्छन्तामा वै
नोऽद्य वसुर्वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्यायाश्चामावास्या-
त्वम्” —इति । परं परावतम् अत्यन्तदूरदेशमित्यर्थः । अपराधमिन्द्रो-
हमकाशम् ।

असन्, बहुशब्दश्चन्मासी, तदाऽप्यमात्रशब्दस्य ग्राह्यं बहुभावज्ञेयो-
ररीक्यत्वेन निर्वक्तव्यम् । अश्वौषधीनिः सह चन्द्रोवसत्यस्यां रात्रिभिन्ना-
मावास्या । अयमर्थः अतपथ-ब्राह्मणे अयते । “एष वै सोमोरात्र्या-
देवानामन्नं यन्नृमाः, सयजैव एतां रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद्भुजे
तदिमं लोकमागच्छति । स इह पशोमश्वीरनुप्रविशति स वै देवानां
वस्त्रजं ज्ञेयां तद्यदेव एतां रात्रिभिन्नामा वसति तस्मादमावास्या
नाम”—इति । तथा, दृष्टदारण्यकेऽपि, चन्द्रं प्रकृत्य पथते । “सोऽमा-
वस्यां रात्रिमेतदा षोडशा कलया सर्वनिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते”—इति ।

अमा-वसु-ब्रह्मै यदा कन्या-पितृ-वाचिनौ, तदाभीमेवं निर्वक्तव्यम् ।
अमां वसुर्नेष्टृदस्यां रात्रिभिन्नामावास्या । अमात्रशब्दभिधेया कचि-
त्कन्या तस्यां रात्रौ वसुनामानं पितरं वने । स च पिता धर्म-लोपा-
ङ्गीतः सन् तां कन्यां नेच्छत् । सोऽर्थमितिहासः पद्मपुराणेऽवगन्तव्यः ।

अमा-वसु-ब्रह्मै यदा सूर्यरश्मि-निवासवाचिनौ, तदा तदनुचारेण
निर्वचनं स्नान्दे नागरखण्डे पथते,—

“अमा नाम रवेरग्निः सहस्र-प्रमुखः स्मृतः ।

यस्य वै* तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्तेलोक्य-दीपकः ॥

तस्मिन् वसति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अमा नाम रवेरग्निसङ्ग-लोके प्रतिष्ठिता ।

* यस्यावै,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

यस्मात्सोमोवसेनास्मानमावासा ततः स्यता”---इति ॥

अमा-चन्द्र-ग्रहयोः सहभाव-विषय-वाचिन्माश्रित्य मन्त्र-वाच्य-
ब्रह्माण्डपुराणेषु निर्वचनं कृतम्,—

“अमा वसेतामृषे तु यदा चन्द्र-दिवाकरौ ।

एषा पञ्चदशी रात्रिरमावासा ततः स्यता”---इति ॥

अमाग्रहस्य चन्द्र-कला-वाचिन् स्कान्दे दर्शितम्,—

“अमा षोडश-भागेन देवि-प्रोक्ता मण्डला”---इति ॥

तां कलाद्युपजीव्य निर्वचनं भगवन्गीपुराणे दर्शितम्,—

“कलाऽवशेषोनिःक्रान्तः प्रविष्टः सूर्य-मण्डलम् ।

अमाद्यां विभजे यस्यादमावासा ततः स्यता”---इति ॥

अमावासा-ग्रह-पर्यायोद्दर्श-ग्रहोऽपि द्विधा निरुच्यते । सूर्याचन्द्र-
मयो परस्परं पश्यतोऽचेति दर्शः । तदुक्तं मन्त्रपुराणे*,—

“आश्रित्य ताममावासां पश्यतः सुखमागतौ ।

अन्योन्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ यदा तद्दर्शयन्ते”---इति ॥

न दृश्यते चन्द्रोऽचेति द्वितीयं निर्वचनम् । यद्यपि तदानीमदर्शइति
वक्तव्यं, तथापि विपरीत-संज्ञणया दर्शः,—इत्युच्यते । तदेतद्ब्रह्मण्यै-
कम् । “शूरे कातरग्रहवत्”---इति । चन्द्रादर्शनञ्च अतपय-वाक्येन
पूर्वमुदहृतम् । “स यच्चैष एतां रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशे”—
इति । अदर्शने च कारणं सूर्याचन्द्रमयोरत्यन्त-सन्निकर्षः । सति च
तस्मिन् सन्निकर्षे, महता सौरेण तेजसा चान्नतेजोऽभिभूयते । अतएव,

* मन्त्रपुराणयोः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

पौर्णमास्यामत्यन्त-विप्रकर्षं सत्यमभिभूतत्वाचन्द्र-मण्डलं संपूर्णं दृश्यते । तावेतौ सन्निकर्ष-विप्रकर्षौ गोभिल-आह,—“यः परोविप्रकर्षः सूर्या-चन्द्रमयोः सा पौर्णमासी, यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या”—इति । तदेवं पर्वामिधायाः पञ्चदश्याः पूर्णिमादि-नाम-निर्वचनेन स्वभाव-विशेषोच्चापितोभवति । ते च पृथग्मास्यमावास्ये प्रत्येकं द्विविधे । तच्च पुराणे दर्शितम्,—

“राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्यता ।

शिनीवासी कुङ्कुमैवममावास्या द्विधैव तु”—इति ॥

एतासां चतसृणां स्वरूपं काठक-शास्त्रार्था विस्पष्टं श्रूयते । “या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राका । या पूर्वाऽमावास्या सा शिनीवासी योत्तरा सा कुङ्कुः”—इति । दृङ्गवशिष्टोऽपि,—

“राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी-द्वयं विदुः ।

राका संपूर्ण-चन्द्रा स्यात् कलोनाऽनुमतिर्मता ॥

पौर्णमासी दिवा-दृष्टे ब्रह्मिन्यनुमतिः स्यता ।

राशि-दृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तिता”—इति ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्ड-पुराणयोः,—

“यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरोदैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्यता ॥

अत्यर्थं राजते यस्यां पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रक्षणाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोविदुः”—इति ॥

दृङ्गवशिष्टः,—

“दृष्ट-चन्द्रममावास्यां शिनीवासीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुङ्कमाञ्जर्वट-चन्द्रां मर्षयः”—इति ॥

तदेवञ्चत्वारः पर्व-भेदानिरूपिताः । तेषु कुङ्क-व्यतिरिक्तानां चत्वारो
भेदानां सप्तचरोत्तराण-परिमितः काष्ठः सन्धिरित्युच्यते । कुङ्कासप्तचर-
द्वय-परिमितः काष्ठः । तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे,—

“अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवास्याः कुङ्कं विना ।

एतासां द्विस्रवः काष्ठः कुङ्कमात्रा कुङ्कः स्यता”—इति ॥

तत्र-स्रव-स्वरूपं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“सप्तचर-चतुर्भागत्वेतिरित्यभिधीयते ।

चुटि-द्वयं स्रवः प्रोक्तोनिमेवसु स्रव-द्वयम्”—इति ॥

एवञ्च सति, चुटि-ब्रह्माभिधेयानां भागानां चतुष्टयं स्रव-द्वय-रूपं
सप्तचर-समं भवति । तस्मिन् सप्तचर-परिमिते काष्ठे एकः पर्वणो-
भागः द्वितीयः प्रतिपदः । तदुभयं मिश्रित्वा सन्धिर्भवति । कुङ्क-प्रतिपदोः
सन्धिस्तु पूर्वस्माद्विगुणः । अष्टर-द्वय-परिमितत्वात् । मास्य-ब्रह्माष्ट-
पुराणयोः,—

“राका चानुमतिश्चैव सिनीवासी कुङ्कसाया ।

एतासां द्विस्रवः काष्ठः कुङ्कमात्रा कुङ्कसाया ॥

कुङ्किति कोकिलेनोक्ते चावाङ् काष्ठः समाप्यते ।

तत्काष्ठ-संज्ञिता चैषा अमावास्या कुङ्कः स्यता ॥

इत्येव पर्व-सन्धीनां काष्ठोत्पत्तिविधः स्यतः”—इति ।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रकान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टि-
काष्ठः,—इति तावत्प्राप्तम् । “सन्धौ यजेत”—इति श्रुतेः । नैवम् । सन्धेः
सूक्ष्मत्वात्तत्र चागालुष्ठानामुपपत्तेः । का तर्हि श्रुतेर्गतिः ? पार्श्व-द्वय-

लक्षणा,—इति ब्रूमः । यथा गङ्गायां घोषः,—इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽ-
नुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति, तथा सन्धिब्रह्मेऽपि पार्श्व-इयं लक्षयतु ।
अतएव श्रुत्यन्तरम् । “सन्धिमभितोद्यजेत”—इति । बौधायनोऽपि,—

“सूक्तत्वात् सन्धि-कालस्य सन्धेर्विषयउच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेषाम्यपरेण वा”—इति ॥

अत्र, पूर्वापर-ब्रह्माभ्यां सन्धेः प्राचीनं पर्व-दिनं पराचीनं प्रतिपदि-
नञ्चाभिधीयते । तत्र, पूर्वस्मिन् पर्व-दिने याग-प्रारम्भः, उत्तरस्मिन् प्रति-
पदिने याग-समाप्तिः । अन्वाधानमिध्मावर्हिः-सम्पादनमग्नि-परिग्रहउप-
स्तरणश्चेत्येवमादिः प्रयोगः प्रारम्भः । स पूर्वेश्वरनुष्ठेवः । तथा च तैत्ति-
रीय-ब्राह्मणे श्रूयते । “पूर्वेश्वरिध्मावर्हिः करोति, यज्ञमेवारभ्य गृही-
त्वापवसति”—इति । अतपय-ब्राह्मणेऽपि । “पूर्वेश्वरमग्निं गृह्णाति उत्तर-
महर्ष्यजति”—इति ।

तत्राग्नि-ग्रहणं नामाध्वर्युणा आचवनीय-मार्गपत्य-दक्षिणाग्निषु,
‘ममाग्ने वर्चः’—इत्यादिभिर्ध्वग्निः समिदाधान-लक्षणेऽन्वसन्धाने क्रिय-
माणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेन “अग्निं गृह्णामि,—इत्यादीनां मन्त्राणां
पठनम् । तदिदं पर्वदिने क्रियते । प्रतिपदिने तु “कर्मण्येवाङ्देवेभ्यः”—
इत्यादिभिर्ध्वर्युर्हस्तप्रक्षालन-तण्डुलनिर्वाप-पुरोडाशप्रदानादिलक्षणं
प्रयोगं करोति । तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गोभिलश्चाह,—
“पक्षान्ताद्यपवस्तव्याः पक्षद्वयोऽभियष्टव्याः”—इति ॥ अत्रोपवासब्रह्मे-
नाम्बुपस्तरणाद्विधिवक्षिता । तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देव-
तानां निवासत् । तदेतत्तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम् । “उपास्मिन्
शोचक्ष्माणे देवतावसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपसृज्याति”—इति ।

उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवति आद्यास्तयोऽंशविहितः काळः । न तु चतुर्थांशः । यागस्य तु पर्व-चतुर्थांशः प्रतिपदंशास्तयस्य विहितः काळः । न तु प्रतिपदस्य-चतुर्थांशः । तदेतद्वाह आगच्छि,—

“चीनंभानौपयस्तस्य यागस्य चतुरोविदुः ।

द्वावंशानुत्पुजेदन्धौ यागे च व्रत-कर्मणि”—इति ॥

तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्ष्णीऽप्याह,—

“पञ्चदश्याः परः पादः पचादेः प्रथमास्तयः ।

काळः पार्वण्य-यागे स्यादथान्ये तु न विद्यते”—इति ॥

तद्वशात्प्रातयोऽपि,—

“पर्वण्योत्पुञ्जचतुर्थांशस्याद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकाळः स विज्ञेयः प्रातश्चोमनीषिभिः”— इति ॥

अत्र, “प्रातर्”—इति विशेषणात् सूर्योदयस्योपरि शुक्लर्त्त-चयं याग-काल इत्युक्तं भवति । प्रतिपदस्यचतुर्थांशं विधेयं कात्यायनः,—

“न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागेः प्रतिपदः क्षप्ति ।

रक्षांसि तद्विषुन्मन्त्रि श्रुतिरेषा सनातनौ”—इति ॥

तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धि-पार्ष्णयोः प्रारम्भ-परिषमाप्नौ व्यवस्थिते । यदा पर्व-प्रतिपदावुदयमारभ्य पूर्ण-तिथी भवतः, तदा न सन्देह एव । यदा तु खण्ड-तिथी, तदा तु विर्णयोऽभिधीयते । तत्र गोभिलाः,—

“आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व-प्रतिपदोर्भवेत् ।

तद्वर्त्तयान्द्व्येत परतसेत् परेऽहनि ॥

पर्व-प्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ॥
 तस्मिन्नहनि चष्टव्यं पूर्वधुस्तदुपक्रमः ।
 आवर्त्तनात्परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
 परेद्युरिष्टिरित्येव पर्व-इत्य-विनिश्चयः”—इति ॥

आवर्त्तनमङ्गोमध्य-भागः । सौगाक्षिरपि,—

“पूर्वाङ्गे वाऽथ मध्याङ्गे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वधुस्तदर्थ्यागदध्यते ॥

अपराङ्गऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि सोभूते यागदध्यते”—इति ॥

एषु वचनेषु मध्याङ्गादि-ब्रह्मायौगिकाः, न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य
 प्रवृत्ताः । तथा सति “अङ्गोमध्यं मध्याङ्गः”—इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं
 मध्याङ्ग-ब्रह्मेणाभिधीयते । अतएव, गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः ।
 ज्ञातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः,—

“पूर्वाङ्गे मध्यमे वाऽपि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वधुस्तदर्थ्यागदध्यते”—इति ॥

अङ्गः पूर्वोभागः पूर्वाङ्गः । अङ्गोऽपरोभागोऽपराङ्गः । अतस्ताभ्यां
 ब्रह्माभ्यामावर्त्तनात् पूर्वोत्तर-भागवभिधीयते । वाजसनेयिनान्तु
 विज्ञेय-माह भाष्यार्थ-संग्रहकारः,—

“मध्यन्दिनात् स्यादहनीह यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं द्वितीया ।

सा खर्विका वाजसनेयिमत्या

तस्यामुपोष्याऽथ परेद्युरिष्टिः”—इति ॥

आवर्तनादूर्ध्वमस्ममथादर्वाग्यदा सन्धिर्भवति, तदाऽहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा । रात्रौ सन्धिस्तेत् सा तिथिर्द्वितीया । ते उभे अपेक्ष्य पूर्व्याह्ने सन्धिमती पर्वतिथिस्तृतीया भवति । तस्यां तृतीयायां तिथौ पर्वकालस्याप्यत्वात् सा सविर्केत्युच्यते । शास्त्रान्तराध्यायिनामी-
दृशे विषये पूर्वधुरन्वाधानादिकिं सन्धितिथाविष्टिः । वाजसनेयिणां तु सन्धितिथावन्वाधानसुत्तरतिथाविष्टिः । एवं सति, वाजसनेयिणां न कापि सन्धिदिनात् पूर्वधुरन्वाधानादिकमस्ति । सोऽयं विशेषः ।

आवर्तने ततः पुरा वा यदि सन्धिर्भवति, तदा वाजसनेयि-व्यति रिक्तानां पर्वचतुर्थ्यांने इष्टिः प्राप्नोति । तत्र विशेषमाह गार्ग्यः,—

“प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्सेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः” इति ॥

पर्वण्यस्तुर्थ्योऽंशः प्रतिपदस्तथोऽंशाश्च याग-कालत्वेन विहिताः । तत्र, पर्व-चतुर्थ्यांशस्य विषयउदाहृतः । प्रतिपदंशानां विषयउदाह्रियते । उषःकाले सन्धौ, प्रतिपदः प्रथमांशोयाग-कालः । निशीथे सन्धौ, द्वितीयोऽंशः । रात्रि-प्रारम्भे सन्धौ, तृतीयांशः ।

ननु, अनेन न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थ्यांशस्य प्रयोग-कालत्वं प्राप्नोति । तत्र प्रतिषिद्धं, “न यष्टयं चतुर्थ्योऽंशे”—इति श्रुतेः । अत-
स्मादृशे विषये यागएव लुप्येत,—इति चेत् । मैवम् । दृष्टव्यं तत्पणेन प्रतिप्रसवाभिधानात्,—

“सन्धिर्यद्यपराह्णे स्थाद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थ्यपि न दुष्यति”—इति ॥

एवं तर्हि, प्रतिषेधोनिर्विषयः स्यादिति चेत् । मैवम् । सद्यस्का-
ल-

विषये चरितार्थत्वात् । तच्च विषयं दर्शयति कात्यायनः,—

“सन्धिश्चेत् संगवादूर्ध्वं प्राक् सेदावर्त्तनाद्भवेः ।

या पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कास-त्रिधौ तिथिः—इति ॥

भाव्यार्थसंग्रहकारीऽपि,—

“अन्वाहितिद्यास्तरणोपवासाः

पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्व-सन्धिः

सद्यस्तु* यागः क्रियते समस्तः”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि । “पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्येवा
सद्यस्कासायां सर्वं क्रियते”—इति । सङ्गवावर्त्तनयोर्मध्ये पौर्णमासी-
प्रतिपदोः सन्धौ सति, पूर्वोदाहृतैर्वचनैः सन्धि-दिनात् पूर्वद्युरन्वाधाना-
दिकं प्राप्तम् । तच्च सद्यस्कास-वाक्यैः सन्धि-दिने उक्तव्यते ।

ननु, ईदृशे विषये सन्धि-दिनात्परदिने यागउक्तव्यताम् । तथा सत्य-
पराकादि-सन्धिविधानान्वाधान यागयोर्दिनभेदोभविष्यति । अस्ति चात्र
वृष्टान्तः, वाजसनेयिनामीदृशे विषयेऽन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्या-
प्युक्तत्वात् । नैवम् । अन्वय-व्यतिरेक-रूपाभ्यां विधि-निषेधाभ्यामस्याः
ब्रह्मयानिवारितत्वात् । तच्च, सद्यस्कास-विधयोऽन्वयरूपाः । प्रति-
पन्नतुर्थी-प्रतिषेधाव्यतिरेकरूपाः । एवञ्च सति, प्रतिषेध-वाक्यं साव-
काशं भवति ।

अमावास्यायां विशेषमाह वृद्धशतातपः,—

“द्वितीया चि-मुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्याऽऽ पराहिकी ।

* तदैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः सोम-दर्शनात्”—इति ॥
 सोऽयं विशेषोऽन्वाधानापस्तम्ब-विषयः । किं तु बौधायन-मता-
 नुष्ठायि-विषयः । अतएव बौधायनः,—

“द्वितीया चि-मुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्याऽऽ पराङ्गिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः सोम-दर्शनात् ॥

चतुर्दशी चतुर्थ्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपक्षेऽस्यात् पूर्वां तच्चैव कारयेत् ॥

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया चय-कारिणी ।

चरिष्ठिरमायां स्नाहूते कथादिकी क्रिया”—इति ।

एतेषां वचनानामयमर्थः । अङ्गि चतुर्दशी सम्पूर्णा, अस्तमयादर्वाग-
 मावास्या स्वल्पा । ततएवापराङ्ग-व्याप्त्यभावाच्चाह्वायान्वाधानाच्च वा
 पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते, तथापि प्रतिपदि द्विती-
 यायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्-
 क्षुतायाममावास्यायामितिः, स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दशां आह्वा-
 न्वाधानादिकं कर्त्तव्यम्,—इति । एतदेवाभिप्रेत्य सत्यन्तरे,—

“आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदिषाद्बदि* ।

— प्रतिपद्यतिपत्तिः स्नात् पञ्चदशां यजेत्तदा”—इति ॥

दृढवसिष्ठोऽपि,—

“इन्द्रौ निरुप्ते पथसि पुरस्तादुदिते विधेः ।

चक्षुर्मुखं ऊते तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेत्”—इति ॥

* यदा,—इति भु० पुस्तके वाठः ।

अस्यायमर्थः। यदा सम्पूर्ण-चतुर्दशामविशारेणामावासा-बुद्धिं कृत्वा
 उन्माधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापं करोति, कृते तस्मिन्नुपःकास्ते पूर्व-
 स्थान्दिशि चन्द्रमाउदेति, तदा न दर्श-कर्म भवितुमर्हति । दर्शकालस्या
 प्राप्तत्वात् । किन्तु कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्श-देवताअपनीय
 दाचादिगुण-विभिष्टान्यन्यादि-देवतान्तराण्युद्दिश्य हविः-प्रक्षेपोविहितः ।
 तदेतत्तैतिरीय-ब्राह्मणे श्रूयते । “यस्य हविर्निर्दत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
 अभ्युदेति तच्छुक्लान् विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दाचे पुरोडाश-
 मष्टाकपालं कुर्याद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधंस्रं ये चोदिष्टा-
 स्तान् विष्णवे त्रिविपिष्ठाय शृते चरं”—इति । सोऽयं दृष्टान्तः ।
 हविषि निरुप्ते सति ततज्जर्धं पूर्वस्थान्दिशीन्दाबुद्धिते सति दर्श-कर्म-
 विधेर्यद्गुण्यमुक्तरीत्या व्यवस्थितम्, तदेव वैगुण्यं सोमदिने पश्चिमदिशि
 चन्द्रेद्ये भवति—इति । एतदेव बौधायन-मतमुपोदलयति श्रुतिः ।
 “यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सोमो न दृश्यते तदहर्भोजे”—इति ।
 अयमर्थः । शिनीवाच्यां पुरस्ताच्चन्द्र-दर्शनं भवति, द्वितीया-युक्तायां
 प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रे दृश्यते, तयोर्बोधोर्मध्य-वर्तिन्यां कुक्कां द्विविधमपि
 चन्द्र-दर्शनं नास्ति, अतस्तस्मिन्दिने स्रष्टव्यम्,—इति । चन्द्र-दर्शनोपे-
 तायां शुक्ल-प्रतिपदि चागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

“यजनीयेऽङ्घ्रि सोमस्येदारण्यां दिशि दृश्यते ।

तच्च व्याहृतिभिर्ज्जला दण्डं दद्याद्भिजातये”—इति ॥

चन्द्र-दर्शन-राहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायन-कारिकासु पश्यते,—

“दृष्टेरलं प्रतिपदादिभवास्तु नाशः

सप्ताष्ट वा यच्च भवन्ति तस्यात् ।

जीष्वासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः

कल्पोऽथ दृक्कौ च भवेद्वितीयः”—इति ।

अयमर्थः । अमावास्या-तिथेः संवन्धिनीषु नाडीषु जीष्वासु सतीषु तस्मिन्दिने अस्समयात् पूर्वं प्रतिपत्-संवन्धिन्योनाद्यः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति, तदा तद्दिनमिष्टेरखं योग्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्या प्रतिपदौ यदा वर्ज्यते, तदा द्वितीयः कल्पोभवेत् ; अमावास्यायामन्वा-धाय सोम-दर्शन-रहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्यः,—इति । स्मृत्य-न्तरेऽपि,—

“अर्वागस्तमयाद् यच्च द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तच्च यागं न कुर्वीत श्रोदेवास्तु पराङ्मुखाः”—इति ॥

बौधायन-मतानुसारिणामन्वाधानवद्दर्श-आहुमपि खल्यमावास्यो-पेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम् । तथा च बौधायनेनोक्तम्,—

“यदा चतुर्दशीयामनुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या जीयमाणा तदैव आहुमाचरेत् ॥

चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यच्च न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद् यच्च भूते कव्यादिकौ क्रिया”—इति ॥

चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते, किन्त्ववसाने खल्यमा, सा च परदिने जीयते, तदानीं चतुर्दश्यां आहुमाचरेत् ।

ननु, चन्द्र-दर्शनेपेतायां प्रतिपदि इष्टिः समाप्ता । तथा च शतपथ-ब्राह्मणम् । “यदहः पश्चाच्चन्द्रमाभ्युदेति तदह्यजन्निमाँ-ल्लोकानभ्युदेति”—इति । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि । “एषा वै सुमना-नामेष्टिर्यमभि यजमानं पश्चाच्चन्द्रमाभ्युदेत्यस्मिन्नेवासौ लोके समृद्धि-

भवति”—इति । अयमर्थः । सेवमिष्टिस्तत्र-दर्शनोपेते दिने क्रियते, सेवमिष्टिः सुमनःप्रसन्न-वाच्या, तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यं यजमान-मभिलषन् तस्मिन्नेव दिने पश्चाच्चक्रमाचदेति, तस्मै यजमानावाप्तिम् लोके सम्बद्धिर्भवतीति । बाह्वम् । तदेतच्छ्रुति-इयं बौधायन-सत्तात्-सारि-व्यतिरिक्त-विषयम् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्यतुर्धाम्ने वामचदाहृतः ।

ननु, बौधायन-व्यतिरिक्तावामपि चक्र-दर्शन-योग्यं द्वितीय-भुतं प्रतिपदिनमिष्टौ निश्चिद्धम् । तथा च सति,—

“पर्वणोऽग्रे चतुर्थे तु कार्या नेष्टिर्दिजोत्तमैः* ।

द्वितीया-धत्तं यस्मान् दूषयन्त्याशुसायवाः”—इति ॥

तदेतदावर्त्तन-तत्पूर्वकालयोः सन्धौ सति ब्रह्म्यम् । अपराह्णादि-सन्धिषु पर्वचतुर्थकोष्ठानप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकृतिरूपायादष्टेः कालो-निरूपितः । विहृतेषु कालोनिरूप्यते । तत्र कात्यायनः,—

“आवर्त्तनात् प्राग्गृहि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतोऽथदि स्नात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परेषु”—इति ॥

आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धि-दिने प्रथमं† प्रकृति-यागं कृत्वा पश्चाद्विहृतिर्भवन्ती यागः कर्त्तव्यः । यस्यावर्त्तनात्परतः सन्धिः, तदा केवल-विहृति-यागः सन्धिदिने कर्त्तव्यः, प्रकृति-यागस्य सन्धिदि-

* कर्त्तव्येष्टिर्दिजोत्तमैः,—इति सु० पुस्तके वाठः ।

† प्रथमं,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

मात्स्यरेषुरनुष्ठेयइत्यर्थः । आकर्त्तने, ततः पूर्वकास्त्रे, परकास्त्रे वा सम्भि-
रित्येतेषु चिन्त्यपि पक्षेषु सम्भिदिनएव विकृतेरनुष्ठानम् । प्रकृतेषु
पूर्वोक्तरीत्या सम्भिदिने परेषुखानुष्ठानं भवतिष्ठते । इष्टीनां सर्वाणां
दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः । “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः”—
इत्यादयः काण्डान्तर-पठिताः काम्येष्टयोर्विकृतयः । तच्च, “प्रकृतिवदि-
कृतिः कर्त्तव्या”—इति न्यायेन विकृतीनामपि सम्भिदिनात् परेषुः
कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं, तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

इष्टि-विकृति-न्यायः पशुविकृति-सोमविकृतयोरपि द्रष्टव्यः । पशूनां
सर्वेषामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः । “वायव्यं श्वेतभासमेत भूति
कामः”—इत्यादयः काण्डान्तर-पठिताः काम्यपशवोर्विकृतयः । सोम-
यागानां सर्वेषामग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्त्यवोऽश्वतिराचादयः विकृतयः ।
त्रिविधानामिष्टि-पशु-सोम-विकृतीनां पर्येव कालः । तदेतदापस्तम्ब-
आह । “यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत, सोऽमावास्यायां*
पौर्णमास्यां वा यजेत”—इति ॥ अत्रापि पूर्ववत् प्रतिपदि कदाचि-
दिष्टि-प्राप्तौ तद्वातृत्तये पुनः कालोविधीयते । तस्माद्विकृतीनां पर्येव
कालः,—इति स्थितम् ।

ननु, प्रकृतेर्यथोक्त-कालात्कालान्तरं कश्चित् कथ्यते,—

“षोडशेऽहम्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि”—इति ॥

अयमर्थः । पूर्वं प्रतिपदिनमारभ्य गणनायामागामि प्रतिपदिनं षोडशं

* अमावास्यायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

भवति। तत्रेष्टिरमौष्टोत्तमा। ततः पूर्वस्मिन् पञ्चदशे दिने मध्यमा। ततः पूर्वस्मिन् चतुर्दशेऽहनि जघन्या। तदेवं काल-चयं विहितम्। उत्तम-कालात् षोडशदिनादूर्ध्ववर्तिनि सप्तदशे दिने प्रतिषिद्धा। वाढम्। तत्रोत्तम-मध्यम-पक्षौ शास्त्रीयौ। तिथीनां वृद्धिचयाभावे सत्युत्तमः पक्षः प्राप्नोति। एकस्मिन् दिने क्षीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति। जघन्य-पक्षस्तु न शास्त्रीयः। दिन-द्वय-चयाभावात्। अतो जघन्य-ग्रहोऽग्निषेध-विवक्षया प्रयुक्तः, न तु पक्षान्तर-विवक्षया*।

ननु, तिथि-वृद्धाविष्टेः सप्तदशी तिथिः कदाचिद्भवति, तत्कथं, “पापा सप्तदशेऽहनि”—इति प्रतिषेधः। नायं दोषः। अस्य-तिथि-वृद्धौ यदा षोडशदिने अमावास्या दशघटिका सप्तदशदिने प्रतिपदवृद्धे, तदानीं प्रतिपच्चतुर्थाग्रस्येष्टि-कालत्व-भ्रान्त्याऽनुष्ठानं प्रसक्तं वचनेन निवार्यते†। तच्च न्याय्यं, पूर्वाह्न-सन्ध्युपेत-दिने एव इष्टेः कर्त्तव्यत्वेन निर्णीतत्वात्। यदा तु, महत्या वृद्ध्या षोडशदिने अमावास्या सम्पूर्णा सप्तदशे दिने प्रतिपत् सम्पूर्णा, तदा न प्रतिषिध्यते।

ननु, बौधायनेन चयोदश-सप्तदश-दिनयोरन्वाधानं प्रतिषिध्यते;

“यचौपवसथं कर्म यजनीयात् चयोदशम्।

भवेत् सप्तदशं वाऽपि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

अत्र, यजनीयं प्रतिपद्दिनमारभ्य पञ्चदशदिनमौपवसथस्य मुख्यः कालः, तिथि-क्षये चतुर्दशदिनम्, तिथि-वृद्धौ षोडशदिनम्। तथा

* नक्षत्रीकार्यपक्षान्तरविवक्षया,—इति वि० पुस्तके पाठः।

† भ्रान्त्याऽनुष्ठानप्रसङ्गावनेन वचनेन निवार्यते,—इति वि० पुस्तके पाठः।

सति, चयोदश-सप्तदशयोः प्रसक्तिरेव नास्ति, तत्कथं प्रतिषिध्यते,—
इति चेत् । एवं तर्क्यमप्रसक्त-प्रतिषेधो नित्यानुवादोऽस्तु । अस्ति
चाप्रसक्त-प्रतिषेधरूपो नित्यानुवादो वेदे, “न पृथिव्यां मान्तरौचे न
दिव्यग्निसेतव्यः”—इति । पूर्वच पर्वप्रतिपदोः सन्धिसुपजीव्यान्वाधानेष्टि-
कास्तौ व्यवस्थापितौ । तत्र, तिथि-त्रय-दृष्ट्योः सन्धि-विषये किञ्चि-
द्विशेषमाह कात्यायनः—

“परेऽग्नि घटिका-न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु याः ।

तदर्द्धकृष्टा पूर्वस्मिन् द्वात्र्य-दृष्टौ प्रकल्पयेत्”—इति ॥

लौगाक्षिरपि,—

“तिथेः परस्मादघटिकास्तु याः स्यु-

न्यूनास्तथा चाभ्यधिकास्तु तासाम्* ।

अर्द्धं वियोज्यञ्च तथा प्रयोज्यं

द्वात्रे च दृष्टौ प्रथमे दिने तत्”—इति ॥

पूर्वक्षुरमावास्या पञ्चदशघटिका परेषुः प्रतिपदपि तावती, तदा यथा-
स्मितत्वमेवोपजीव्य सन्धिर्विश्लेषः । यदा प्रतिपदः षट् घटिकाः क्षीयन्ते,
तदा घटिका-त्रय-द्वात्रयोऽमावास्यायां योजनीयः । तस्मिन् योजिते
द्वादशघटिकाऽमावास्या भवति । तदाऽऽवर्त्तनात् पूर्वं सन्धिः सम्पद्यते ।
अनेनैव न्यायेन घटिका-त्रय-दृष्टौ योजितायामष्टादशघटिकाऽमावास्या
भवति । तथा सत्यावर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिर्भवति । इत्येवं सन्धिं विज्ञाय
तदनुसारेणान्वाधानेष्टी अनुष्ठायते ।

* तासाम्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† तदेवं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

द्वितीय-निर्णयः ।

ननु, इष्टि-काखवद्गृहण-कालोऽप्यत्र निर्णेतव्यः । पर्व-प्रतिपत्-
सन्ध्युपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च वृद्धमार्गः,—

“पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राज्ञः सम्पूर्ण-मण्डलम् ।

यस्यते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरे”—इति॥

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“यावान् कालः पर्वणः स्नानावान्* प्रतिपदादिभिः ।

रवीन्दु-ग्रहणेऽनेहा स पुच्छोमिश्रणाद्भवेत्”—इति॥

अनेहा कालः । बाढम् । यद्यप्यस्ति सन्ध्युपजीवनं, तथापि निर्णै-
तव्यांशस्य तिथि-विषयस्याभावादस्मिन् प्रकरणे न तद्योग्यम् । कर्त्तव्य-
विशेषरूपरितन-प्रकरणे निरूपयिष्यते ।

॥०॥ इति माधवीये काल-निर्णये द्वितीयादि-तिथि-

निर्णयाख्यं चतुर्थं प्रकरणम् ॥०॥

अथ प्रकीर्णकाख्यं पञ्चमं प्रकरणम् ।

द्वितीय-चतुर्थार्थां प्रकरणाभ्यां प्रतिपदाद्याः पञ्चदशमन्ताः सर्वा-
स्तिथयोनिर्णीताः । अथ प्रकीर्णकरूपे पञ्चमप्रकरणे नक्षत्र-योगादयः†
काल-विशेषेषु कर्त्तव्य-विशेषाश्च संक्षेपेण निरूप्यन्ते । अत्रापि तिथिवत्

* तावद्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नक्षत्रविशेषादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सम्यक्-नक्षत्रे सन्देहाभावात् खण्ड-नक्षत्रे निर्णयोद्विष्यते । स च निर्णयोदर्शितो विष्णुधर्मोत्तरे,—

“उपोषितं नक्षत्रं यस्मिन्समियाद्भविः ।

युज्यते यत्र वा राम, निग्रीये शस्त्रिणा सह”—इति ॥

अत्रास्तमययोगे निग्रीययोगश्चेति योग-द्वयं प्रयोजकम् । अस्तमय-योगो मुख्यः कल्पः, निग्रीययोगोऽनुकल्पः । योग-द्वये सन्ने सत्यनुष्ठान-मतिप्रशस्तम् । अदा तु पूर्वेषुः केवलानिग्रीय-योगः परेषु केवलानुष्ठान-मययोगः, तदा मुख्यकल्पानुष्ठाने परेषु रेवोपवासः । तथा सति, प्रातः सकल्प-काले नक्षत्र-सङ्गादोऽपि लभ्यते । निग्रीये शस्त्रिणा युज्यते,—इति ज्योतिःशास्त्र-सिद्धस्य शस्त्रि-योगस्य विवक्षितत्वात् नक्षत्र-सङ्गावगात्रमभिधीयते,—इत्यवगम्यम् । दिवद्वयेऽप्यस्तमय-योगाभावे निग्रीय-योगेन पूर्वेषु रेवोपवासः । तदाह सुमन्तुः,—

“यच्चार्द्धरात्रादवाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तत्र नक्षत्र-ग्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत्”—इति ॥

नात्र तिथिष्विवैकभक्त-नक्षत्रयोर्मध्याह्न-प्रदोष-व्याप्तिभ्यां निर्णयः । किन्तु पवास-नक्षत्रेण तदुभयोः कर्तव्यता । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“तत्र सोपवसेदृच्छे यस्मिन्निग्रीयादधोभवेत् ।

उपवासे यदृच्छं स्यात्तद्धि नक्षत्रकभक्तयोः”—इति ॥

यन्तु विष्णुधर्मोत्तरे,—

“सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोऽरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाप-दृष्टौ न कारकम्”—इति ॥

तदुपवास-व्यतिरिक्त-व्रतादि-विषयम् । यदपि बोधायन-वचनम्,—

“सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने त्वक्षमयं प्रति”—इति ।

तत्पिष्ट-कार्य-विषयम् ॥ यद्यपि मार्कण्डेयेनोक्तम्,—

“तन्मन्त्रमहोरात्रं यस्मिन्मन्त्रमितोरविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्मन्त्रं भवेद्दिनम्”—इति ॥

तस्यायमर्थः । द्विविधोनक्षत्र-संबन्धी काल-विशेषः, अहोरात्रोद्दिनश्च । तत्रोदितं कर्मापि द्विविधम्, अहोरात्र-साध्यन्दिन-साध्यश्च । उप-वाचैकभक्तादिकमहोरात्र-साध्यम् । यद्यपि, विशिष्ट-काल-निष्पाद्यं भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं, तथापि तस्मिन्महोरात्रे भोजनान्तरस्यैक भक्तादि-नियम-पातितया भोजनान्तर-परित्याग-सहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादि-स्वरूपत्वादहोरात्र-साध्यत्वमप्यविरुद्धम् । दिनमात्र-साध्यानि तु दान-व्रत-आङ्गानि, तेषामन्येव विधानात् । तत्रोपवासादौ नात्र-त्रोऽहोरात्रोपहीतयः । व्रतादौ तु नात्रचं दिनङ्गहीतयम् । अहो-रात्रस्य नात्रचत्वं, सूर्यास्तमयकाले नक्षत्र-व्याप्या सम्पद्यते । दिनस्य तु नात्रचत्वं, सूर्योदये नक्षत्र-व्याप्या सम्भवति,—इति । यद्यपि, ‘यस्मिन्नु-देति सविता’,—इत्यत्र सूर्योदय-काले नक्षत्र-सङ्गावमात्रं प्रतीयते, न तु परिमाण-विशेषः ; तथापि, त्रि-मुहूर्त्त-परिमाणस्य तिथौ * कृत्स्न-त्वान्तदेवात्रानुसन्धेयम् ।

ननु, दान-व्रतवच्छाङ्गेऽपि नात्रच-दिन-स्वीकारे प्रातःकालमात्र-व्यापि-नक्षत्रेऽपि आङ्गं प्रसज्येत । नैवम् । अपराहस्य आङ्ग-काल-त्वेन तद्वाप्तेरपेक्षितत्वात् । तथा च स्मृतिः,—

* तिथिषु,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“नक्षत्रे स्मरिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्र-कार्याण्यत्रैव तिथि-कर्म तथैव च”—इति ॥

नक्षत्रेणैव न्यायेनैकभक्ते मध्याह्न-व्यापि-नक्षत्रं यावन्मिति ब्रह्म-
जीयम् । उपवास-नक्षत्रस्यैकभक्ते प्रतिपदोक्तत्वात् । यदपि सति
वचनम्,—

“तिथीनामन्तिमोभागस्तिथि-कर्मसु पूजितः ।

नक्षत्राणां पूर्व-भागस्तु नक्षत्र-कर्मसु पूजितः”—इति ॥

तत्र, तिथ्यन्तस्य पूज्यत्वं दान-व्रत-विषयम् । नक्षत्र-पूर्वभाग-पूज्यत्वं
उपवासादि-विषयम् । उपवासादि-व्यतिरिक्ते तु दैवे कर्मणि नक्ष-
त्रस्याप्यन्यभाग-पूज्यत्वं द्रष्टव्यम् । नक्षत्र-विशेषेषु पूर्वरूपस्य लिङ्गस्य,

“अवधेन तु यत्कर्म उत्तराषाढ-संयुतम् ।

संवत्सर-कृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठा-संयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरण-संज्ञकम्”—

इति निषिद्धत्वात् ।

योगेषु तु कस्य चिद्विज्ञस्य पूर्वद्युर्निर्णीयमात्र-व्याप्तिं प्रत्यसूचकत्वा-
त्सायङ्कालादि-व्याप्तिर्भावात् । यदि योगः पूर्वद्युर्निर्णीयमात्रं व्याप्नुयात्*
तदा परेद्युरहनि पारणं प्राप्नुयात्, रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वात् ।
अतोऽहन्वेव व्यतीपात-पारणं ब्रुवच्छास्त्रं पूर्वद्युर्दिवसे सायङ्कालादि-
योगं प्रयोजकं सूचयति । तस्माद्विष्कम्भादि-योगउपवासादौ पूर्व-

* प्राप्नुयात्,—इति सु० क० पुस्तकयोः पाठः ।

विद्रोहहीतव्यः, दान-व्रतबोधदय-व्यापी याज्ञः, आहूय्य तु कर्ष-
कास-व्यापी,—इति निर्णेतव्यम् ।

यव-वासवादि-करणानिर्णयार्ह-परिमितेन दिनद्वयाव्याप्तिनास-
न्देहोनास्ति । तस्मादुदयेऽस्समये वा यस्मिन्दिने करण-सङ्गावः, तस्मि-
न्नेव दिने तत्कर्मानुष्ठेयम् । यदा तु सायंसन्ध्यामारभ्य परेषुद्दयान्तराज्जेव
करणं समाप्यते, तत्र कथमिति चेत् । तदा, भद्रा-करणोक्त-न्यायेन
सर्वेषु करणेषु निर्णयः,—इति ब्रूमः । भद्रा-करणे च निर्णयोभविष्यो-
त्तरे भद्रा-व्रते पद्यते,—

“यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्दिने भारत ।

उपवासस्तु निचमङ्गुर्ध्वारौ नरोऽपि ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिन-द्वये ।

कार्यं, तेनोपवासः स्यादिति पौराणिकोक्तिभिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहर-त्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यएकभक्तान्ततोऽन्यथा”—इति ॥

उदयादारभ्य यावदस्समयं विष्टि-सत्तायां नास्ति उपवासे सन्देहः ।
यदा तु प्रहरमात्रे विष्टिर्नास्ति तस्योपरि प्रहर-त्रयं विष्टिर्भवति, तदा
कृत्स्न-दिन-व्याप्तेर्भद्रायाश्चभावेऽपि एकदेश-व्याप्तेः सङ्गावादुपवासे-
ऽनुष्ठेयः । ‘अन्यथा’—इत्यनेनैकदेश-व्याप्त्यभावोऽपि विवक्षितः । तस्मिन्
पक्षे समनन्तरातीत-वचनादिनद्वयेऽप्येकभक्तं कार्यम् । यस्तु भद्राभक्तं
सङ्कल्पगोशोराचमुपोषितुं न शक्नुयात्, अथौ भद्रा-युक्त-चटिकासु
भोजनमपरित्यजेत् । भद्रा-रहित-काले भुक्त्वाऽपि उपवासस्तु हीयते ।
तथा च भविष्योत्तरे पद्यते,—

“ज्ञातः समूह्य तामेव ब्राह्मणं च स्वग्रन्थितः ।

ऽतोऽमुञ्जीत राजेन्द्र, यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवाऽन्तेऽपि भद्रायाः कामतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चिद्भक्षयेत् प्राज्ञोऽयावद्भद्रा प्रवर्त्तते’—इति ॥

अङ्गसूत्रमभागे यदा भद्रा-प्रवेशस्तदानीमेकदेशे भद्रा-योगिभो-
दिनस्य तदुत्तार्हत्वादङ्गस्य भद्रा-प्रवेशात् प्रागेव भोजने प्राप्ते सत्यमुक्तेन
पूजादेरनुष्ठेयत्वाद्भद्रा-रहितेऽपि काले पूजादिकं न विद्यते । यदा
तु भद्रायाश्च भुङ्क्ते, तदा-कर्म-काल-व्याप्ति-ब्राह्मणोपेतकालएव
पूजादिकं कर्त्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि भद्रा-युक्त-घटिकासु न किञ्चिद्भक्ष-
येत्, तावतैव भद्रोपवासः पूर्यते ।

ववादि-करणेषु कस्यापि विशेषस्य ब्राह्मेण्यानुक्तत्वात् भद्रायां कृत्तस्य
न्यायस्यातिक्रमे कारणाभावाच्चायमेव निर्णय-प्रकारः सर्वोऽपि योज-
नीयः । न च, तिथि-मन्त्र-योग-करणानां पञ्चाङ्गान्तःपातिनां
निर्णयं कृत्वा तदन्तःपाती शास्त्रीय-कर्म्मोपयोगी वारः कुत उपेक्षितः,—
इति ब्रह्मजीयम् । अक्षराच-परिमितत्वेन वाचरे सन्देहाभावात् ॥

तदेवं मन्त्र-योग-करणानि निर्णीतानि ॥

अथ संक्रान्तिनिर्णीयते ॥

मेघादिषु द्वादशरात्रिषु क्रमेण सञ्चरतः सूर्यस्य पूर्वस्याद्राशेऽन्तरराशौ
संक्रमणं प्रवेशः संक्रान्तिः । अतस्तत्तद्वाग्नि-नाम-पुरःसरं सा संक्रान्तिर्य-
पदिश्यते । राशयश्चामी, मेघ-वृष-मिथुन-कर्कट-सिंह-कन्या-तुला-
वृश्चिक-धनुर्-मकर-कुम्भ-मीन-नामकाः । तेषु द्वादशसु चत्वारि चिकानि
भवन्ति । तत्रैकैकस्मिंस्तत्रे क्रमेण चर-स्त्रिर-दिक्षमावाप्तयोराशयः ।

तथाच, चतुर्षु चिकेषु मध्ये ये मध्यमावृषभ-सिंह-वृश्चिक-कुम्भ-नामकाः
स्त्रिररात्रयस्त्रारः, तेषां विष्णुपदमिति* नाम स्थितिषु प्रसिद्धम् ।
ये तन्निमामिथुन-कन्या-धनुर्-मीन-नामकादिस्त्रिभावारात्रयस्यो षड्-
त्रीतिमुख-संज्ञकाः । ये पुनः प्रथमे मेष-कर्कट-तुला-मकररूपास्त्र-
वारस्त्ररारात्रयः, तेषु मेष-तुले विषुव-संज्ञके । कर्कट-मकरावयन-
संज्ञकौ । तदेतत् सर्वं वृद्धवसिष्ठः आह,—

“अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षड्गीतयः ।

चतुस्त्रोविष्णुपद्यस्य संक्रान्तयोद्वादश स्थिताः ॥

भर्षा कर्कट-संक्रान्ती द्वे तदगदक्षिणायने ।

विषुवे तु तुला-मेषौ गोत्र-मध्ये ततोऽपराः ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्गीतिमुखाः प्रोक्ताः षड्गीतिगुणाः फलैः ॥

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे सैव रवेर्गतिः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलैः—इति ॥

विषुवाभ्यामयनाभ्यां च युक्तं राशि-चतुष्कं † गोत्रइत्यभिधीयते ।
तत्र, मेषाख्य-विषुवस्य कर्कटाख्यायनस्य च मध्ये विष्णुपद-संज्ञकोवृषभः
षड्गीति-संज्ञकं मिथुनञ्च तिष्ठति । तथा, कर्कटाख्यायनस्य तुलाख्य-
विषुवस्य च मध्ये सिंह-कन्यके । तुला-मकरयोर्मध्ये वृश्चिक-धनुषौ ।
एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गालवोऽप्याह,—

* विष्णुपदी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† मृग,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ राशिचक्रं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“खिरभे विष्णुपदं षड्भूतिधुगं हितनुभे तुला-मेवौ ।

विषुवन्तुर्ये दक्षिणमयनं सौम्यं मृगे सूर्ये” —इति ।

भगवद्वाच्योराशिः । खिरराशौ स्थिते सूर्ये सति विष्णुपदं भवति ।
दक्षिणभावरराशौ सूर्ये स्थिते सति षड्भूतिधुगं भवति । तुला-मेव-इत्ये
सूर्ये स्थिते सति विषुवं भवति । तुर्ये कर्कटके दक्षिणायनम् । मृगे मकरे
सौम्यं सोमदिङ्नामकमुत्तरायणम् । तैरेतैः संक्रामेदैः राशयोव्यवह्रिय-
ते । तद्वाशि-संवन्धात्तद्वाशि-संक्रान्तीनामपि तान्येव नामानि । तासु च
संक्रान्तिषु होमस्नानादिकमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञातातपश्चाह,—

“संक्रान्तौ यागि दत्तानि हव्य-कथ्यानि दाद्वभिः ।

तानि मित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

रवि-संक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मसु रोगी स्याद् दुःख-भागीह जायते” —इति ॥

स्नानदानादिविध्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनु-
कल्पएवादर्थव्यः । तदाह देवः,—

“संक्रान्ति-समयः सुखोदुर्मेयः पित्रितेजसैः ।

तद्योगादप्यधसोर्ध्वं चिन्मन्त्राद्यः पविचिताः” —इति ॥

देवाव्यवधानादत्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तर-राशोर्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं
परित्यज्य यावता कालखेगेनोत्तरराशिं प्रविशति, स खेगोयोग-दृष्टिं
विना मांस-दृष्ट्या दुर्लभ्यः । अतोऽतुष्टाने मुख्य-संक्रान्तिकालासम्भवात्
संक्रान्ति-संवन्धिणौ पूर्वोत्तरकालौ गृहीतव्यौ । संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोः
कालयोरेकैकस्मिन्निर्गटिकाः पुण्याः,—इति सामान्येनोक्तम् । तत्र
विशेषमाह बृहवसिष्ठः,—

“अतीतानागतं पुच्छे दे उदन्दक्षिणाचने ।

चिन्तत्कर्कटके नाद्योमकरे विंशतिः स्यता” —इति ॥

उदग्गचनमतीतं सपुच्छं भवति, दक्षिणाचनमनागतं पुच्छम् । चिन्त-
दित्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । कर्कटाख्याद् दक्षिणाचनात् प्राचीना-
चिन्तद्दृष्टिकाः पुच्छाः । मकराख्यादुत्तरायणादूर्ध्वकालीनाचिन्ति-
चटिकाः पुच्छाः । वृक्षस्यतिरपि,—

“अचने चिन्तति* पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्तमाने तुष्टामेवे नाद्यस्तुभवतोद्व” —इति ॥

नचाच चिन्तद्दृष्टिका-वादिना सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः ।
सामान्यवचनस्याभ्यनुज्ञा-परत्वात् । विशेषवचनोक्तोचटिका-सङ्कोचएव
प्रशङ्काः,

“याथाः सञ्ज्ञितानाद्यस्तासाः पुच्छतमाः स्यताः” —

इति देवसेनोक्तत्वात् । केनापि निमित्तेन सञ्ज्ञित-चटिकासङ्कोच-
नासम्भवे चिन्तद्दृष्टिकाः परमावधित्वेनाभ्यनुज्ञावन्ते । कश्चीतिषु ततो-
ऽपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“वड्ग्रीत्यामतीतायां षष्टिस्तासु नाडिकाः” —इति ।

विष्णुपद्यां प्रशस्तकालं स एवाह,—

“पुच्छायां विष्णुपद्यां प्राक् पद्यादपि षोडश” —इति ।

सङ्ग्राहणीनां पूर्वोत्तरौ पुच्छकालौ निर्णीतौ । तासु संक्रान्तयोः
कदाचिदङ्गि भवन्ति कदाचिद्राचौ भवन्ति । तद्भेदादनुष्ठान-भेदमाह
वृद्धवशिष्ठः,—

* चिन्तति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अङ्गि संक्रमणे पुष्पमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ।

राशौ संक्रमणे भागोर्दिगार्द्धं खान-दानयोः ॥

अर्द्धराश्यादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धमुदयान्तर-दयम् ॥

पूर्णे चेद्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥

प्राङ्गर्दिगद्वयं पुष्पं सुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति ।

अङ्गि यदा संक्रान्तिर्भवति, तदा कृत्स्नस्याङ्गः पुष्पत्वं, राशौ संक्रमणे पूर्वोत्तर-दिगार्धयोः पुष्पत्वं विदधता वचनेनार्थाद्राशौ खान-दानादिकं प्रतिविध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि दक्षिणावस्थे पूर्वभागे प्राञ्चत्वं बाधितोत्तरभागेऽनुष्ठानं भवति । अस्तमय-प्राचीन-क्षय-भाविन्युत्तरावस्थे चोत्तर-भाग-प्राञ्चत्वं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठा-तव्यम् । उत्तर-भाग-प्राञ्चत्वं मध्याह्नादि-संक्रमण-क्रियव्यम् । तत्राह-न्येव हेयोपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात् । अनेनैव न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभाग-प्राञ्चत्वं भवति । अस्तमय-प्राचीन-भाविषु षड्भौतिमुखेष्वुत्तरभाग-प्राञ्चत्वं परित्यज्य मकर-न्यायेन पूर्वभाग-प्राञ्चत्वं विधातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभागएवानुष्ठान-सम्भवात्तद्विद्वद्भ्यः पूर्वभाग-प्रा-ञ्चत्वं न विधीयते । उभयभागप्राञ्चत्सोपेतेषु विषुवद्विषुपदेषु मध्याह्न-भाविषु पूर्वोत्तरत्र वा स्वेष्ट्याऽनुष्ठानव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभाग-प्राञ्चत्वं बाध्यते । अस्तमयप्राप्तेषु तेषु उत्तरभाग-प्राञ्चत्वं बाध्यते,—इति विवेकः । एतदङ्गनामुसारेण यस्य संक्र-मणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहिता नाशः पुष्पाः,

इवत्सन्निहिताः पुष्पतराः, अत्यन्तसन्निहिताः पुष्पतमाद्रष्टव्याः ।

यदा रात्रौ भागोः संक्रमणं भवति, तदा तस्यारात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धं प्रहर-इदं ज्ञान-दानयोः पुष्टम् । कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति विवक्षायां तदुभयम् अर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । रात्रेरर्द्धमर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका द्वितीयप्रहरस्य प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वय-युक्तः कालः । तस्मादर्द्धरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रिया कार्या । अर्द्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरकालीनादुदयादूर्ध्वं प्रहरद्वयं पुष्टम् । पूर्वेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृतं पुष्टम् । तदुक्तं भविष्योत्तरेऽपि,—

“संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः* पूर्वपश्चिमाः ।

संक्रान्ति-कालोविज्ञेयस्तत्र ज्ञानादिकक्षरेत्”—इति ।

अत्रेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षड्भौतिः स्यात्, तदानीमेतद्वचना-नुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुष्पत्वाद् यद्यप्येष्टिकोविकल्पः प्राप्नोति, तथाप्युत्तरदिने षष्टिघटिका-प्रतिपादक-प्रातिस्निक-वचनानुपह-साभा-नचैवानुष्ठानमर्थम् । विषुवयोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्निकवचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः सामान्येन प्राशस्त्य-प्रतिपादकत्वात् । प्रकृतवचनं पूर्वोत्तरदिने साम्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वपश्चि-अन्तरस्मिन्वा स्नेह्याऽनुष्ठानमिति विकल्प्यते । अथनयोस्तु प्रका-रान्तरं दृश्यते ।

अथनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रहृत्तासु

* षड्यामाः,—इति पाठान्तरम् ।

परेधुरनुष्ठानमित्यत्र न कोऽपि सन्देहः । अर्द्धरात्रात् पूर्वं प्रवृत्तासु तासु दशसु मध्ये षड्विंशति-व्यतिरिक्तानां षष्ठां पूर्वदिनेऽनुष्ठान-मित्यत्रापि नास्ति सन्देहः । षड्विंशत्यां तु प्रकृतवचनेन पूर्वधुरनुष्ठानं प्राप्तम्, षष्टिषटिका-प्राशस्त्य-प्रतिपादक-प्रातिखिकवचनेन परेद्युः प्रा-प्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वधुरनुष्ठानमिति निर्णयोद्भूतः । कुतः ?

“विष्णुपक्षां धनुर्मीननृपकन्यासु* वै यदा ।

पूर्वात्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्च नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्तामनीषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि”—इति—

स्मरते । यदा रात्रौ पूर्वभाग-गतं विष्णुपक्षी-षड्विंशति-संक्रमणं भवेत्, तदा पूर्वधुरपराह्णे पञ्च नाद्यः पुण्याः । उत्तरभाग-गते तत्संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पञ्च नाद्यः पुण्याः । न चैवं सति प्रहरद्वय-पुण्यत्व-विरोधः,—इति वाच्यम् । पञ्चनाडिका-वचनेषु पुण्याधिक्यस्य विव-क्षितत्वात् । अतः प्रहर-द्वय-वाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते,—

“असमूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ।

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

अर्द्धरात्रे त्वसमूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

समूर्णे उभयोर्ज्ञेयमतिरिक्ते परेऽहनि”—इति ॥

अत्र भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुपलक्ष्यते । यदा, भास्करशब्दो- न सूर्ये रूढः किं तु यौगिकः, भासं करोतीति व्युत्पत्ति-सम्भवात् ।

* भृगुः कन्यासु,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तद्याच, सूर्यदिव दिनेऽपि भास्करमन्दोद्युक्तः । तस्यापि भासं प्रत्यधि-
 करणकारकत्वात् । भास्करो दिवसे विद्यमानः* प्रहरचतुष्टयं, तस्माद्धं
 प्रहरद्वयम् । आदित्यास्त्रमण्डलोपरितनन्नागामिद्धर्मोदमात्राचीनः
 काखोराचिः । उदयोपरि अक्षममात्राचीनः काखोदिकम् । उदयास्त-
 मयकालौ चत्विहपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रि-दिवसाभ्यां पृथक्,—इत्येके ।
 रेखामात्रस्यापि सूर्यमण्डलाग्रस्य दृश्यमानतया दिवसान्तःपातिनौ,—
 इत्यपरे । सर्वथाऽपि न रात्रौ तयोरेकभावः । सा च रात्रिस्तेषां भि-
 द्यते; मध्यवर्त्तिघटिकादद्यात्प्रकण्ठोभागस्तत्पूर्वोत्तरार्द्धं द्वौ भागौ ।
 तत्र, पूर्वभागः, असम्युर्ध्वार्द्धरात्रे,—इत्यनेन विवक्ष्यते । तस्मिन् यदा
 संक्रान्तिस्तदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं यत्पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुष्पम् ।
 अपूर्वम् अक्षरौदये,—इत्यनेनार्द्धरात्रादस्तनन्तरभावी रात्रिभागोवि-
 क्षितः । पूर्वोत्तरयोर्निष्ठाद्वययोरेकैकस्याः घटिकायाश्चार्द्धरात्रकाखार्द्धस्य
 पृथक्कृतत्वादसम्युर्त्तिरवगम्यम् । तस्मिन् घटिकास्तूने परभागे यदा
 संक्रान्तिस्तदानीं भाविद्धर्मोदये प्रत्यासन्नं दिनाद्धं पुष्पम् । अस्तो-
 वार्योदितोदयोः प्रपद्यते । घटिकान्यूनमेनासम्युर्ध्वार्द्धरात्रे पूर्वभागे
 यदा संक्रमणं भवति, तदा यद्यपि दिना संक्रमणमवगतं, तथापि तस्य
 दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुष्पं, यदा सम्युर्ध्वार्द्धरात्रे घटिकादद्यात्प्रकणे निग्रीये
 संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुष्पं ज्ञेयम् । अतिरिक्ते
 परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वार्द्धं पुष्पम् । देवलोऽपि,—

“आसन्नसंक्रमं पुष्पं दिनाद्धं ज्ञानदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विपुल्ययने दिने”—इति ॥

* मानं प्रमाणं,—इति वि० पुष्पके पाठः ।

अयमर्थः । रात्रौ भागेः संक्रमणे विषुवक्षामके जाते सति संक्रमण-
प्रत्यासन्न-दिनाद्धं पुण्यम् । तच्च, पूर्वरात्र-संक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तराद्धं
पुण्यम्, अपररात्र-संक्रमणे परदिनस्य पूर्वाद्धमित्यवगन्तव्यम् । अचने
अयननामके भागेः संक्रमणे दिवा जाते सति यथायोगं तद्दिनाद्धं पुण्यं
द्रष्टव्यम् । कर्कटे पूर्वाद्धं मकरे उत्तराद्धम् । एतच्च मध्यदिनायन-
विषयम् । उदयास्तमय-प्रत्यासन्न खयने पूर्वोत्तरभाग-प्राशस्त्य-
बाधया कृत्स्न-दिवस-पुण्यत्व-निर्णयः पूर्वमेवोक्तः । अयन-व्यतिरिक्तेषु
दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु चोनिर्णयस्तं सर्वं पर्युद्दिष्टं तद्वचः-शेषः,
“मुक्ता मकर-कर्कटौ” इति वर्णितम् ।

आयाः सञ्चिहितानाद्यस्तासाः पुण्यतमाः,—इत्युक्तेन सामान्य-वचनेन
सर्वेषु रात्रि-संक्रमणेषु रात्रावेवावुष्ठानं प्रसक्तं, तदप्येव दशसु संक्रान्तिषु
दिवाऽवुष्ठानं विधाय, मकर-कर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रात्रा-
ववुष्ठानमेव पर्यवस्यति । एवं सति रात्रौ संक्रान्ति-स्नानमभ्युपगच्छतो-
याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्बध्यते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“राजदर्शन-संक्रान्ति-विज्ञादात्यय-वृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कार्यं निश्चि काभ्यगतेषु च”—इति ॥

सुमन्तरपि,—

“रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तक-वाचने ।

दानान्येतानि ब्रह्मानि रात्रौ देवास्तथे तथा ॥

यज्ञयोदाह-संक्रान्ति-वाचा-ऽऽर्ति-प्रसवेषु च ।

अवधे चेतिहासस्य राशौ दानं प्रशस्यते”—इति ॥

ननु, यथोक्तपर्युदासानुगृहीतैः पुण्यतमत्ववादि-देवल-याज्ञवल्क्य-
सुमन्तु-वचनेर्मकर-कर्कटयोर्निश्चलुष्ठान-प्रापणं आत्मान्तरेण विरुद्धम् ।
तथाच भविष्योत्तरे,—

“मिथुनात्कर्क-संक्रान्तिर्यदि स्यादंशमाश्रितः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

कार्मुकन्तु परित्यज्य ह्यषं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वाऽर्जुनरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि”—इति ॥

वृद्धगार्ग्योऽपि,—

“यदाऽस्ममथवेसायां मकरं याति भास्करः ॥

प्रदोषे वाऽर्जुनरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्जुनरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं याज्ञं यावन्नोदयते रविः”—इति ॥

मैवम् । भविष्योत्तर-वृद्धगार्ग्य-वचनेषु रात्र्यनुष्ठान-प्रतिषेधस्या-
प्रतीतेः । दिवसानुष्ठानविधानेनैवार्थात् रात्र्यनुष्ठान-प्रतिषेध-कल्पने
च पर्युदासानुगृहीत-वचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्र-द्वयेन
विकल्प-प्राप्तौ तत्तद्देश-प्रसिद्ध-शिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । यथो-
क्तानां द्वादश-संक्रान्तीनां यथोक्तेषु पुण्य-कालेषु मन्दादिसंज्ञोपजी-
वनेन कश्चिद्विशेषोदेवीपुराणे दर्शितः,—

“द्वादशैव समाख्याताः समा-संक्रान्ति-कल्पनाः ।

सप्तधा तु प्रबोद्धव्याः एकैकैव यथा ग्रहण ॥

मन्दा मन्दाकिनी धांची घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा भुवम्* ॥

मन्दा भुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रे ध्वाङ्गीं विजानीयादुद्ये घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रश्चैस्तु संक्रमे ॥

द्वि-चतुः-पञ्च-सप्ताष्ट-नव-द्वादशएवच ।

क्रमेण घटिकाद्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम्”—इति ॥

अत्र समा-शब्दः संवत्सरवाची । समा-संवन्धिन्यः संक्रान्ति-कल्पनाः मेषादीनां द्वादशैव समाख्याताः । तासु द्वादश-संक्रान्तिष्वैकैका मन्दा-दिभिर्नामभिर्व्यवहृत्या । तानि च नामानि नक्षत्र-विशेषोपजीवनेन प्रवृत्तानि । तद्यथा । भुवेषु नक्षत्रेषु प्रारब्धा संक्रान्तिर्मन्दा । एवं मृदु-क्षिप्रादिनक्षत्रेषु प्रारब्धा संक्रान्तिः क्रमेण मन्दाकिनी-ध्वाङ्ग्यादि-नामभाग्नवति । रोहिण्युत्तरात्रयं चेति चत्वार्येतानि नक्षत्राणि भुवाणि । रेवती-चित्रा-ऽतुराधा-मृगशीर्षाणि चत्वारि मृदूनि । हस्ताश्विनी-पुष्याभिजिन्नक्षत्राणि चत्वारि क्षिप्राणि । भरणी पूर्वा-त्रयं मघा चेत्येतानि पञ्चोद्याणि । श्रवण-पुनर्वसु-शतभिषक्-धनिष्ठा-स्वात्याख्यानि पञ्च चराणि । अश्लेषा-मूलार्द्रा-ज्येष्ठानि चत्वारि क्रूराणि । कृत्तिका-विशाखा-ऽश्विन्याख्यानि मिश्राणि । सेयं सप्तधा नक्षत्र-व्यवस्था ज्योति-र्यन्त्रे मुहूर्तविधानसारे पठिता,—

“क्षिप्रश्च स्थिरमुग्रश्च दारुणं चरमेवच ।

मृदु साधारणं चक्षुः सप्त भेदाः प्रकीर्तिताः ॥

* वेदवादिभिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

कराश्विनी वाक्पतिभं तथाऽभिजि-
 त्त्वनि पुष्टे गमने विभूषणे ।
 हिरण्यगर्भाधिपकुक्षराचयं
 भ्रुवास्थमेतद्धि तथाऽनुनामतः* ॥
 युतक्षरणा सह पूर्विका-चयं
 मघा तद्योपास्थमिदं म-पञ्चकम् ।
 सुजङ्गमे मेधेतमेधमात्रा-
 भवन्ति तीक्ष्णानि हि तानि सर्वदा ॥
 चराणि पञ्च श्रवणं पुनर्वसु
 जलेश्वरं वासवमानिजं तथा ।
 मृदूनि पौष्णं सुरवर्द्धकीश्वरं
 तथाऽनुराधाऽमृतरश्मि-दैवतम् ॥
 ऊताश्वनर्षेण सह द्विदैव-
 सुप्रन्ति साधारण-संज्ञमस्मिन्”—इति ॥

अथोक्तगणचविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तैर्मन्दादिभिः सप्त-नामभिर्वृत-
 तेषादिसंक्रान्तौ क्रमेण द्विचतुरित्यादि-सप्तविध-सङ्ख्यानाद्यः पुण्याः,—
 इति यदुक्तं, तच्च नास्ति सन्देहः,—इत्यस्मिन्नर्थे पारमार्थिक-शब्दः
 प्रयुक्तः । मन्दार्था प्रत्यासन्नं घटिकाद्वयं पुष्टं, मन्दाकिन्यां घटिका-
 चतुष्टयम्, ध्वाङ्ग्रां पञ्चकम्, घोरायां सप्तकम्, महोदर्यामष्टकम्,
 राक्षसां नवकम्, मिश्रितायां द्वादशकम् । नैषसंक्रान्तावुदाहृतः सोऽयं

* नवानुनामृतम्,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

प्रकारोदृषभादिष्वेकादशसु संक्रान्तिष्वनुसन्धेयः । देवीपुराणोदाहर-
णात् प्राचीनग्रन्थे तत्तत्-संक्रान्तिषु यः पुण्यः कालेनिर्णीतस्तस्मिन्काले
देवीपुराणोक्तोद्दिष्टतुरित्यादिकः पुण्यातिशय-प्रतिपादकोविशेषोद्दिष्टः ।
निर्णीतेषु संक्रान्त्यादीनां पुण्यकालेषु यत्कर्त्तव्यं स्नानदानादिकं, तत्
सर्वमेव ज्ञातातप-वचन-द्वयेनोदाहृतम् । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“नित्यं दशोरधनयोस्तथा विषुवतोर्दक्षोः ।

चन्द्रार्कशोर्गङ्गाशोर्ब्रह्मलीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानमर्थं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्नादद्यच्च तत् ॥

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

ह्यतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“उपोष्यैव तु संक्रान्तौ स्नातोऽभ्यर्चयेत् रविम् ।

प्रातः पञ्चोपचारेण स काम्यं फलमश्नुते ॥

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

चिराचोषोषित-वरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्नात्वा यः पूजयेद्दीप्तं सर्वान् कामान्ममश्नुते ।

यतोपोष्य रवेर्वारानादौ स्नात्वा तु संक्रमे ॥

अर्चयन्मर्चयेद्यत्तु योऽदुःखी सुखमश्नुते”—इति ॥

ज्ञातातपः,—

“अथनादौ सदा देवं द्रव्यं नित्यं गृहे च यत् ।

यजन्नीतिसुखे चैव मोक्षे वै चन्द्र-सूर्ययोः”—इति ॥

उक्तस्य स्नानदानादि-कर्त्तव्यस्य संक्रान्ति-विशेषमुपजीव्य काल-वि-
शेषमाह आतातपः,—

“कुर्यात् सदाऽयने मध्ये विष्णुपद्यां विषुवति ।

षड्भ्रीत्यामन्तभागे स्नानादि-विधिमादृतः”—इति ॥

गालवोऽपि,—

“मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षड्भ्रीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम्”—इति ॥

अयनादिषु यत्र यावान्पुण्यः कालः पूर्वं निर्णीतस्तत्र तावन्तं कालं
त्रेधा विभज्य मध्ये विषुवतीत्याद्यवगन्तव्यम् । तस्मिन्नपि मध्यादिभागे
सन्निहितानां नाडीनां पूर्वोदाहृत-वचनेन पुण्यतमत्वं द्रष्टव्यम् । संक्रा-
न्तिषु फलमाह भरद्वाजः,—

“षड्भ्रीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुव-दये ।

दृश्यते सागरस्थान्तस्तस्थान्तोनैव दृश्यते”—इति ॥

वृद्धवसिष्ठः,—

“अयने कौटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् ।

षड्भ्रीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु च”—इति ॥

मेघादि-संक्रान्तयोद्यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्पूर्वर्ध्वएकादश-
दिनेभ्यः प्राचीने दिने मेघायनं वृषायनमित्येवं तत्तन्नामाङ्कितमयनं
भवति । तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जावालिः,—

“संक्रान्तिषु यथाकालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा”—इति ॥

मकर-व्यतिरिक्तैकादश-संक्रान्ति-संवन्धिषु अयनेषु तत्तत्-संक्रान्ति-

वत् पुष्पकालोऽवगम्यः । मकरसंक्रान्ति-संवन्धिनि तयने संक्रान्ति-
वैज्ञान्यसम् । तद्यथा । मकरायने प्राचीनाविंशतिघटिकाः पुष्पाः,
मकर-संक्रान्तौ तु साक्षात्प्राविंशतिघटिकाः पुष्पाः । न केवलमादि-
त्यस्यैव संक्रमणने पुष्पकालः, किं तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्र-राशि-
सक्रमे पुष्पकालोभवति । तदुक्तं ज्योतिः शास्त्रे,—

“नक्षत्र-राशोरवि-संक्रमे शु-
रवाक् परस्माद्भू-चन्द्र-नाक्षः ।
पुष्पास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्षु-
मेकैव नाडी क्षुनिभिः शुभोक्ता ।

नाक्षत्रतस्रः सप्तधाः कुम्भस्य
बुधस्य तिस्रः पल-विंश-युक्ताः ॥
*साङ्गस्यतस्रोघटिकाः पलानि
गुरोस्तु सप्तैव भृगोश्चतस्रः ।
नाक्षः पलैकं, घटिका द्वाशीतिः
पलानि सप्तैव शनैश्चरस्य* ॥
आद्यन्त-मध्ये जप-होम-दानं
कुर्वन्नुवाप्नोति सुरेन्द्रधाम”—इति ॥

अयमर्थः । आदित्यस्य राशि-नक्षत्र-गमने श्रवाक् परतस्र षोडश-
घटिकाः पुष्पकालः । तथा, चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि त्रयोदश-

* अश्विर्देवायः पलसप्तयुक्ता गुरोश्चतस्रः कर्कशास्य युक्ते ।

द्विनागनायः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहितास्य पुष्पाः,—इति
वि० पुस्तके पाठः ।

वाक् परतस्य पुण्यकालः। एवं, मङ्गलस्य घटिकासप्तस्य; पलमेकस्य पुण्यकालः। तथा, बुधस्य तिस्रोघटिकासप्तस्य पलानि पुण्यकालः। वृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रोघटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः। शुक्रस्य चतस्रोघटिकाः पलमेकस्य पुण्यकालः। ज्ञनैश्वरस्य द्वात्रिंशतिघटिकाः पलानि सप्त पुण्यकालः। स्कान्दे नागरखण्डे,—

“एकान्ते ते मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिपूर्वकाः।

नैतेषु विद्यते विघ्नो* यतश्चाक्षय-संज्ञिताः ॥

अश्रद्धयाऽपि यद्दत्तं कुपाचेभ्योऽपि मानवैः।

अकालेऽपि हि तत् सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्”—इति ॥

इति संक्रान्ति-निर्णयः।

अथ ग्रहणं निर्णीयते।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,—

“पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राज्ञः सम्पूर्ण-मण्डलम्।

ग्रसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरे”—इति ॥

तत्र पर्वणोऽन्तभागः स्यर्ष-कालः प्रतिपदश्चाद्यभागोमोक्ष-कालः।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“यावान् कालः पर्वणोऽन्ते तावान् प्रतिपदादिमः।

रवीन्दुग्रहणानेहा स पुण्योमिश्रणाद्भवेत्”—इति ॥

ग्रहणानेहा राज्ञ-ग्रहण-कालः। तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः,—

* विद्यतेऽनिष्टं,—इति वि० पुस्तके पाठः।

“गङ्गातोये* तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ।

गवां कोटि-प्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ॥

गङ्गास्नाने तत्फलं स्याद्वाङ्ग-यस्ते निष्ठाकरे ।

दिवाकरे पुनस्तत्र दशसङ्ख्यमुदाहृतम्”—इति ॥

अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमाङ्कमपेक्षित-पदाध्याहारेण योजनीयम् ।
तद्यथा । इन्दोर्यहणे सम्प्राप्ते सति गङ्गातोयेऽवगाहनं कोटिगोदान-
समं भवति, रवेर्यहणे ततोदशगुणं फलम् । अयमेवार्थ उपरितमेनाङ्क-
नयेण स्पष्टीकृतः । व्याख्येऽपि,—

“इन्दोर्लक्षगुणं पुष्पं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ॥

गवां कोटि-प्रदानस्यां यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं जाङ्गवी-स्नाने वाङ्ग-यस्ते निष्ठाकरे ॥

दिवाकरे तु स्नातस्य दशसङ्ख्यमुदाहृतम् ।

चन्द्र-सूर्य-यद्दे सैव योऽवगाहेत जाङ्गवीम् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्”—इति ॥

गङ्गा-व्यतिरिक्त-महानदी-तोये लक्षगुण-दशलक्षगुणत्वम् । गङ्गातोये
तु कोटिगुण-दशलक्षकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“तिस्रोऽनघोमहापुष्पाः वेणी गोदा च जाङ्गवी ।

गां हरीशार्द्रिकात्प्राप्ता गङ्गा इतिह† कीर्त्तिताः”—इति ॥

* गङ्गातोये,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† कोटिसहस्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ गङ्गाहवीह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

हरिसेवस्य हरौषीः । अङ्घ्रिः पादः, कङ्घ्रिः । अङ्घ्रिश्च कश्च अङ्घ्रि-
कम् । हरौषयोरङ्घ्रिकम्, तस्मात् ; हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गां
भूमिम्प्राप्ता गङ्गा । अथपि जाङ्घ्येव तादृशी, न तु वेणी-गोदे,
तथापि हृदिषोणश्चरतीति अथमेव जाङ्घ्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि
गङ्गाभ्रमविद्वद्भ्यम् । यद्वा, जाङ्घ्यी-जलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्म-
क्षिप्रि-वायुमिर्व्येष्टतमिति क्त्वा तयोरपि सुखमेव गङ्गाभ्रम् ।
असु गङ्गासु स्नानं सुखम् । तदुक्तमेव नद्यन्तरेषु स्नायात् । तद्युक्तं
महाभारते,—

“गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत यद्वश्ये चङ्घ-सूर्ययोः ।

महानदीषु वाऽप्यासु स्नानं कुर्वीतस्यविधिः”—इति ॥

महानद्योब्रह्मपुराणे दर्शिताः,—

“गोदावरी भीमरषी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यश्च इक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी यमुना च सप्तगा च सरस्वती ।

विन्धेक्षा च कितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथा”—इति ॥

महानद्यसम्बन्धे जलान्तराख्याय ब्रह्मः,—

“वापी-कूप-तडागेषु निरि-प्रस्तवेषु च ।

नद्यां बह्वे देव-स्वाते सरणीषूद्भूतान्मुनि ॥

उन्मेष्येमेव वा स्नायाद्दृष्ट्ये चङ्घ-सूर्ययोः”—इति ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः,—

“सर्वे गङ्गा-समं तोयं सर्वे व्यास-समादिजाः* ।

* सर्वोब्रह्मसमोदिजः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

सर्वे भूमि-समं दानं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः—इति ॥

उष्णोदकस्यातुर-विषयत्वं व्याघ्रग्राह,—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वज्रिणा ।

अतोव्याघ्रातुरः स्नायाद् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा”—इति ॥

गङ्गा-तोयमारभ्योष्णोदकान्तेषु उत्तरोत्तरस्नानुकल्पत्वमुक्तम् ।

एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्र-जलान्तेषु उत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्व-
माह मार्कण्डेयः,—

“श्रीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-जलम् ।

तीर्थ-तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः”—इति ॥

मास-विशेषेण नदी-विशेषोदेवीपुराणेऽभिहितः,—

“कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुन-सङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकार्यां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या मार्घे सन्निहिताशुभा* ।

फाल्गुने वरणापुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरस्वरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

आवणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी† ।

* सन्निहिताश्रुता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चन्द्रिका,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा” — इति ॥

ग्रहण-विशेषे नदी-विशेषस्तत्रैवाभिहितः,—

“गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राज्ञ-समन्विते ।

सूर्ये च राज्ञा यस्ते तमोभूते महासुने ॥

नर्मदा-तोय-संस्पर्शे कृतकृत्याभवन्ति हि” — इति ॥

ज्ञानवत्कर्मणादिव्यपि पुण्यमाह,—

“स्रुता शतक्रतुफलं दृष्ट्वाऽग्निष्टोमजं फलम्* ।

स्रष्टु गोमेध-पुण्यं तु पीत्वा सौचामणेरुभेत्† ॥

ज्ञात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

रवि-चन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा” — इति ॥

चेच-विशेषमाह,—

“गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।

कुश्चेचं महापुण्यं राज्ञयस्ते दिवाकरे” — इति ॥

ग्रहणे आहुं विहितं खिन्नपुराणे,—

“व्यतीपात-वृणोद्यावान् चन्द्र-सूर्य-ग्रह-चणः ।

गजकाया तु सा प्रोक्ता पिदृषां दत्तमचयम्” — इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वै राज्ञ-दर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सीदति” — इति ॥

चक्षुःशृङ्गोऽपि,—

† सर्व्वाधनाशनम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सौचामणौ जभेव,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे यस्तु आहुं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“राज-दर्शन-दत्तं हि आहुमाचन्द्र-तारकम् ।

गुणवत्सर्वकामीयं पिदृष्टासुपतिष्ठते”—इति ॥

ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः । तथा च ज्ञातातपः,—

“स्नानं दानं तपः आहुमनन्तं राज-दर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवसः,—

“यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते”—इति ॥

आहुं प्रकृत्य कूर्मपुराणे,—

“नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ते ग्रहणादिषु”—इति ॥

वार-विशेष-योगे फलातिशयमाह व्यासः,—

“रवि-ग्रहः सूर्यवारे सोमे सोम-ग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति स्यात्सदाऽनन्त-फलं भवेत्* ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं यासे चूडामणौ स्युतम्”—इति ॥

अतिथिप्राध्यादिवद्ग्रहणस्यापि आहुकालत्वमाह मार्कण्डेयः,—

* तत्र दत्तमनन्तकम्—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“विशिष्ट-आज्ञासे प्राप्ते सर्वेन्द्र-ग्रहणे दिने ।

अजर्घ-ग्रह-फीडासु आहुं कुर्यात्तयोच्छ्रये” —इति ॥

अत्र आहुं नाम्नेन, किं तु हेमादिना । तदाह बौध्मयनः,—

“अन्नाभावे द्विवाभावे प्रवासे पुत्र-जन्तनि ।

हेम-आहुं सगृहे च कुर्याच्छूद्रः सदैव हि” —इति ॥

तथा,—

“दर्शे रक्त्विष्टे पित्रोः प्रत्याब्धिकउपस्थिते ।

अन्नेनसम्भवे कुर्याद्देवा वाऽऽनेन वा पुनः” —इति* ॥

जातातपोऽपि,—

“आपद्यन्तौ नीर्ये च चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

आमन्नाहुं द्विजोदद्याच्छूद्रोदद्यात्सदैव हि†” —इति ॥

आशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धम् । तथा च इन्द्रवज्रिः,—

“सूतके मृतके चैव न दोषोराज-दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दुःसते” —इति ॥

इयं च शुद्धिः सर्व-आर्त्त-कर्म-विषया, अविज्ञेयोक्ते । एतदेवाभि-
प्रेत्य व्याघ्रपदआह,—

“सार्त्तकर्म परित्यागोराहोरग्यच सूक्तके ।

अथैते कर्मणि तत्कामं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात्” —इति ॥

यन्तु ग्रहण-निमित्तमाशौचं, तत्त्वानेन निवर्त्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्ड-
पुराणे,—

* तथा इत्यादिः,—‘इति’—इत्यन्तोऽयम्योगास्ति सु० पुस्तके ।

† आमन्नाहुं प्रकुर्वीत हेमन्नाहुमद्यापि वा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

राज-सूर्ये तयोः स्नात्वा स्नानादौ कल्पते नरः”—इति ॥

षट्पिण्डकान्तेऽपि,—

“सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजदग्ने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत्”—इति ॥

ग्रहणस्याद्यन्तयोः स्नानं विहितं सत्यन्तरे,—

“ग्रह्यमाने भवेत्स्नानं ग्रहे होमोविधीयते ।

सुच्यमाने भवेद्दामं मुक्ते स्नानं विधीयते”—इति ॥

होमदानवहोवार्चनमपि स्नान-इत्य-मध्ये कार्यम् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते,—

“स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम्”—इति ॥

तत्काले स्नापादिकं न कुर्यात् । तदुक्तं त्रिवरहखे,—

“सूर्येन्दु-ग्रहणं जावत् तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न खपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः”—इति ॥

मोक्षानन्तरभावि यत्स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत्समैकं विधेयम् ।

तदाह ढड्ढवशिष्ठः,—

“सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजदग्ने ।

सर्वैरानु भवेत् स्नानं सूतकाक्षस्य वर्जयेत्”—इति ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं, तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत । आदिमध्यावसानेषु यद्यदिहितं, तस्य पश्चातिप्रवृत्तौ ब्रह्म-पुराणे,—

“अपमर्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकम्”—इति ॥

अथ ग्रहणे यद्दानं तत्सुपाचे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं महाभारते,—

“अयने विषुवे चैव ग्रहणे सङ्ग-सूर्ययोः ।

पाचभूताथ विप्राय भूमिन्दद्यात्सदृशिणाम्”—इति ॥

पाचलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न विद्यया केवल्यया तपसा वाऽपि पाचता ।

यच वृत्तमिमे चोभे तद्धि पाचं प्रकौर्त्तितम्^(१)”—इति ॥

पाचे सुख्यानुकल्पावाह बौधायनः*,—

“ओचियोऽओचियोवाऽपि पाचं वाऽपाचमेववा ।

विप्रब्रुवोऽपिवा^(२) विप्रोयहणे दानमर्हति”—इति ॥

अथ भूमिवद्भवादीन्यपि देयानि । तदुक्तं महाभारते,—

“भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीक्षितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेयदृच्छना”—इति ॥

प्रतिग्रहीत-भेदेन फल-तारतम्यं दक्षेणोक्तम्,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

ओचिये शतसाहस्रं पाचे त्वानन्यमभ्रुते”—इति ॥

* कात्यायनः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) वृत्तं, “गुरुपूजा दृष्ट्या सत्यं श्रौचमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्त्तनं हिता-
नाञ्च तत्सर्व्वं वृत्तमुच्यते”—इत्युक्तलक्षणम् ।

(२) विप्रब्रुवोब्राह्मणब्रुवः ॥ स च ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न तु ब्राह्मण-
वृत्तः । तदुक्तम् । “धर्मकर्मविहीनश्च ब्राह्मैर्निष्कैर्ब्रह्मैर्वर्जितः । ब्रवीति
ब्राह्मणस्याहं स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः”—इति । “गर्भाधानादिसंस्कारै-
र्युक्तश्च नियतव्रतः । नाध्यापयति नाधीते संज्ञेयोब्राह्मणब्रुवः”—
इत्युक्तलक्षणो वा ।

अङ्गि सूर्यग्रहणं रात्रौ चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सार्वजनीना,
तादृशे ग्रहणे यदुक्तं तदुक्तम् । यत्तु काल-विपर्यायेन प्राप्यमाणं
ज्योतिःप्राप्तमात्र-प्रसिद्धं ग्रहणं, तच्च खानादिकं न कर्तव्यम् । तदुक्तं
निगमे,—

“सूर्य-ग्रहोद्यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तच्च खानं न कुर्वीत तद्याद्यानस्य न कश्चित्”—इति ॥

यस्यास्तमये जाबालिराह,—

“संक्रान्तौ पुष्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शन-गोचरः”—इति ॥

यस्यास्तमनपर्यन्तं दर्शन-गोचरत्वात्तावान् पुष्यकालोभवति ।

ग्रहणे भोजन-व्यवस्थामाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यादद्यात्क्षाला विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा क्षाला परेऽहनि”—इति ॥

ग्रहे ग्रहणकाले । स्यर्गमारभ्य मोक्षपर्यन्तोग्रहणकालः । तस्मिन्काले न
भुञ्जीत, किं तु राज्ञा चन्द्रसूर्ययोर्मुक्तयोः सतोः पद्यात्क्षाला भुञ्जीत ।
यदा तु यस्यास्तमयस्तदा परेद्युर्विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं
ग्रहणकाले भोजनाभावः, किं तु ग्रहणात्प्रागपि । तदाह व्यासः,—

“नाद्यात्सूर्य-ग्रहात्पूर्वमङ्गि सायं शशि-ग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात्क्षालाऽश्रीयाद्विमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यात्प्रहानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद् दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ॥

पूर्वकाल-भोजन-निषेधे विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“ग्रहणन्तु भवेद्विन्दोः प्रथमाह्नि क्षामतः ।

भुञ्जीतावर्तमात्पूर्वं यस्मिन्ने प्रथमादधः ।

रक्षेत्प्रावर्तमादूर्ध्वं अर्वाग्निं निञ्जीयतः ॥

चतुर्थे प्रहरे चेत्याचतुर्थप्रहारदधः”—इति ॥

रात्रौ प्रथमयामादूर्ध्वं चन्द्र-ग्रहणक्षेपे, आवर्तमावर्तमात्पूर्वं भुञ्जीत; रात्रि-पश्चिमक्षाने च रात्रि-प्रथम-यामादूर्ध्वं भुञ्जीत । अह्न-स्तृतीयप्रहरे चेद्रविग्रहस्तदा पूर्वदिनस्याह्नरात्रिभ्याम्भुञ्जीत । अह्न-तुर्थप्रहरे रवि-ग्रहणक्षेपे चेत्याचतुर्थप्रहारदधोभुञ्जीतेत्यर्थः । निञ्जीयो-मध्यरात्रिः । अग्नि-ग्रहणे याम-त्रयेण व्यवधानममेक्षितम्, सूर्य-ग्रहणे याम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तस्माच्च वृद्धगौतमः,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाञ्जीयात्पूर्वं याम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्त्रीन्यस्त्रवृद्धस्तुरैर्विना”—इति ॥

बालवृद्धातुर-विषये मत्स्यः,—

“सायाह्ने ग्रहणं चेत्याह्नमरात्रौ च भोजनम् ।

अमरात्रौ न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यात्र पूर्वं भुञ्जिमाचरेत्”—इति ॥

समर्थस्तु तु भोजने प्रायश्चित्तसुक्तं कात्यायनेन,—

“चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्रजम्पत्येव शुद्धति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराचेणैव शुद्धति”—इति ॥

अग्नि-ग्रहे याम-त्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः,—

“ग्रहोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”—इति ॥

यस्मात्समये विशेषमाह शृगुः,—

“अस्माकं तस्मात्तस्मात्तु रवीन्द्रं वाञ्छतोऽपि ।

परेद्युदये स्यात्वा शुद्धोऽभ्यवहरेन्नरः” — इति ॥

दृष्ट्वागर्ग्योऽपि,—

“अन्ध्याकाशे सद्यः रात्र्यर्धसते कश्चिन्नास्ति ।

तदहर्नैव भुञ्जीत राजावसि मन्दाग्रम्” — इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-प्रशोचसा ।

सुप्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं खाद्यं कृत्वा ततः परम्” — इति ॥

ननु, मेघाद्यन्तर्द्धानि चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवतीति चेत् । न, दर्शन-
शब्देन आस्तीत्यन्वयस्य निवृत्तित्वात् । तत्राह दृष्ट्वागर्ग्यः,—

“चन्द्र-सूर्य-सहे नाम्नास्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

रात्रोर्विसुप्तिं विज्ञप्त्य स्यात्वा कुर्वीत भोजनम्” — इति ॥

एवं तर्हि, परेद्युदयात्प्रागपि आस्त-विज्ञान-सम्भवात्, तत्रैव भोजनं
प्रसज्येत । तस्य । “परेद्युदयेऽभ्यवहरेत्” “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्” —
इति वचन-द्वयेन तदप्रसक्तोः । अन्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-ग्रहस्तात, निशीथात्परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात, पूर्वाह्ने नापराह्णे कथञ्चन” — इति ॥

यद्य,—

“पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं त्रिखिवाहन” — इति ॥

तदिदं याम-कथाभिप्रायम् । “चन्द्र-सहे तु मामास्वीन्” — इति

• तयोः परेद्युदये स्यात्वाऽभ्यवहरेन्नरः,— इति वि० प्रसक्ते पाठः ।

विशेषस्य दृष्टगौतमेनाभिधानात् । पाप-स्य-कामोपहस-दिनमुपवसेत्
तदाह दत्तः,—

“अथने विभुवे सैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोपवितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ॥

पुनो तु नोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संक्रान्त्यामुपवासस्य सप्तैकादश-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे सैव न कुर्यात्पुनवान् मृद्वी”—इति ॥

तस्य प्रतिषिद्धे उपवासे भोजनकालः सत्यन्तरे दर्शितः,—

“सायाम्ने सप्तवेऽश्रीयाच्छारदे सप्तवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽश्रीयाक्षोपवासोरवेर्ग्रहे”—इति ॥

भारदोऽपराहः, “यदाऽपराहोऽथ भारदः”—इति श्रुतेः,* ।

यस्मात्समये तु पुत्रिषोऽप्युपवासएव । “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—इति
भोजन-प्रतिषेधात्† ॥

॥०॥ इति श्रीमाधवीये कालनिर्णये ग्रहण-निर्णयः ॥०॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

* ‘तस्य’—इत्यादिः ‘श्रुतेः’—इत्यन्तोऽस्योनास्ति वि० पुस्तके ।

† अत्र, “विश्वप्रातातपौ,—

नाद्याचन्द्रग्रहात् पूर्वमङ्गि सायं रविग्रहात् ।

ग्रहकावे च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयात् सुक्तयोः ।

मुक्ते शश्विनि भुङ्क्षीत यदि न स्यान्महानिशा ।

दृष्ट्वा स्नात्वा परेद्युत्तु यस्मात्समितयोस्तयोः ।

मत्स्यपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा तु सुक्तयोः ।

यस्तयोस्तसं गतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि” ।

इत्यधिकः पाठः वि० पुस्तके ।

Narada Puncharatna, Fasc. IV	Ra.	0	6
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Pīṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Parāśara, Institutes of (English)	..	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Ditto Kśvālāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only) ..	..	0	6
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
S'ri Bhāṣhyam, Fasc. I	..	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each ..	..	8	10
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each ..	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IX (Sans.) @ /6/ each ..	..	3	6
Tul'sī Sat'sai, Fasc. I	..	0	6
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	..	3	12
Uvāsagadaśo, Fasc. I—IV @ /12/	..	3	0
Vārāha Purāna, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	..	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Vivādaratnākara, Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Vṛihannārādiya Purāna, Fasc. I—IV @ /6/ ..	..	1	8
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	..	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each ..	..	37	0
Bādhshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	1	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	4	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Iasāb, with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each	..	36	12
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	4	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizām's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tārīkh-i-Firūz Shāhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tārīkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Tārīkh-i-Firozshāhi, Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VII @ /6/ each ..	6	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	3	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iṣṭilāhāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
12. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāṣi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
14. Khizānat-ul-'ilm ..	4	0
15. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
17. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit ..	1	0
18. Sharaya-ool-Islām ..	4	0
29. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	10	0
20. Ditto Grammar ..	8	0
11. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	22	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

